

GENOCIDAS ir REZISTENCIJA

2025-aisiais minimas
Lietuvos gyventojų trėmimo
į Tadžikiją 80-metis

*2025 marks 80 years since
the start of deportations
of Lithuanian people
to Tajikistan*

2025 2 (58)

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

ISSN 1392-3463

Vilnius 2025

GENOCIDE AND RESISTANCE RESEARCH
CENTRE OF LITHUANIA

ISSN 1392-3463

Vilnius 2025

Žurnalas leidžiamas du kartus per metus / The journal is published twice a year

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

ISSN 1392-3463; ISSN 2783-8293 (online); <https://doi.org/10.61903/GR.2025.200>

2025 / 2(58)

REDAKcinė KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

dr. Valdemaras Klumbys	Redakcinės kolegijos pirmininkas / Chairman of the Editorial Board
Lietuvos istorijos institutas, Lietuva
dr. Tetiana Boriak	Vilniaus universitetas, Lietuva
dr. Arūnas Bubnys	Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Lietuva
dr. Marius Ėmužis	Vilniaus universitetas, Lietuva
dr. Vladislav Hrynevych	Babin Jaro istorijos ir atminties kraštovaizdžio institutas, Ukraina /
Інститут дослідження території та ландшафту пам'яті
Бабиного Яру
dr. Kārlis Kangeris	Stockholms universitet, Švedija
dr. Ineta Lipša	Latvijas Universitāte, Latvija
dr. hab. Piotr Niwiński	Gdansko universitetas, Tautos atminties institutas, Lenkija
dr. Aigi Rahi-Tamm	Tartu Ülikool, Estija
dr. Meelis Saueauk	Eesti Mälu Instituut, Estija
dr. Arūnas Streikus	Vilniaus universitetas, Lietuva
dr. Saulius A. Sužiedėlis	Millersville University, JAV
dr. Joachim Tauber	Nordost Institut an der Universität Hamburg, Vokietija
dr. Kristina Burinskaitė	Vyriausioji redaktorė / Editor-in-Chief

ISSN 1392-3463; ISSN 2783-8293 (online); <https://doi.org/10.61903/GR.2025.200>

© Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2025

TURINYS / CONTENTS

STRAIPSNIAI

Arūnas Vyšniauskas

Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos 1939 metais –
Antrojo pasaulinio karo katalizatorius? II dalis **p. 8**

Darius Petkūnas

Liuteronų Bažnyčios narių įtraukimas į tremtinių sąrašus
vykdant 1944 m. Lietuvos vokiečių tremties direktyvas **p. 47**

Ramona Staveckaitė-Notari

Vytautas Gužas: asmenybė ir likimas Lietuvos partizaninio
pasipriešinimo istorijoje. Partizano Vytauto Gužo veikla
ir reikšmė Lietuvos partizaninio karo istorijoje **p. 70**

Kristina Burinskaitė

KGB operatyvinių-techninių priemonių taikymas
prieš antisovietinio pasipriešinimo dalyvius **p. 98**

ARTICLES

Ewa Kowalska

In the footsteps of prisoners of war from
special NKVD camps in 1939–1940.
Selected figures related to the Vilnius region **p. 122**

KRONIKA / CHRONICLE

Kristina Burinskaitė

Tarptautinė konferencija „Išdavystė ar išlikimas:
kolaboravimo su okupaciniais režimais dilemos“ **p. 146**

Rasa Čepaitienė

Tarptautinės konferencijos „Desovietizacija:
regioninės patirtys ir iššūkiai“ apžvalga **p. 149**

Juozas Banionis

„Bona, Anabergas. Ne mažiau svarbios mažumos“.
Tarptautinis renginys, skirtas Rytų Baltijos regiono
žmonių gyvenimui ten ir svetur **p. 152**

Benas Navakauskas

Konferencija, skirta 1945 m.
Lietuvos gyventojų trėmimo į Tadžikiją
80 metų sukakties paminėjimui **p. 156**

Knygos p.160

Books p.160

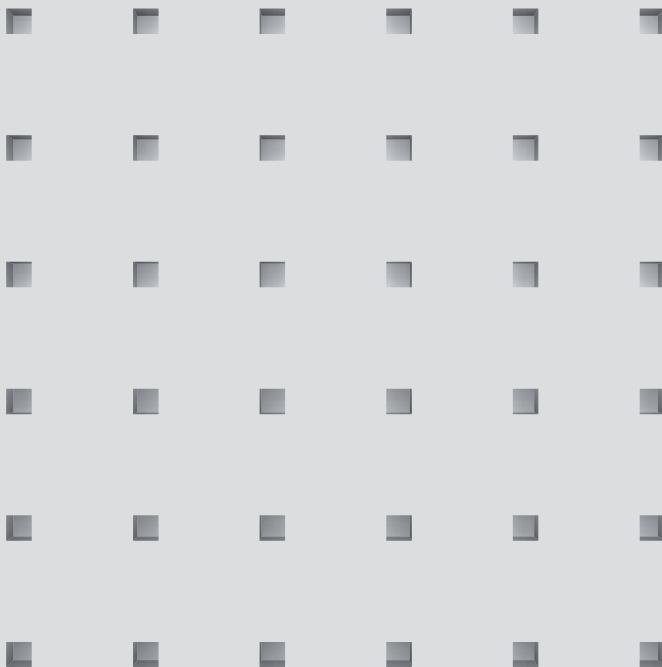
Apie autorius p.163

Notes on Authors p.165

Gairės autoriams p.167

Guidelines for Authors p.171

STRAIPSNIAI

Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos 1939 metais – Antrojo pasaulinio karo katalizatorius?

II dalis

Dr. Arūnas Vyšniauskas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ arunas.vysniauskas@genocid.lt

Tęsiant žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ Nr. 57 publikuotoje pirmoje straipsnio dalyje pradėtą tyrimą, šioje antroje dalyje dėmesys sutelkiamas į Didžiosios Britanijos „Stop Hitler“ politikos pradžią 1939 m. kovo mėnesio antroje pusėje, akcentuojant pastangas plėsti tarptautinę antihitlerinę koaliciją. Atskleidžiama, kad Hitlerio ikikarinio sustabdymo Europoje koalicijos formavimo pagreitėjimas sinchroniškai sutapo su kelias dienas 1939 m. kovo mėnesio paskutinę dekadą (ypač kovo 20–26 d. savaitę) pasaulio dėmesį prikausčiusia situacija dėl Klaipėdos krašto, ir tai, pasak tuometinės spaudos publikacijų anglų kalba, buvo tarpusavyje susiję. Išryškinama ypatinga Lenkijos pozicija dėl dalyvavimo „Stop Hitler“ koalicijoje, susiejant tai su nervinga Varšuvos reakcija į Klaipėdos krašto atplėšimą nuo Lietuvos. Tuometinei vokiečių propagandai, kaip rodo Vakarų angliškai kalbančių šalių spaudos analizė, nepavyko įtikinti užsienio šalių opinijos apie neva savanorišką Lietuvos vyriausybės sprendimą atiduoti Klaipėdos kraštą, esą pati Lietuva nutarė atsikratyti jai bereikalingo teritorinio balasto ir pan., tarsi tai būtų įvykę be Vokietijos grasinimų panaudoti jėgą prieš mažą kaimyninę šalį. Straipsnyje taip pat pateikiama faktinė medžiaga, atspindinti JAV Baltųjų rūmų poziciją nepripažinti Klaipėdos krašto absorbavimo į Vokietijos Reichą teisėtumo. Pažymima, kad jau 1939 m. kovo mėnesio pabaigoje Amerikos žiniasklaidoje atsirado įžvalgių analitinių vertinimų ir prognozuota, jog Čekoslovakijos destrukcija ir Klaipėdos krašto prijungimas prie Vokietijos yra tik preliudija į tolesnę Hitlerio ekspansiją Rytų kryptimi ir būsimą susidūrimą su Vakarų demokratijomis. Būtent taip ir atsitiko, ir tai lėmė Antrojo pasaulinio karo pradžią. Išskiriamos kai kurios tolesniam tyrimui aktualios problemos, susijusios su Molotovo–Ribentropo pakto geneze bei kitomis Antrojo pasaulinio karo ištakomis.

Reikšminiai žodžiai: Klaipėdos kraštas, Antrojo pasaulinio karo genezė, Baltijos šalys, Vokietija, Lenkija, SSRS, Didžioji Britanija, JAV, „Stop Hitler“, antihitlerinė koalicija, 1939.

Įvadas

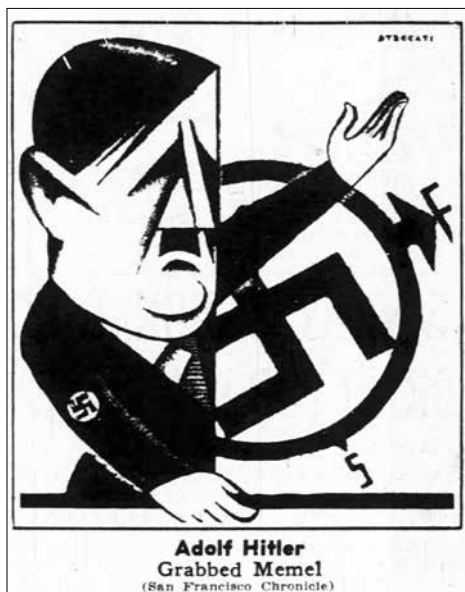
Per tryliką mėnesių nuo 1938 m. kovo NS Vokietija iš viso prisijungė keturias teritorijas: Austriją, Čekoslovakijos Sudetų kraštą, Bohemiją ir Moraviją, Lietuvos Klaipėdos kraštą, šioje eilėje tapusį būtent ketvirtuoju¹. Austrija, Sudetai ir Klaipėdos kraštas buvo prijungti tiesiogiai prie Reicho, o Bohemija ir Moravija – kaip protektoratas. Jeigu dar prisimintume 1935 m. Vokietijos atgautą po Versalio sutarties prarastą Saro kraštą, tai Klaipėdos kraštas tapo penktuoju bendroje Hitlerio įgytų (arba atgautų) teritorinių gabalų eilėje. Atgautomis Vokietijos teritorijomis reikėtų laikyti Saro kraštą ir Klaipėdos kraštą, o Austrijos ir Čekoslovakijos teritorijos prieš tai nebuvo 1871 m. įkurto Vokietijos Reicho dalimis, nes iki Čekoslovakijos susikūrimo priklausė Austrijos-Vengrijos imperijai. Visi šie Hitlerio teritoriniai laimėjimai 1935–1939 m. buvo pasiekti be karo veiksmų. Jei pažvelgtume į NS Vokietijos prarytas valstybes ar jų teritorines dalis, tai Lietuva buvo trečioji šioje eilėje – po Austrijos ir Čekoslovakijos.

9 pav. Anglijos dienraščio *Manchester Evening News* 1939 m. kovo 22 d. numeryje pateikta Hitlerio teritorinių laimėjimų chronologija, kurioje antraštinis „No. 5“ reiškia Klaipėdos krašto (*Memel-Land*) prijungimo prie Vokietijos įvykusį eiliškumą⁹⁷.

⁹⁷ “No. 5”, *Manchester Evening News* (Manchester, Great Britain), March 22, 1939, p. 1.

1939 m. kovo paskutinę dekadą Amerikos spaudoje pasirodė ne viena karikatūra, kurioje figūruoja *Lithuania* ir / ar *Memel*, arba tai yra numanoma. Antai *St. Louis Globe-Democrat* 1939 m. kovo 26 d. paskelbtoje karikatūroje matome iš apskritimo su svastika išeinančią rodyklę su pažymėta raide E, kas angliškai reiškia *East*, t. y. Rytai. Būtent ta kryptimi ir rodo ranką iškėlęs stilizuotas Hitleris, o užrašas po karikatūra skelbia: „Adolfas Hitleris užgrobė Mėmelį.“

10 pav. Amerikiečių dailininko Hugo Stekati (*Hugo Steccati*), bendradarbiavusio su dienraščiu *San Francisco Chronicle*, karikatūra, perspausdinta laikraštyje *St. Louis Globe-Democrat*, 1939 m. kovo 26 d.⁹⁸

Arba štai dienraštyje *San Francisco Chronicle* 1939 m. kovo 22 d. paskelbtoje karikatūroje pavaizduotas iš aukščiau žemyn atšliaužęs svastikomis raštuotas smaiglys su Hitlerio galva, jau prarijęs Austriją ir Čekoslovakiją ir besitaikantis praryti iš baimės sustingusį zuiką. Šis nėra įvardytas šalies pavadinimu, tačiau tos dienos laikraščio numerio skaitytojams turėjo kilti mažai abejonių, kad turima omenyje arba Lietuva, nuo kurios atplėšiamas Klaipėdos kraštas, arba – išsigandusi Lenkija. Pagrindinė tos dienos pirmojo puslapio antraštė didžiosiomis storomis raidėmis iš karto po laikraščio pavadinimu skelbė: „Lenkai bijo Hitlerio veiksmų, kadangi Mėmelis bus atiduotas naciams!“⁹⁹

⁹⁸ "Adolf Hitler Grabbed Memel", *St. Louis Globe-Democrat* (St. Louis, Missouri, USA), March 26, 1939, Sunday Morning, Part Three, p. 1C.

⁹⁹ "Poles Fear Hitler Drive As Memel Give Up To Nazis!", *San Francisco Chronicle* (San Francisco, California, USA), March 22, 1939, p. 1.

11 pav. 1939 m. kovo 22 d. dienraštyje *San Francisco Chronicle* paskelbta dailininko Kloido Džonatano Svaigerto (*Cloyd Jonathan Sweigert*) karikatūra su užrašu ir klausukiu „Kas kitas?“¹⁰⁰

Po Hitlerio atėjimo į valdžią 1933 m. Vokietija sparčiai ėmė didinti savo karinį potencialą, o esminiai šuoliai karo link įvyko būtent 1939 m., po to, kai Vokietija demontavo likusią jau po Sudetų atplėšimo Čekoslovakiją ir likvidavo Klaipėdos kraštą, jo teritoriją teisine administracine prasme grąžindama Rytų Prūsijos Gumbinės valdymo sričiai Reicho sudėtyje. Tiesioginės 1939 m. kovo mėn. įvykių pasekmės privertė Europą atsisakyti svarstymų apie jau prarastas teritorijas ir sutelkti dėmesį į likusių valstybių vientisumo išsaugojimą. Tokios mažos nacifikuotos teritorijos kaip Mėmelis, pasak amerikiečių istoriko N. Liutkės, tapo mažiausiu rūpesčiu, ir tai atitiko Hitlerio intencijas ir viltis¹⁰¹.

Su pastaruoju apibendrinimu galima sutikti tik iš dalies, mat amerikiečių istorikas vis dėlto nenaudojo rusiškų šaltinių, neatsižvelgė į tai, kad Vokietijos Reichas, užėmęs Klaipėdos kraštą, geografiškai priartėjo prie Rusijos, o tai Maskvai sukėlė nemažų rūpesčių. Taip pat ir Varšuva buvo susirūpinusi dėl Klaipėdos krašto problemos atomazgos, kuri Lenkijai, turėjusiai ilgą sieną su Lietuva ir vokišką Dancigą „freištata“ kaip geopolitinę problemą, nieko gero nežadėjo.

¹⁰⁰ "Who's Next?", *Ibid.*, March 22, 1939, p. 14.

¹⁰¹ Nathaniel Lutke, "The Memel Problem": German Memelland in the History World War II with an Aim to its Proper Placement", *Fairmount Folio: Journal of History*, Vol. 14 (2012), p. 71.

Ilgokai Vokietijos brandintas Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos tapo įvykusiū faktu, o išigilinimas į jo pasekmes leidžia geriau suprasti tolesnių įvykių Europoje paspartėjimą. Iš karto po Hitlerio apsilankymo Klaipėdoje žymus JAV žurnalistas, *The Washington Post* straipsnių autorius, kurio reguliarias tarptautinių įvykių apžvalgas publikavo daugelis Amerikos laikraščių, Barnetas Noveris (*Barnet Nover*) Čekoslovakijos destrukcijoje ir Mėmelio aneksijoje įžiūrėjo logišką preliudiją į tolesnę Vokietijos ekspansiją rytų kryptimi ir į neišvengiamą jos susidūrimą su Vakarų Europos demokratijomis¹⁰².

Taigi, tuometinėje žiniasklaidoje anglų kalba, apibūdinant Hitlerio įvykdytą Mėmelio aneksijos kazusą, nors ir neteko užtikti katalizatoriaus termino, tačiau galima sutikti metaforiškai panaudotą muzikinį terminą „preliudija“. Jis reiškia instrumentinę muzikinę formą – įvadą į didesnį muzikos kūrinį. O jei žiūrėtume į tą „preliudiją“ perkeltine prasme, tai nepraėjus nė pusei metų taip ir atsitiko, kaip prognozavo minėtas B. Noveris: 1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietijos kariuomenė, užpuldama Lenkiją, pajudėjo toliau į rytus, o rugsėjo 3 d. dėl to Anglija ir Prancūzija, didžiausios demokratinės valstybės Vakarų Europoje, paskelbė karą Vokietijai.

Vakarų šalių angliškoje spaudoje jau nuo 1939 m. rugsėjo pasirodė straipsnių, kuriuose prasidėjusio Antrojo pasaulinio karo ištakos buvo siejamos ne tik su tarptautinėmis peripetijomis dėl Lenkijos, bet ir su Vokietijos įvykdytu Mėmelio klausimo sprendimu 1939 m. kovą, tačiau šių publikacijų, pasirodžiusių periodinėje spaudoje po 1939 m. rugsėjo 1 d., nagrinėjimas būtų jau atskiro tyrimo reikalas.

Dabartinė tarptautinė situacija, kai kaupiasi globalinio karo debesys, o tas pats didžiausias karas dar neprasidėjo, bet jam jau reikia ruoštis, vėl kažkiek primena 1939-uosius iki tų metų rugsėjo 1 d. Visai neseniai tokio pobūdžio palyginimą pateikė JAV gynybos sekretorius Pitas Hegsetas (*Pete Hegseth*), 2025 m. lapkričio 7 d. kalbėdamas Nacionalinėje karo kolegijoje susirinkusiems karo pramonės atstovams ir aukšto rango kariškiams: „Tai yra 1939-ųjų momentas“ (angl. *This is a 1939 moment*)¹⁰³. Tokios nūdienos nuotaikos ir politikų kalbos tik padidina atlikto tyrimo aktualumą atskleidžiant 1939 m. tvyrojusio artėjančio didelio karo atmosferą, atsispindėjusią to meto periodinėje spaudoje.

Antroje straipsnio dalyje išnašų numeracija pradedama nuo 97-os, t. y. tęsiant eiliškumą pagal pirmą straipsnio dalį. Analogiškai pasielgta ir su iliustracijų (laikraščių antraščių bei straipsnių iškarpų, karikatūrų) numeracija, straipsnio antroje dalyje jas pradedant nuo 9-os. Amerikiečių naujienų agentūrų sutrumpinimai (*AP*, *UP*) vartojami kaip ir pirmoje straipsnio dalyje. Gale pateikiamas šaltinių ir literatūros sąrašas yra bendras abiem straipsnio dalims.

¹⁰² Barnet Nover, „Why Hitler Struck At This Time“, *Pittsburgh Post-Gazette* (Pittsburgh, Pennsylvania, USA), March 24, 1939, p. 4; Barnet Nover, „Memel Gives Hitler Club“, *Buffalo Evening News* (Buffalo, N. Y., USA), March 24, 1939, p. 4.

¹⁰³ P. Hegseto kalbos videoįrašas prieinamas YouTube interneto platformoje: „Secretary of War speaks at the war college“, *Department of War*, Nov. 7, 2025, <<https://www.youtube.com/watch?v=VlDlndPwJI>>.

Britai suskubo kurti tarptautinę antihitlerinę koaliciją, kai „Vokietija ėjo į Mėmelį“

Po Pirmojo pasaulinio karo Vokietija Baltijos jūroje prarado du uostus – Dancigą ir Mėmelį. 1939 m. kovo 22–23 d. pastarąjį Vokietija atsiėmė, o dėl Dancigo kovo 21 d. Ribentropas Berlyne Lenkijos pasiuntiniui Lipskiui aiškiai pasakė, kad jis anksčiau ar vėliau „bus mūsų“. Aiškėjant tarptautinei situacijai ir Lenkijos nenorui nusileisti Vokietijos teritoriniams reikalavimams, fiureris, ilgai nelaukdamas po vokiečiams sėkmingos Mėmelio sugrąžinimo į Reichą operacijos, įsakė karinei vadovybei paspartinti Lenkijos užpuolimo planą, įgavusį kriptonimo *Fall Weiss* („Baltasis atvejis“) pavadinimą.

Tas karo su Lenkija planas Vokietijoje, kaip rodo lenkų istorikų tyrimai, slapta imtas ruošti jau 1938 m. spalio mėnesį. Dėl to dabartinėse lenkiškose enciklopedijose rašoma, jog *Fall Weiss* buvo parengtas 1938–1939 m.¹⁰⁴ Galutinis sprendimas ruošti karui su Lenkija su iš to išplaukiančiomis galimomis pasekmėmis Berlyne vis tik buvo priimtas Hitleriui sugrįžus iš Klaipėdos ir jo pasirašytas 1939 m. balandžio 11 d.¹⁰⁵, t. y. po to, kai „Memellando“ teritorija, atskirta nuo Pirmąjį pasaulinį karą pralaimėjusios Vokietijos, po dvidešimties metų pertraukos vėl buvo sugrąžinta Reichui.

Kadangi Lenkija jau 1939 m. kovo 21–23 d. aktyviai ir nervingai reagavo į Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos procesą, Berlyne imta staigiau suvokti, kad dėl Vokietijos teritorinių reikalavimų Lenkijos atžvilgiu neatidėliotinai tampa neišvengiamas rimtas karinis susidūrimas, o tam dar reikėjo būtino laiko pasiruošti. Be to, kilus pasauliniam triukšmui dėl Vokietijos agresijos Čekoslovakijos ir Lietuvos atžvilgiu, paspartėjo antihitlerinės koalicijos formavimasis Europoje ir Berlyne norėta kiek apraminti tarptautinę opiniją. 1939 m. kovo 23 d. *AP* paskelbė apie gerai informuotos Vokietijos naujienų agentūros *Dienst Aus Deutschland* pranešimą, jog *Wilhelmstrasse* (taip populiariai buvo vadinama Vokietijos užsienio reikalų žinyba) ramiai žiūri į tolesnę įvykių raidą Europoje, indikuodama pauzę kanclerio Hitlerio žygiuose, nors Dancigo ir Lenkijos koridoriaus klausimas išlieka aktualus¹⁰⁶. Užsienio žiniasklaidoje tai teisingai suprasta, kad Vokietija neatsisako tolesnių teritorinių siekių, tačiau savo ekspansijoje darys operatyvinę pauzę.

Europoje neišvengiamai ėmė artėti naujasis karas, o supratimas apie tai tik didėti. Žinoma, *Fall Weiss*, pagal kurį Vokietijos kariuomenė turėjo būti pasiruošusi karui su Lenkija ne vėliau kaip 1939 m. rugsėjo 1 d., buvo slaptas planas, bet Čekoslovakijos valstybės

¹⁰⁴ „Fall Weiss“, *Encyklopedia PWN*, <<https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/Fall%20Weiss.html>>.

¹⁰⁵ Robert M. Kennedy, *The German Campaign in Poland (1939)*, Washington, D. C., Department of the Army (April 1956, Department of the Army Pamphlet No. 20–255), p. 39–40.

¹⁰⁶ „Suggest Hitler May Be Planning Period Of Quiet“, *Owen Sound Daily Sun-Times* (Owen Sound, Canada), March 23, 1939, Last Edition, p. 6.

destrukcija ir Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos pasauliui akivaizdžiai parodė, kad Hitleris nesilaiko anksčiau viešai duotų pažadų ir kad nėra čia ko laukti kitiems tikintis, jog Europoje toliau bus ramu. Amerikos žiniasklaidoje tuo klausimu buvo rašoma pesimistiniu tonu. Antai teigta, kad, Hitleriui susigražinus Mėmelį, tai gali būti Lietuvos pabaigos pradžia, panašiai kaip Miunchenas tapo Čekoslovakijai¹⁰⁷. Čia turėtas omenyje 1939 m. rugsėjo 30 d. Miunchene Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Vokietijos ir Italijos pasirašytas susitarimas, pagal kurį nuo Čekoslovakijos buvo atplėšti vokiečių dominuojami Sudetai ir prijungti prie Vokietijos Reicho. O tai pasirodė tik įžanga į okupaciją ir kitus teritorinius pakeitimus, nes 1939 m. kovo viduryje Čekoslovakijos apskritai nebeliko žemėlapyje.

1939 m. kovo mėnesio antroje pusėje oficialusis Londonas buvo priverstas keisti savo strategiją ir atsisakyti vadinamosios *appeasement* (nuraminimo) politikos, nors vyriausybės vadovui Neviliui Čemberlenui (*Neville Chamberlain*) buvo nepatogu pripažinti anksčiau klydus. Kovo 17 d. atvykęs į Birminghemo unionistų asociacijos metinį suvažiavimą, premjeras vietoj tradicinės kalbos darbo, finansų ir socialiniais klausimais, reaguodamas į naują Hitlerio agresiją ir faktinę Čekoslovakijos valstybės likvidavimą, kalbėjo susitelkdamas į paaštrėjusią tarptautinę padėtį ir būtinumą tinkamai į tai reaguoti. Sulaukęs kritikos spaudoje už savo ankstesnę politiką, kurios rezultatas buvo 1938 m. Miuncheno sutartis ir jos pasekmės, Čemberlenas bandė teisintis. Jis tvirtino, kad Miuncheno sutartis nebuvo jau tokia bloga, tačiau Hitleris nesilaikė savo anksčiau duotų pažadų ir tą sutartį sulaužė. Ką konkrečiai turėtų daryti Londonas, britų vyriausybės vadovas tada nepasakė, išskyrus abstrakčias frazes apie laisvės ir demokratijos gynimą bei būtinumą telkti tarptautines jėgas prieš Vokietiją Europoje ir net už jos ribų.

„Kalboje liko neatsakyti klausimai, kokia bus Britanijos vyriausybės politika ateityje? Kiek toli vyriausybė pasirengusi eiti, kad išvengtų karo?“ – konstatavo Baltimorės laikraščio *The Sun* korespondentas¹⁰⁸. Daugelio šalių spauda teisingai suprato ir interpretavo tą per radiją ištransliuotą, o po to ir spaudoje pasirodžiusią kalbą, jog Čemberlenas išmeta *appeasement* politiką už borto, tačiau ką jam daryti toliau, kai net savoje partijoje nepatenkinti konservatorių politikai ėmė murmėti ir brandinti premjero pakeitimo klausimą dėl jo žlugusios strategijos Hitlerio Vokietijos atžvilgiu?

1939 m. kovo 18–22 d. tokiomis sąlygomis ir po to Čemberleno vyriausybė ėmėsi demonstratyvių iniciatyvų ir darė konkrečius politinius ėjimus, kurie reiškė jau naują politinę strategiją. Ją stengtasi plačiai iškomunikuoti žiniasklaidoje tiek užsienio, tiek vidaus politikos sumetimais. Šeštadienio vakare (kovo 18 d.) įvyko operatyviai sušauktas ekstraordinarinis britų vyriausybės posėdis. Jame nuspręsta konsultuotis su Prancūzija, JAV,

¹⁰⁷ "Hitler's Timing", *The Free Lance-Star* (Fredericksburg, Virginia, USA), March 27, 1939, p. 4.

¹⁰⁸ Paul W. Ward, "Two Views Of Premier's Speech Are Held In London Circles", *The Sun* (Baltimore, Maryland), March 18, 1939, p. 1.

Sovietų Rusija ir britų dominijomis dėl suvienyto fronto prieš Vokietijos „maršą į Rytus“¹⁰⁹. Kovo 20-osios naktį dvi valandas vėl posėdžiavęs britų kabinetas svarstė susidariusią situaciją, kai jau buvo žinoma, kad „naciai“ Berlyne ir Mėmelyje atvirai kalba, jog kitas Hitlerio ėjimas bus autonominio Mėmelio krašto atskyrimas nuo Lietuvos ir galbūt bandymas paimti Dancigą ir „Lenkų koridorių“. Tokiomis sąlygomis nutarta britams neatidėliotinai bendrai veikti su Rusija¹¹⁰. O tai jau buvo naujas momentas britų ir sovietų santykiuose, nes prieš tai Londonas ilgai ignoravo komunistinės Rusijos diplomatinės pastangas tapti aktyviu žaidėju Europos politikoje.

Naujoji politika žurnalistų spaudoje dažnai buvo įvardijama „Stop Hitler“ deriniu kartu su kitais žodžiais: „*Stop Hitler*“ *Pact*, „*Stop Hitler*“ *bloc*, „*Stop Hitler*“ *front*, „*Stop Hitler*“ *drive*, „*Stop Hitler*“ *plan*, „*Stop Hitler*“ *alliance*, *movement to „Stop Hitler“*, „*Stop Hitler*“ *campaign*, „*Stop Hitler*“ *program*, „*Stop Hitler*“ *combination* ir pan. Kartais spaudoje anglų kalba vartotas ir *Halt Hitler* žodžių derinys. Laikraščių redakcijose dirbė žmonės nestokojo išradingumo suteikdami straipsniams pavadinimus. Antai viename iš jų skaitome antraštę, kurioje vartojamas Hitlerio vardas Adolfas: „Rusija pasirengusi prisijungti prie kovos su Adolfu.“¹¹¹

Frazė „Stop Hitler“ spaudoje buvo žinoma ir anksčiau, tačiau po 1938 m. Miuncheno susitarimo Vakarų šalyse vis dar pleveno viltys, kad Hitleris apsiribos tik Čekoslovakijos vokiškai kalbančių Sudetų aneksija. Darant jam dalines nuolaidas, neva buvo galima vokiečių fiurerį sustabdyti. Tačiau nuo 1939 m. kovo vidurio vokiečiai nusimetė kaukes ir tapo akivaizdu, kad Hitleris ketina judėti agresyviai, ypač rytų kryptimi, ko jis ilgalaikėje perspektyvoje ir neslėpė savo knygoje „*Mein Kampf*“¹¹².

Praejus vos kelioms dienoms po Čekoslovakijos destruktijos, Vakarų šalių žiniasklaidoje pasirodė ryškesni signalai dėl greitos Mėmelio klausimo atomazgos Vokietijos naudai. 1939 m. kovo 19 d. daugelyje Amerikos laikraščių pasirodė kovo 18 d. iš Berlyno išsiųstas AP užsienio korespondento Liuiso P. Lochnerio (*Louis Paul Lochner*) straipsnis, kuriame svarstant, koks bus kitas Hitlerio teritorinės ekspansijos ėjimas, kaip labiausiai tikėtinas nurodomas „Mėmelio anšliusas“¹¹³. O kovo 20 d. tuo klausimu Ribentropas pasikalbėjo su Urbšiu, ir tai Vakarų angliškoje spaudoje buvo įvertinta kaip Vokietijos spaudimas Lietuvai

¹⁰⁹ Frederick Kuh, "U. S. To Be Asked To Join Front Against Nazis", *The Knoxville News-Sentinel* (Knoxville, Tennessee, USA), March 19, 1939, Sunday Morning Home Edition, p. 1.

¹¹⁰ Frederick H. Kuh, "British Call On 8 Powers To Join 'Stop Hitler' Plan", *Daily News* (New York, USA), March 21, 1939, p. 3.

¹¹¹ "Russia Ready To Join Drive Against Adolf", *Republican Northwestern* (Belvidere, Illinois, USA), March 21, 1939, p. 1.

¹¹² Joachim Tauber, Silvija Pocyte, „Įvadinis žodis“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 21 (2010): *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai*, p. 5.

¹¹³ Louis P. Lochner, "Hitler's Aim: to Return All European Germans to Reich", *Sunday World-Herald* (Omaha, Nebraska, USA), March 19, 1939, p. 1, 8; [Louis P. Lochner], "New Economic Domination Is Seen As Hitler Plan", *The Arizona Republic* (Phoenix, Arizona, USA), March 19, 1939, Sunday Morning, p. 3; ir kt.

dėl Klaipėdos krašto atidavimo, kovo 20–21 d. apie tai pranešant laikraščių pirmuosiuose puslapiuose.

Tomis kovo dienomis, kai Vokietija savais metodais forsuočiai sprendė Klaipėdos krašto klausimą, Didžiojoje Britanijoje atvirai imta skelbti Hitlerio sustabdymo idėją, kurią imta svarstyti bei realizuoti energingiau. Tai atspindėjo ir spauda abiejose Atlanto pusėse.

12 pav. JAV mieste Majamyje leisto dienraščio *Miami Daily News* 1939 m. kovo 21 d. pirmojo puslapio viršus. Virš laikraščio pavadinimo matyti užrašas didžiosiomis raidėmis anglų kalba per visą puslapį: „BRITANIJA GREITINA ANTI-HITLERIO PLANĄ“¹¹⁴. Tame pačiame puslapyje rašoma, kad Mėmelis, atrodo, pereis Vokietijai¹¹⁵.

Amerikiečių naujienų agentūros *UP* korespondento Londone Frederiko Kuho (*Frederick Kuh*) straipsnyje, datuotame 1939 m. kovo 22 d., buvo pateikta vertingos informacijos ir įžvalgų apie kitų valstybių reakciją į karštus įvykius dėl Klaipėdos¹¹⁶. Iš amerikiečių korespondento teksto, kurį atspausdino daugelis JAV laikraščių, matyti, kad Lenkija, Didžioji Britanija, Prancūzija, Rusija (taip tada spaudoje dažnai vadinta SSRS) buvo sunerimusios dėl Hitlerio forsuojamo Klaipėdos krašto prijungimo prie Vokietijos. Minėtas F. Kuhas jau pačioje straipsnio pradžioje atkreipė dėmesį į tai, kad Hitlerio „maršas į rytus“ privertė britų vyriausybę sparčiau veikti siekiant sudaryti karinį aljansą tam, kad sustabdytų galimą tolesnę Hitlerio agresiją¹¹⁷.

Didėjanti hitlerinės Vokietijos grėsmė vertė Londoną atsakyti kai kurių ankstesnių antikomunistinių skrupulų ir pasisukti veidu į Maskvą, ieškant galimybių bendromis jėgomis su ja tartis dėl „Stop Hitler“ veikimo plano. Atsižvelgdama į tai, kad Vokietija ruošiasi aneksuoti Baltijos jūros pakrantėje esantį Mėmelį, Didžiosios Britanijos vyriausybė 1939 m. kovo 22 d. posėdyje nusprendė kuo skubiausiai sukurti karinį ir politinį valstybių bloką, kuris sustabdytų tolesnę Vokietijos ekspansiją¹¹⁸.

¹¹⁴ "Britain Speeds Anti-Hitler Plan", *Miami Daily News* (Miami, Florida, USA), March 21, 1939, p. 1.

¹¹⁵ "Britain Seeks To Forge A Ring Of Guns", *Ibid.*, p. 1.

¹¹⁶ Frederick Kuh, "Proposal For 4 Power Block Strikes Snag", *The Daily News-Times* (Neenah-Menasha, Wisconsin, USA), March 22, 1939, p. 1.

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ "Enforced Consent Given By Lithuania to Nazis To Seize Memelland", *The Brantford Expositor* (Brantford, Ontario, Canada), March 22, 1939, p. 2.

13 pav. Amerikiečių naujienų agentūros AP 1939 m. kovo 22 d. parengto ir publikuoto straipsnio fragmentas, skirtas Mėmelio klausimui ir britų vyriausybės nutarimui kuo skubiau formuoti valstybių bloką siekiant sustabdyti tolesnę Vokietijos ekspansiją¹¹⁹.

1939 m. kovo 23 d. *San Francisco Chronicle* atspausdino karikatūrą, vaizduojančią svastika pažymėtą Vokietijos erelį, nuguose nešantį avalę su užrašu *Memel* link uolos su jau sudorotos ankstesnės aukos griaučiais. Apačioje ganosi avys, vaizduojančios atskiras šalis. Užrašas po karikatūra skelbia: „Viena po kitos!“ Šia karikatūra iliustruojamas šalia esantis straipsnis, kuriame teigiama, kad nė viena atskirai paimta šalis, išskyrus Ameriką, dabartinėje situacijoje nėra saugi, o realią šalių apsaugą tegali užtikrinti kolektyvinis saugumas¹²⁰.

14 pav. Amerikiečių dailininko Kloido Džonatano Svaigerto karikatūra, 1939 m. kovo 23 d. publikuota dienraštyje *San Francisco Chronicle*¹²¹.

¹¹⁹ "Britain May Summon Council of League of Nations Over Moves", *Ibid.*, March 22, 1939, p. 2.

¹²⁰ Chester Rowell, "Collective Security Only Real Safety", *San Francisco Chronicle* (San Francisco, California, USA), March 23, 1939, p. 14.

¹²¹ "One by One!", *San Francisco Chronicle* (San Francisco, California, USA), March 23, 1939, p. 14.

Tiesa, greitai išaiškėjo, kad Amerika, nors ir nepritarė agresyviai Hitlerio politikai, netgi ją pasmerkė dėl Čekoslovakijos destruktijos, neplanuoja tiesiogiai įsikišti į Europos reikalus. O Didžiosios Britanijos parlamente nors ir buvo pasakyta, kad Lietuva buvo priversta atiduoti Klaipėdos kraštą grasinant Vokietijai, tačiau Londonas oficialiai dėl to nepareikšė protesto kaip Čekoslovakijos destruktijos atveju.

Vis dėlto tomis kovo dienomis išryškėjusi naujosios britų politikos esmė buvo ne nuolaidžiauti, ne apsiriboti moraliniu agresoriaus pasmerkimu, bet sukurti naują karinio-politinio pobūdžio valstybių koaliciją, kuria būtų siekiama sustabdyti tolesnę Vokietijos agresiją, puoselėjant viltį, kad Hitleris bus išsigandęs ir neis grobti aiškiai nevokiškų teritorijų. Buvo pradėti preliminarūs diplomatiniai žingsniai siekiant kurti karinius-politinius aljansus, kuriuose dalyvautų Anglija, Prancūzija ir Lenkija, bandant pritraukti Sovietų Sąjungą, tuo metu užsienyje dažnai vadintą tiesiog Rusija. Tai turėjo sudaryti antihitlerinės koalicijos pagrindą.

Nacionalsocialistinės vokiečių darbininkų partijos propagandos štabo vadovas Eugen Hadamovskis (*Eugen Hadamovsky*) prieš pat Antrojo pasaulinio karo pradžią savo išleistoje knygoje apie aktualius pasaulinius įvykius, baigdamas jų aptarimą paskutiniame skyriuje apie Hitlerio nulemtą Mėmelio klausimo sprendimą, pažymėjo, kad „kovo 20–21 d. anglų karingumas pasiekė aukštumą, kai Anglija bandė kariniu požiūriu apsupti Vokietiją derybomis Maskvoje, Varšuvoje, Bukarešte, Paryžiuje ir Vašingtone“¹²².

Vadinasi, Klaipėdos krašto perdavimo Vokietijai karštos aktualijos, atsidūrusios pasaulinės žiniasklaidos dėmesio centre, sinchroniškai sutapo su anglų karingumo pakilimu ir tarptautinės diplomatijos suaktyvėjimu. Kaip minėta šio straipsnio pirmoje dalyje, jau 1939 m. kovo 21 d. britų vyriausybė Prancūzijai, Rusijai ir Lenkijai pateikė deklaracijos projektą, kuriame buvo siūloma visoms keturioms valstybėms betarpiškai konsultuotis bet kokios tolesnės agresijos atveju. Lenkija, turėjusi savų nuogastavimų dėl bendros keturių šalių deklaracijos kuriant bloką prieš Vokietiją, vis tik dvejavo¹²³. Jau kovo 22 d. Amerikos spaudoje pasirodė AP korespondento F. Kuho straipsnis, kuriame reiškiamas mintis, kad konsultacinis keturšalis paktas gali apsiriboti tik trimis didžiosiomis valstybėmis: Britanija, Prancūzija ir Sovietų Rusija¹²⁴. Tokiomis sąlygomis Prancūzija ėmėsi iniciatyvos bandydama pritraukti svyruojančią Lenkiją į Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir Sovietų Rusijos suvienytą frontą prieš Vokietiją¹²⁵.

¹²² Eugen Hadamovsky, *Weltgeschichte im Sturmschritt: Hitlers Marsch nach Wien, Prag und Memel*, München: Zentralverlag der NSDAP, 1939, 3. Auflage, S. 347.

¹²³ „British Plan For Stop-Hitler Bloc Hits Snag“, *The Chattanooga News* (Chattanooga, Tennessee, USA), March 22, 1939, p. 1.

¹²⁴ Frederick Kuh, „Poland Fears British Plan Is Too Weak“, *The Bend Bulletin* (Bend, Oregon, USA), March 22, 1939, Wednesday Afternoon [Edition], p. 1.

¹²⁵ „France Takes Lead In Persuading Poland“, *The Selma Times-Journal* (Selma, Alabama, USA), March 23, 1939, p. 7.

Vis dėlto Lenkija prisidėti nesutiko. Amerikos spaudoje tokia naujiena, remiantis šaltiniais iš Londono, pasirodė jau 1939 m. kovo 22 d. naujienų agentūros *International News Service* (toliau – *INS*)¹²⁶ pranešime. Vėlesni pranešimai, remiantis Varšuvos autoritetingų politinių sluoksnių informacija, tai patvirtino¹²⁷. Atsisakymą Lenkijai pasirašyti keturšalę deklaraciją Lenkijos ambasadorius Didžiojoje Britanijoje Edvardas Račynskis (*Edward Bernard Raczyński*) britų užsienio reikalų sekretoriui lordui Halifaksui (*Viscount Halifax*) Londone oficialiai pranešė 1939 m. kovo 24 d. 6 val. vakaro¹²⁸.

Kaip jau yra atskleista istoriografijoje, Varšuva siekė būti vienodai atitolusi ir nuo Berlyno, ir nuo Maskvos, balansuoti tarp Vokietijos ir SSRS¹²⁹. Suėjimas su pastarąja į bendrą koaliciją, lenkų diplomatijos požiūriu, būtų pažeidęs šį principą. Be to, kaip buvo teigiama *UP* pranešime, Lenkija siekė tvirto karinio įsipareigojimo, kuris užtikrintų jai trijų didžiųjų valstybių apsaugą, jeigu ji pasirašytų kokią nors deklaraciją, kuri galėtų išprovokuoti Vokietijos priešišumą¹³⁰. O keturšalis deklaracijos pasirašymas būtų reiškęs tik įsipareigojimą konsultuotis, bet ne bendrus karinius įsipareigojimus. Be to, užsienio spauda ne vienoje publikacijoje pažymėjo Lenkijos nepasitikėjimą Sovietų Sąjunga. Buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad Vokietija po Čekoslovakijos išardymo ir Klaipėdos krašto prisijungimo apsupo Lenkiją iš trijų pusių, o iš ketvirtos buvo Sovietų Sąjunga, ir tai leido konstatuoti, kad Lenkija turi konfrontuoti su nacizmu iš trijų pusių, o iš ketvirtos pusės – su komunizmu¹³¹.

Jau 1939 m. kovo 25 d. Amerikos spaudoje pasirodė vertinimų, kad Hitleris gali džiaugtis preliminarine pergale susidūręs su prieš jį nukreiptu Europos šalių „Stop Hitler“ kurtu frontu. Lenkija atsisakė pasirašyti pagal Londono pasiūlytas sąlygas „konsultacinį paktą“ prieš būsimą vokiečių agresiją, bet iškėlė savo reikalavimus, o kitos Rytų Europos šalys, išskyrus Rusiją, šaltai reagavo į britų pasiūlymą¹³².

Nors minėta keturšalė antihitlerinė konsultacinio pobūdžio koalicijos sutartis nebuvo pasirašyta, bet britų, sovietų, prancūzų ir lenkų diplomatiniai pokalbiai dėl „Stop Hitler“ politikos suintensyvėjo ir tas suintensyvėjimas spaudoje išryškėjo kaip tik tomis dienomis, kai sprendėsi Klaipėdos klausimas. Amerikiečių spaudoje netgi pasirodė

¹²⁶ "Russia Agrees and Poland Refuses to Sign Draft of British Paper", *The Victoria Advocate* (Victoria, Texas, USA), March 22, 1939, Wednesday Afternoon [Edition], p. 1.

¹²⁷ "Poland Out Stop Hitler Bloc", *Madera Daily Tribune* (Madera, California, USA), March 24, 1939, p. 1.

¹²⁸ "Poland Won't Join Bloc, Fears Reich", *San Francisco Chronicle* (San Francisco, California, USA), March 25, 1939, p. 1.

¹²⁹ Algimantas Kasparavičius, *Griūvanti taika: Lietuva didžiojoje politikoje 1934–1939 (1940)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021, p. 365–370.

¹³⁰ "Lithuania Bows To Nazi Demand For Baltic Area", *The Cincinnati Post* (Cincinnati, Ohio, USA), March 22, 1939, Late News Home Edition, p. 1.

¹³¹ "Hitler Occupies A Port In A Storm", *St. Petersburg Times* (St. Petersburg, Florida, USA), March 27, 1939, p. 14.

¹³² Albion Ross, "Day's Developments In Europe' Crisis", *San Francisco Chronicle* (San Francisco, California, USA), March 25, 1939, p. 1.

nuomonė, kad Vokietija, staigiai prisijungdama Klaipėdos kraštą, siekė išgąsdinti ir realiai išgąsdino Lenkiją, dėl to Varšuva nesiryžo sueiti į bendrą antihitlerinę koaliciją su Londonu, Paryžiumi ir Maskva¹³³.

4 E
THE SPRINGFIELD SUNDAY UNION AND REPUBLICAN, SPRINGFIELD, MASS., MARCH 26, 1939
Seizure of Memel Logical Retort to British Efforts to Form Stop-Hitler Coalition

15 pav. JAV mieste Springfilde leisto dienraščio sekmadieniniame 1939 m. kovo 26 d. numeryje atspausdinto straipsnio antraštė, kuria Mėmelio užgrobinimas įvardytas kaip logiškas atsakas į britų pastangas formuoti „Stop-Hitler“ koaliciją¹³⁴.

Šioje planuotoje europinėje koalicijoje prieš Hitlerį kariniu požiūriu ir savo resursais stipriausios neabejotinai buvo trys šalys – Anglija, Prancūzija ir Sovietų Sąjunga. Kai kuriose publikacijose, pavyzdžiui, AP 1939 m. kovo 21 d. pranešime, jos vadintos „didžiuoju trejetu“ (angl. *Big Three*)¹³⁵. Minėto UP korespondento Londone F. Kuho 1939 m. kovo 21 d. pranešime buvo nurodoma, kad būtent šios trys šalys esą susitarė dėl lyderystės kuriant koaliciją, o britų vyriausybė nusiuntė instrukcijas savo pasiuntiniams Lenkijoje, Rumunijoje, Bulgarijoje, Turkijoje, Jugoslavijoje ir Graikijoje, ragindama jas prisijungti prie deklaracijos, nukreiptos prieš agresyvią Vokietijos politiką¹³⁶. Tuo metu jau buvo žinoma, kad Vokietija pateikė Lietuvos vyriausybei ultimatumą dėl Mėmelio ir tas klausimas turėtų būti išsispręsti artimiausiomis dienomis¹³⁷.

Taigi Londone iš anksto tikėtasi net devynių Europos šalių koalicijos. Apie tai, kad į būsimą „Stop Hitler“ paneuropinę koaliciją norėta įtraukti minėtas šalis, vėliau pranešinėjo ir kitas UP korespondentas Londone, Vebas Mileris (*Webb Miller*)¹³⁸. Tai, kad norėta sutelkti jėgas prieš Hitlerį ne tik britams, prancūzams ir sovietams, bet dar apimti ir Lenkiją, Balkanų šalis ir Turkiją, neturėtų stebinti, nes, Londono požiūriu, dėl galimos Vokietijos agresijos šių šalių atžvilgiu jau buvo galima bendrai pasipriešinti kariniu požiūriu, keliant, beje, kaip vieną iš sąlygų, kad tos šalys būtų pasiryžusios ne tik ginti viena kitą, bet ir kovoti prieš Vokietiją, jei ši užpultų Angliją ar Prancūziją. Kaip matome, Baltijos šalys šiose

¹³³ Francis Regal, "Seizure of Memel Logical Retort", *Springfield Republican* (Springfield, Massachusetts, USA), March 30, 1939, p. 9.

¹³⁴ "Seizure of Memel Logical Retort to British Efforts to Form Stop-Hitler Coalition", *The Springfield Sunday Union and Republican* (Springfield, Massachusetts, USA), March 26, 1939, p. 4E.

¹³⁵ "Britain Seeks Signature Of Three Powers for "Stop Hitler" Declaration", *The Evening Tribune* (Albert Lea, Minnesota, USA), March 21, 1939, p. 11; "Big Three" Plan, *The Marion Star* (Marion, Ohio, USA), March 21, 1939, Home Edition, p. 7; ir kt.

¹³⁶ Frederick Kuh, "Big Powers Plan Action", *Daily Republican-Register* (Mount Carmel, Illinois, USA), March 21, 1939, p. 1.

¹³⁷ Frederick Kuh, "President Of France Visits Great Britain / Plans For Nine Power "Stop Hitler" Bloc Speeded", *The Daily News-Times* (Neenah-Menasha, Wisconsin, USA), March 21, 1939, p. 1.

¹³⁸ Webb Miller, "'Stop Hitler' Plans Progress", *The Vancouver Sun* (Vancouver, Canada), April 6, 1939, p. 1.

kombinacijose kaip antihitlerinės koalicijos galimos narės neregistruavo, bet jos to nelabai ir siekė, jei prisimintume jų vyriausybių deklaruotą orientaciją į neutralitetą.

Vis dėlto Lietuvos atžvilgiu buvo jaučiamas tam tikras tarptautinis diplomatinis suaktyvėjimas, kai sprendėsi Klaipėdos krašto likimas. Bent jau taip galima susidaryti iš kai kurių spaudos publikacijų. Antai 1939 m. kovo 21 d. minėto F. Kuho straipsnyje rašyta, kad dar vienas Lenkijos ambasadoriaus vizitas į „Britų forin ofisą“ (Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministeriją) paskatino fokusuoti britų pastangas sustabdyti Hitlerį dėl Mėmelio ir Dancigo. Lenkijos vyriausybė esą ragino Britaniją koncentruotis į Lietuvos išsaugojimą nuo nacių infiltracijos, nes tokiu atveju nacių sienos pailgėtų aplink Lenkiją¹³⁹. Čia, kaip matome, lenkų diplomatijos suaktyvėjime atsispindi rūpestis ne tiek Lietuvos, kiek Lenkijos interesais, kad Lietuva nepakliūtų į didesnę Berlyno įtaką ir tuo pasinaudodami vokiečiai dar labiau apsupėtų tuometinę Lenkijos teritoriją, turėjusią ilgą sieną su Lietuvos valstybe.

Another visit by the Polish ambassador to the British foreign office resulted in focusing the British efforts to "stop Hitler" on Memel and Danzig, where the Nazis are predicting the next move will be made.

The Polish government was understood to be urging Britain to concentrate on safeguarding Lithuania from Nazi infiltration, which would lengthen the Nazi frontiers around Poland.

16 pav. F. Kuho straipsnio, 1939 m. kovo 21 d. paskelbto dienraštyje *Greenville Daily Advocate*, fragmentas. Jame rašoma apie Lenkijos ambasadoriaus vizitą „Britų forin ofise“ rūpinantis dėl Mėmelio ir Dancigo likimo siekiant sustabdyti Hitlerį bei apsaugant Lietuvą nuo nacių infiltracijos¹⁴⁰.

F. Kuho paminėtas lenkų ambasadoriaus vizitas „Britų forin ofise“ 1939 m. kovo 21 d. iš tikrųjų galėjo paveikti oficialiojo Londono laikyseną, užimant tvirtesnę poziciją dėl Lenkijos nepriklausomybės užtikrinimo. Mat kai Londonas ir Paryžius pasiūlė Lenkijai prisidėti prie „antiagresinės“ deklaracijos, ši davė suprasti, jog nori specifinių garantijų suėjimo į tautų kombinacijas prieš „nacius“ atveju. Kaip spaudai pareiškė vienas lenkų atstovas: „Britų antiagresinės deklaracijos planas yra bedantis ir panašus į pelės cyptelėjimą atsakant į vokiečių erelio klyksmą.“¹⁴¹ Jau 1939 m. kovo 24 d. amerikiečių naujienų agentūra *UP* pranešė, kad Britanija ir Prancūzija yra pasiryžusios suteikti tokias garantijas Lenkijai, tuo klausimu Britanija pateikė atitinkamą pasiūlymą Varšuvai¹⁴².

¹³⁹ Frederick Kuh, "Formal Note Sent To Nazi Officials Includes Protest", *Greenville Daily Advocate* (Greenville, Ohio, USA), March 21, 1939, p. 3.

¹⁴⁰ *Ibid.*

¹⁴¹ "Meeting With Russia And Poland Sought", *Kearney Daily Hub* (Kearney, Nebraska, USA), March 24, 1939, p. 1.

¹⁴² *Ibid.*

Pagaliau 1939 m. kovo 31 d. Čemberlenas Bendruomenių Rūmuose padarė pareiškimą, kad į bet kurią akciją, gresiančią Lenkijos nepriklausomybei, Didžioji Britanija atsakys suteikdama jai visą būtiną pagalbą, pridurdamas, kad panašią poziciją užima ir Prancūzijos vyriausybė. Lenkų istoriografijoje tai ypač pabrėžiama kaip reikšmingas vienašališkas garantijų Lenkijai suteikimas, vedęs į tolesnį šalių strateginį suartėjimą, ir dėl to 1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietijai užpuolus Lenkiją, rugsėjo 3 d. karą Vokietijai pirmoji paskelbė Anglija, o po kelių valandų ir Prancūzija. Taip Vokietijos ir Lenkijos karas virto pasauliniu.

Vadinasi, Lietuvos vyriausybei sutikus atiduoti Vokietijai Klaipėdos kraštą ir jau kovo 22 d. pasirašius atitinkamą dvišalę sutartį, „Stop Hitler“ planas įgijo naujų dimensijų, paskatino aktyviau veikti dėl Dancigo „freištato“ statuso išsaugojimo ir Lenkijos nepriklausomybės garantijų. Klaipėdos kraštas tiesiog žaibiškai atsидūrė Reicho sudėtyje ir čia jau nieko negalėjai padaryti. Nebent pasidžiaugti, kad dar ne visa tuometinės Lietuvos teritorija pakliuvo į nacionalsocialistų nagus. Šios ir kai kurios kitos aplinkybės leistų paaiškinti, kodėl vokiečiai taip skubėjo prispausti Kauną dėl „Memellando“ atidavimo. Mat užsitęsęs klausimo sprendimui jis galėjo tapti platesniu tarptautinės diplomatijos objektu, o to vokiečiai nepageidavo. Kovo 20 d. Ribentropas savo kabinete grasinamu balsu net įspėjo Urbšį Vokietijos reikalavimų dėl Klaipėdos krašto akivaizdoje neieškoti kitų valstybių pagalbos¹⁴³. Tos pagalbos Lietuva, nors ir bandė diskretiškai teirautis, iš tikrųjų tomis dienomis iš Klaipėdos konvencijos tarptautinių garantijų nesulaukė.

Dar apie Vakarų demokratinių šalių spaudos reakciją į augantį agresyvumą Europoje Vokietijai absorbuojant Mėmelį

Pranešimai apie Londono posūkį į naująją politiką, „Stop Hitler“ koalicijos paspartintą formavimą, kaip tik ir pasirodė spaudoje tomis kovo dienomis, kai Mėmelio klausimas pateko į dienraščių „headline“ (angl. *headlines*), t. y. naujienų antraštes stambiomis raidėmis pirmuosiuose puslapiuose. Ir tai buvo labai svarbu masinės spaudos skaitytojams. Jei XVII–XVIII a. ir net iki XIX a. pabaigos britų laikraščius, kurie šiaip jau nebuvo kiekvienam pagal kišenę, skaitė tik išsilavinę elitiniai visuomenės sluoksniai, tai vėliau, ypač XX a. pirmoje pusėje, susidarė sąlygos didesnio tiražo žymiai pigesniems ir labiau į masinį skaitytoją orientuotiems laikraščiams, prisitaikiusiems prie paprastų žmonių poreikių. Pavyzdžiui, prie pavargusių iš darbo grįžusių fabrikų darbininkų, kurie neturėjo daug laiko ir noro ar fizinių jėgų sutelkti dėmesį ir per daug gilintis į intelektualinių pastangų reikalaujančių straipsnių turinį, tačiau bent jau peržvelgdavo stambesnes laikraščių antraštes. Antraščių (su paantraštėmis) pagrindu britai vis dažniau imdavo susidaryti nuomonę apie vieną ar kitą įvykį¹⁴⁴.

¹⁴³ Juozas Urbšys, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais. Atsiminimai*, sudarytojas dr. Ignas Kapleris, Vilnius: Briedis, 2021, p. 65.

¹⁴⁴ Natalia Micygała, „Prasa brytyjska w polityce informacyjno-propagandowej II RP“, *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego*, *Prace Historyczne* 146, z. 1 (2019), s. 171–172.

1939 m. kovo 15–19 d. apie įvykius Mėmelyje pirmuosiuose puslapiuose dar beveik nerašyta. Pranešimai apie tai, kad Klaipėdos krašto nacių lyderis Ernstas Noimanas (*Ernst Neumann*) ar Klaipėdos krašto direktorijos prezidentas Vilius Bertulaitis (*Wilhelm Bertuleit*) padarė pareiškimus apie būtinumą kuo greičiau spręsti Mėmelio krašto sugražinimą į Reichą atsižvelgiant į įvykius Centrinėje Europoje arba apie tai, kad Klaipėdos gubernatorius kovo 16 d. suteikė leidimą naujam Klaipėdos krašto seimeliui kovo 25 d. (šeštadienį) susirinkti į pirmąją posėdį, ir kitos su tuo susijusios naujienos dažniausiai nukeliaudavo į tolimesnius puslapius. *Memel* sumirguliavimas stambiais raidėmis pirmaeiliuose laikraščių pranešimuose akivaizdžiai pasimatė ypač nuo kovo 20 d. ir tęsėsi dar keletą dienų po to. Tai, žinoma, buvo susiję su Vokietijos ultimatumu Lietuvai, Klaipėdos krašto atplėsimu nuo Lietuvos, jo prijungimu prie Reicho ir Hitlerio vojažu į atgautą uostamiestį.

17 pav. Škotijos Liverpulio mieste leisto dienraščio *Evening Express* 1939 m. kovo 20 d. numerio pirmojo puslapio viršus, kuriame iš karto po laikraščio pavadinimo stambi antraštė skelbia: „Mėmelis kitas Hitlerio programoje“, o paantraštėje rašoma: „Lietuvos užsienio reikalų ministras vizituoja Berlyną dėl pokalbio“¹⁴⁵.

18 pav. Anglijos mieste Kingstone prie Halo leidžiamo dienraščio *The Daily Mail* 1939 m. kovo 22 d. paskutinės laidos pirmojo puslapio fragmentas. Jo viršuje ne tik antraštė, bet ir paantraštės stambiais raidėmis skelbia apie Mėmelį ir su tuo susijusius įvykius. Antraštė: „Mėmelis prijungiamas prie Reicho.“¹⁴⁶ Paantraštė: „Naciai džiaugiasi. Lietuviai verkia. Žydai bėga.“ Dar viena paantraštė vien didžiosiomis raidėmis: „Hitleris keliauja ten prisijungti prie kariuomenės.“ Po to dar viena paantraštė riebesniu šriftu: „Vokiečiai nepasirošę, nustebinti radijo naujienų.“ Straipsnio tekste pastorintu šriftu taip pat išryškunami atskiri sakiniai, kai kurie jų atspausdinti didžiosiomis raidėmis

Panašų vaizdą, kai *Memel* pateko į antraštes su paantraštėmis pirmuosiuose puslapiuose, matome ir JAV spaudoje. Pagal *The Associated Press* biuro Berlyne šefo, minėto Liuiso P. Lochnerio parengtą kovo 20 d. straipsnį, kurį įvairiais pavadinimais atspausdino

¹⁴⁵ „Memel Next On Hitler's Programme“, *Evening Express* (Liverpool, Great Britain), March 20, 1939, Last City [Edition], p. 1.

¹⁴⁶ „Memel Yielded To The Reich“, *The Daily Mail* (Hull, Great Britain), March 22, 1939, Last Issue, p. 1.

daugelis Amerikos laikraščių, Ribentropo susitikimas su Urbšiu buvo traktuojamas kaip rezultatyvus, sutarus dėl galimo Mėmelio perdavimo Vokietijai. Straipsnyje remtasi Berlyne gauta informacija, kad Mėmelio klausimo sprendimas yra tik dienų klausimas ir kad jis bus reguliuojamas diplomatinėmis priemonėmis. Lietuva esą atsisako jai nereikalingo balasto, o akivaizdi Mėmelio susijungimo su Vokietija priežastis vis dėlto turėtų būti ne Vokietijos ar Lietuvos sprendimai, o kovo 25 d. numatyto Mėmelio Landtago (krašto seimelio) apsisprendimas sugrįžti į Reichą. Po to Hitlerio marširuojančios kolonos jau įgygiuotą į kraštą kaip išvadautojos¹⁴⁷.

Tame pačiame straipsnyje rašoma, kad kovo 20-osios naktį Hitleris su savo pavaldiniais esą svarstė susidariusią tarptautinę padėtį. Pagrindine svarstymų tema tapo pablogėję santykiai su Didžiąja Britanija dėl jos priešiškos reakcijos į Vokietijos įvykdytą Bohemijos ir Moravijos absorbavimą, o tarp kitų svarbiausių temų buvo ir Mėmelio klausimas. Apie Vokietijos grasinimus Lietuvai tame straipsnyje nutylėta, tai traktuota kaip dvišalių santykių reikalas. Akivaizdu, kad vokiečių šaltiniai amerikiečių korespondentui pateikė taip paruoštą informaciją tam, kad būtų užmaskuota Vokietijos agresyvi laikysena ir sudarytas Klaipėdos krašto būsimo perdavimo Reichui teisėtumo įspūdis.

Vokiečių propagandai, kaip rodo Vakarų angliškai kalbančių šalių spaudos analizė, vis dėlto nepavyko įtikinti užsienio šalių opinijos apie neva savanorišką Lietuvos vyriausybės sprendimą atiduoti Klaipėdos kraštą, esą pati Lietuva nutarė atsikratyti jai bereikalingo teritorinio balasto ir pan., tarsi tai būtų įvykę be Vokietijos grasinimų panaudoti jėgą prieš mažą kaimyninę šalį. Tokiai Vokietijos agresyvumą pabrėžiančiai opinijai susidaryti turėjo įtakos ir pačios Lietuvos tiek diplomatiniais kanalais, tiek žiniasklaidoje paskleista informacija apie Berlyno ultimatyvaus reikalavimo pobūdį.

Antai 1939 m. kovo 21 d. AP iš Kauno pranešė apie Lietuvos paskirto Klaipėdos krašto gubernatoriaus Viktoro Gailiaus pareiškimą, kad Vokietija Lietuvai dėl Mėmelio įteikė „virtualų ultimatumą“¹⁴⁸. Čia žodį „virtualų“ reikia suprasti kaip neturėjusį fizinio pavidalo diplomatinio rašto forma, mat Ribentropas tokio rašto Urbšiui neįteikė, o esminį ultimatyvų reikalavimą grasinamu tonu susakė žodžiu. Be to, jis, nors ir skubino Urbšį paskubėti su atsakymu, konkretaus termino, per kiek dienų ar valandų reikia atsakyti, nenurodė, kaip, pavyzdžiui, Lenkija, 1938 m. kovo 17 d. pareikalavusi atsakymo į ultimatumą Lietuvai per 48 valandas nuo įteikimo Lietuvos pasiuntiniui Taline.

Vokietijos užsienio reikalų ministrui nenurodant konkretaus termino, iki kada Lietuvai oficialiai reikia atsakyti, siekta sudaryti įspūdį, kad Klaipėdos krašto klausimas sprendžia-

¹⁴⁷ Louis P. Lochner, "Memel Meeting Forecasts Next Move by Hitler", *The Decatur Daily Review* (Decatur, Illinois, USA), March 20, 1939, p. 1; [Louis P. Lochner], "Germany Pondering Memel Annexation", *Muskogee Times-Democrat* (Muskogee, Oklahoma, USA), March 20, 1939, Monday Evening [Edition], p. 1.

¹⁴⁸ "Germans Threaten To Occupy Memel", *The Lewiston Daily Sun* (Lewiston, Main, USA), March 22, 1939, Wednesday Morning [Edition], p. 1, 12.

mas abipusiu susitarimu¹⁴⁹, o tai po to galėjo būti panaudojama vokiečių propagandoje. Faktiškai jau kovo 20 d. Berlyne užsienio žiniasklaidai buvo pateikta informacija, esą Vokietijos ir Lietuvos užsienio reikalų ministrai iš esmės susitarė dėl Klaipėdos krašto perleidimo, o toliau beliko vien formalumai, įskaitant Klaipėdos krašto seimelio apsisprendimą. 1939 m. kovo 20 d. (pirmadienį) Amerikos laikraštyje *The Tulsa Tribune*, remiantis amerikiečių naujienų agentūros *INS* pranešimu iš Berlyno, jau antraštėje skelbiama, jog Mėmelio perėjimo į Vokietijos kontrolę tikimasi šeštadienį, kai į pirmąjį posėdį susirinks Klaipėdos krašto seimelis¹⁵⁰.

19 pav. Amerikos laikraštyje *Muskogee Times-Democrat* 1939 m. kovo 20 d. paskelbto AP straipsnio antraštėje rašoma: „Vokietija siekia Memelio aneksijos“, o paantraštėje teigiama, kad nacių ir lietuvių ministrai Berlyne pasiekė susitarimą¹⁵¹.

1939 m. kovo 23 d. AP pranešime iš Berlyno buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad Adolfas Hitleris triumfuodamas išsilaipino iš karo laivo Mėmelyje, savo pirmajame nacių užkariautame jūrų uoste, tuo metu, kai likusi Europa vis dar bandė suformuoti vieningą frontą, kad sustabdytų Vokietijos imperijos plėtrą¹⁵². Daugelio stebėtojų nuomone, stulbinantis greitis, per kurį Hitleris išsprendė nuo seno egzistavusią Mėmelio problemą netrukus po čekų valstybės likvidavimo, buvo bent iš dalies jo atsakas į Vakarų valstybių protestus prieš Bohemijos ir Moravijos okupaciją prieš savaitę¹⁵³. Susidaro įspūdis, kad Hitleris, iš tikrųjų atsižvelgdamas į jam nedraugišką šalių reakciją ir britų paviešintą idėją kuo skubiausiai kurti „Stop Hitler“ koaliciją, šiuo atveju nutarė pademonstruoti savo politinę valią ir nelaukiant šeštadienio paspartinti Mėmelio klausimo sprendimą iki trečiadienio.

Žiniasklaidos agentūros bei laikraštininkai anglosaksiškuose kraštuose kelias dienas iš eilės Mėmelio klausimui skyrė nemažai vietos pirmuosiuose puslapiuose skambiomis antraštėmis. Daugelyje laikraščių dėtos kartografinės schemos, kuriose išryškinta Mėmelio krašto teritorija.

¹⁴⁹ Nerijus Šepetys, *Litauen im Visier des Dritten Reiches*, Vilnius: Aidai, 2002, S. 35–36.

¹⁵⁰ “Control of Memel Expected to Go to Germany Saturday”, *The Tulsa Tribune* (Tulsa, Oklahoma, USA), March 20, 1939, Final Home [Edition], p. 4.

¹⁵¹ “Germany Pondering Memel Annexation”, *Muskogee Times-Democrat* (Muskogee, Oklahoma, USA), March 20, 1939, Monday Evening City Edition, p. 1.

¹⁵² “Hitler Receives Ovation In Memel”, *Public Opinion* (Chambersburg, Pennsylvania, USA), March 23, 1939, Franklin Repository, p. 1

¹⁵³ *Ibid.*, p. 11.

20 pav. 1939 m. kovo 21 d. Anglijos laikraščio *Bristol Evening Post* pirmojo puslapio viršus. Antraštėje įdėta Klaipėdos krašto „Nacių lyderio“ Ernsto Noimano (*Ernst Neumann*) citata: „Mėmelis greitai bus atiduotas“¹⁵⁴.

Paaikšėjus, kad pats Hitleris vyksta į Mėmelį, laikraščių antraštėse dažnai figūravo žodžiai ne tik *Memel*, bet ir *Hitler*. Jei eiliniam ne vokiečių skaitytojui *Memel* dar galėjo būti neaiškus, tik kažkur girdėtas, o gal ir negirdėtas pavadinimas, tai jau pavardė Hitler su jo naujausiu agresyviu ėjimu Europos šachmatų lentoje iš karto turėjo sužadinti skaitytojų norą laikraštį nusipirkti. Antai Anglijos mieste Koventryje leidžiamas dienraštis *The Midland Daily Telegraph* 1939 m. kovo 22 d. numerio viršuje, iš karto po laikraščio titulinio pavadinimo, įdėjo stambią antraštę: „Hitleris vyksta į Mėmelį pasveikinti sugrįžimą į Reichą.“¹⁵⁵ Po skambios antraštės matome dar kelias paantraštes: „Kariniai daliniai okupuoja naują teritoriją“, „Lietuva skubiai priėmė ultimatumą“, „Greitas sprendimas, kad būtų išvengta bet kokios trinties“¹⁵⁶. Panašių antraščių bei paantraščių randame ir kituose laikraščiuose tiek britų salose, tiek už Atlanto.

21 pav. Anglijos mieste Stoke prie Trento leisto laikraščio *Evening Sentinel* 1939 m. kovo 22 d. numerio pirmojo puslapio viršus, kuriame stambi antraštė skelbia apie Hitlerio kelionę į Mėmelį¹⁵⁷.

1939 m. kovo pabaigoje apžvelgiant kovo 20–26 d. pagrindinius savaitės įvykius, aktualijos, susijusios su Mėmelio klausimu, angliškai kalbančių šalių spaudoje figūravo kaip vienos svarbiausių praėjusios savaitės pasaulio įvykių ir joms buvo skirta nemažai vietos. Buvo svarstoma, kad Hitleris Mėmeliu neapsiribos ir toliau sieks prisijungti Dancigą bei

¹⁵⁴ “Memel to be Surrendered Soon” – Nazi Leader”, *Bristol Evening Post* (Bristol, Great Britain), March 21, 1939, 6-30 [Edition], p. 1.

¹⁵⁵ “Hitler Going To Memel To Welcome Return To Reich”, *The Midland Daily Telegraph* (Coventry, Great Britain), March 22, 1939, Last Edition, p. 1.

¹⁵⁶ “Troops Occupy New Territory / Lithuania Speedily Accede To Ultimatum / “Quick Settlement To Avoid All Friction”, *Ibid.*

¹⁵⁷ “Hitler On His Way To Memel”, *Evening Sentinel* (Stoke-on-Trent, Great Britain), March 22, 1939, City Final [Edition], p. 1.

Lenkijos „koridorių“, t. y. teritorijas, kurias Reichas prarado po Pirmojo pasaulinio karo¹⁵⁸. Tai vėlgi atspindėjo kai kurios stambios antraštės.

22 pav. „Mėmelio užgrobimas skatina koncentruoti dėmesį į kitas per karą iš Reicho atimtas teritorijas“, – rašoma JAV Čatanugos mieste leistame dienraštyje *Chattanooga Sunday Times*¹⁵⁹.

Tą dieną, beje, kai Hitleris išsilaipino Klaipėdoje, JAV valstybės sekretoriaus pareigas einantis pavaduotojas Samneris Velesas (*Sumner Welles*) po susitikimo su Povilu Žadeikiu, Lietuvos nepaprastuoju pasiuntiniu ir įgaliotuoju ministru Vašingtone¹⁶⁰, tradicinėje Valstybės departamento spaudos konferencijoje, prasidėjusioje 12.30 val., pareiškė, kad JAV atsisako pripažinti Mėmelio absorbavimo į Vokietijos Reichą teisėtumą. Tai ypač akcentuota UP pranešime, kurį atspausdino daugelis Amerikos laikraščių. Naujienų agentūros AP pranešime labiau akcentuota, kad JAV Valstybės departamentas pripažino Adolfo Hitlerio naują teritorinį įsigijimą kaip įvykusį faktą, tačiau pažymėta, jog to jis nesieja su teisiniu to įsigijimo pripažinimu iš JAV pusės¹⁶¹.

23 pav. *Chicago Daily Tribune* 1939 m. kovo 24 d. straipsnis, informuojantis apie JAV atsisakymą pripažinti Vokietijos įvykdyto Mėmelio užgrobimo teisėtumą¹⁶².

¹⁵⁸ Albert E. Carter, "Some Think Corridor Next Nazi Objective", *Chattanooga Sunday Times* (Chattanooga, Tennessee, USA), March 26, 1939, Magazine Section, p. 3.

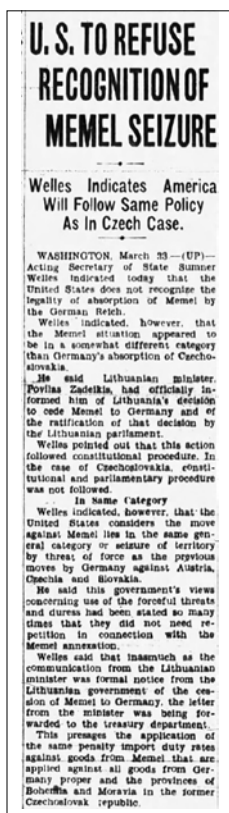
¹⁵⁹ "Memel Seizure Centers Interest on Other Areas Taken from Reich in War", *Ibid.*, p. 3.

¹⁶⁰ "U.S. Receives Official Word About Cession", *Johnson City Chronicle* (Johnson City, Tennessee, USA), March 24, 1939, Friday Morning [Edition], p. 10.

¹⁶¹ "Welles Hints Hitler Threat", *Los Angeles Times*, March 24, 1939, Friday Morning [Edition], p. 2.

¹⁶² "U. S. Withholds Recognition of Memel Seizure", *Chicago Daily Tribune* (Chicago, Illinois, USA), March 24, 1939, Final [Edition], p. 4.

Kai kuriuose spaudos leidiniuose buvo atkreiptas dėmesys į S. Veleso pastabą, kad JAV vyriausybė nepaskelbs Vokietijai aštriai smerkiančios diplomatinės raštiškos notos, kaip tai buvo pasielgta Vašingtone dėl Čekoslovakijos užgrobumo¹⁶³. Vadinasi, JAV neigiama diplomatinė reakcija į Klaipėdos krašto atplėšimą nuo Lietuvos nebuvo tokia stipri kaip Čekoslovakijos atveju, bet vis dėlto ji buvo išreikšta. Tai, kad JAV nepripažino Klaipėdos anšliuso prie Vokietijos teisėtumo, svarbus istorinis faktas, kadangi anšliusas, nors formaliai ir buvo padarytas laikantis iš Lietuvos pusės konstitucinių parlamentinių procedūrų, buvo įvykdytas Vokietijai grasinant panaudoti prievartą prieš Lietuvą.

24 pav. „JAV atsisako pripažinti Mėmelio užgrobumą“, – 1939 m. kovo 23 d. skelbė Amerikos Šiaurės Karolinos valstijos Ašvilo mieste leidžiamo laikraščio *The Asheville Times* straipsnio antraštė¹⁶⁴.

Kai kurie britų politikai savo ruožtu aptakiai smerkė Vokietijos agresiją Lietuvos atžvilgiu dėl Klaipėdos krašto, nors tai neretai buvo siejama ir su Vokietijos agresyvumu prieš Čekoslovakijos valstybę. Vienas jų – Antonis Idenas (*Anthony Eden*), nepritaręs ankstesnei Čemberleno užsienio politikai ir 1938 m. vasario mėnesį kaip užsienio reikalų sekretorius atsistatydinęs iš jo kabineto, 1939 m. kovo 23 d., palaikydamas naująją Čemberleno poli-

¹⁶³ “Memel Seizure Hit By Welles”, *The Bayonne Times* (Bayonne, New Jersey, USA), March 24, 1939, p. 3.

¹⁶⁴ “U. S. Refuse To Recognition Of Memel Seizure”, *The Asheville Times* (Asheville, North Carolina, USA), Home Edition, March 23, 1939, p. 1.

tiką kurti tarptautinį bloką pasipriešinti Vokietijos ekspansijai, Amerikos korespondentų asociacijai Londone pareiškė: „Didelėje Europos dalyje dabar negalioja jokia kita teisė, kaip tik džiumglių įstatymai, kai grobis atitenka tam, kas greičiausiai ir negailestingiausiai suduoda aukai smūgi.“¹⁶⁵ Spaudoje pažymėta, kad tai buvo akivaizdi užuomina apie Vokietijos įvykdytą Čekoslovakijos ir Mėmelio absorbavimą¹⁶⁶.

Naujos džiumglių plėšrūnų aukos Europoje ilgai laukti neteko. 1939 m. balandžio 7 d. Italijos karinės pajėgos įsiveržė į Albaniją ir per šešias dienas okupavo visą jos teritoriją. Kadangi fašistinė Italija buvo nacionalsocialistinės Vokietijos sąjungininkė, pasaulyje tai buvo suprasta kaip vokiečių pradėtos ir toliau besiplėtojančios agresijos Europoje tęsinys, išitraukiant dar vienai agresyviai valstybei. Tokiomis sąlygomis Londone ir Paryžiuje suskubta skelbti pasiryžimą kolektyviai ginti dar neokupuotų Europos šalių nepriklausomybę. Terminas „antiagresija“ ir su juo susiję žodžių deriniai įgijo dar didesnę reikšmę, nes „Stop Hitler“ termino jau aiškiai nebepakako, kai agresiją Europos pietuose įvykdė Musolinio Italija, besiribojanti su Prancūzija ir laikoma Vokietijos sąjungininke.

25 pav. Amerikiečių grafiko Richardo Yardlejaus (*Richard Quincy Yardley*) karikatūra¹⁶⁷, kurioje matome atskiras šalis ar kraštus personifikuojančias figūras. Didžiausia yra Hitleris su Napoleono stiliaus kepure ir kiek mažesnis Musolinis, kai visos kitos parodytos nykštukinio dydžio, tarp jų ir Lietuva, o Mėmelis jau patupdytas atskirame narve už grotų, kaip ir Bohemija su Moravija.

Tokiomis sąlygomis Čemberlenas ir Prancūzijos premjeras Daladjė balandžio 13 d. viešai išreiškė pasiryžimą ginti Rumunijos ir Graikijos nepriklausomybę, jei joms iškiltų pavojus. Taip, pasak 1939 m. balandžio 13 d. AP pranešimo, buvo išplėstas antiagresijos frontas, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos pradėtas kurti paskelbiant garantijas dėl Lenkijos nepriklausomybės po to, kai Vokietija absorbavo Mėmelį¹⁶⁸. Antiagresijos fronto sąvoka

¹⁶⁵ "Anthony Eden Makes Bid For United Effort", *The Ottawa Journal* (Ottawa, Canada), March 23, 1939, 5 O'Clock Edition, p. 1.

¹⁶⁶ *Ibid.*

¹⁶⁷ "International Review", *The Sun* (Baltimore, Maryland, USA), March 26, 1939, p. 11.

¹⁶⁸ "Two Big European Powers Pledge Aid To Weaker Nations", *Corsicana Daily Sun* (Corsicana, Texas, USA), April 13, 1939, p. 1.

buvo universalesnė nei „Stop Hitler“ terminas, tačiau čia norėtusi atkreipti dėmesį ir į kitą dalyką.

Kaip matome, britų ir prancūzų vyriausybių reakcija į Vokietijos įvykdytą „Mėmelio absorbavimą“ figūruoja pasaulyje pripažintos naujienų agentūros *Associated Press* minėtame balandžio 13 d. pranešime kaip tam tikras chronologinis atskaitos taškas kuriant antiagresinę koaliciją Europoje. Tame pačiame AP pranešime rašoma, kad Čemberlenas informavo Bendruomenių Rūmus, jog tęsiasi antiagresinės konsultacijos su Sovietų Rusija¹⁶⁹. Taip neretai tuo metu buvo vadinama Sovietų Sąjunga, kurios įtraukimo svarbą kuriant antiagresinį šalių bloką jau ne tik prieš vokiečių fiurerio Hitlerio, bet ir italų dučės Musolinio ekspansionizmą, oficialusis Londonas gerai suprato.

Molotovo–Ribentropo pakto genezės prielaidų 1939 m. pavasario įvykiuose beiėškant

Dalis šiuolaikinių lenkų istorikų priėjo išvadą, kad Stalinas jau 1939 m. balandį buvo pasirengęs bendradarbiauti su Hitleriu ir pradėjo rengti diplomatinės bei propagandinės tokio posūkio prielaidas¹⁷⁰. Kai kurie lenkų istorikai tokių prielaidų rengimą Kremliuje bando įžiūrėti jau 1939 m. kovo mėnesį, kaip vieną iš argumentų nurodydami Stalino kalbą, pasakytą 1939 m. kovo 10 d. vykusiame visasąjunginiame komunistų (bolševikų) partijos XVIII suvažiavime¹⁷¹. Net ir įtakingas šiuolaikinės Rusijos istorikas A. Čiubarjanas yra pripažinęs istoriografijoje egzistuojantį pakankamai pagrįstą požiūrį, jog Sovietų Sąjungoje į Molotovo–Ribentropo paktą pradėta žengti jau nuo 1939 m. kovo mėnesio¹⁷².

Iš tikrųjų tokie požiūriai atrodo pagrįsti, turint omenyje, kad Maksimo Litvinovo pakeitimas Viačeslavu Molotovu užsienio reikalų liaudies komisaro poste 1939 m. gegužės 3 d. negalėjo įvykti be tam tikro iš anksto brandinto Kremliaus vadovybės pasiruošimo. NS Vokietijos politinėje viršūnėje tas žydo Litvinovo¹⁷³ pašalinimas iš posto buvo supras-tas kaip reikšmingas Maskvos signalas Berlynui. Tokiu jį pripažino ir Hitleris 1939 m. rugpjūčio 22 d. vykusiame slaptame susitikime su Vermachto vadovybe ir aukšto rango

¹⁶⁹ *Ibid.*

¹⁷⁰ Marek Szymaniak, „Przedmowa“, in: *Geneza Paktu Hitler – Stalin. Fakty i propaganda*, wstęp i oprac. Bogdan Musiał, Jan Szumski. Gdańsk: Muzeum II wojny światowej 2023, Drugie wydanie, s. 14.

¹⁷¹ „85 rocznica „Kasztanowej mowy“ Stalina“, *Instytut Pamięci Narodowej (Archiwum)*, Komunikaty, 08.03.2024, <<https://archiwum.ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/198762,TEKST-AUDIO-85-rocznica-Kasztanowej-mowy-Stalina.html>>.

¹⁷² «Следует сказать, что в историографии существует достаточно обоснованная точка зрения о том, что в Советском Союзе шли к этому договору еще с марта 1939 года.» – А. О. Чубарьян, „Международный кризис 1939–1941 гг.: концептуальные подходы, проблемы интерпретации“, *Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР*, Москва: Права человека, 2006, с. 11.

¹⁷³ Pagal *Encyclopedia Britannica* Maksimo Litvinovo tikrasis vardas, tėvavardis ir pavardė buvo – Meir Henoch Mojszewicz Wallach-Finkelstein. Žr. <<https://www.britannica.com/biography/Maksim-Litvinov>>.

kariškiais fiurerio Berghofo rezidencijoje Oberzalberge, Bavarijos Alpėse, prie Berchtesgadeno miestelio, džiugiai pranešdamas apie rugpjūčio 23-iąją įvyksiantį Ribentropo vizitą į Maskvą pasirašyti Nepuolimo paktą, tuo siekdamas papildomai nuraminti savo generolus, bijojusius potencialaus karo dviem frontais.

Oficialiai ta Hitlerio kalba, kurios klausė apie 50 asmenų, nebuvo stenografuojama, tačiau keli kariškiai, grįžę iš renginio, iš atminties užrašė pagrindines fiurerio išsakytas mintis. Yra išlikusios kelios nepriklausomai darytos užrašų versijos. Vienoje iš jų randame vokišką sakinį, prasidedantį tokiais žodžiais: *Nach der Besetzung des Memelgebietes zeigt sich weitere Entwicklung*¹⁷⁴ (liet. „Po Mėmelio srities užėmimo pasirodo tolesnė eiga“). Čia kaip tam tikras tolesnės įvykių eigos atskaitos taškas figūruoja ne dar likusios po Miuncheno sutarties Čekoslovakijos išardymas, o Vokietijos įvykdytas Klaipėdos krašto užėmimas!

Toje kalboje Hitleris paaiškino, kodėl jis nutarė užpulti Lenkiją. Karo su Lenkija sprendimo neišvengiamumą jis suprato jau 1939-ųjų pradžioje, tačiau pradinis planas buvo kitoks. Vokiečiai dar tikėjosi su Lenkija laikinai taikiai susitarti, keleriems metams užsitikrinti bent jau jos neutralumą, kariauti prieš Prancūziją ir Angliją Vakaruose ir tik jas nugalėjus atsukti ginklus prieš lenkus. Įvykių eiga Hitlerį vis dėlto galiausiai įtikino, kad, Anglijai įsikišus ir padrąsinus, lenkai nutarė nesileisti į nuolaidas. Vokiečiams pradėjus karą Vakaruose, Lenkija, Hitlerio manymu, būtų smogusi Vokietijai į nugarą. Dėl to Hitleris nutarė iš pradžių užkariauti Lenkiją ir minėtoje kalboje įtikinėjo savo generolus ir kitus kariškius, kad Anglija bei Prancūzija nebus pajėgios apginti Lenkiją, o Stalinas nėra suinteresuotas Lenkijos išlaikymu.

Turint omenyje įvykių eigą 1939 m. kovo pabaigoje ir balandžio pradžioje, tas Hitlerio galutinis apsisprendimas dėl Lenkijos užpuolimo įvyko, galima sakyti, iškart po to, kai jis sugrįžo iš vokiečių atgauto Mėmelio ir įsitikino, kad Lenkija netaps Vokietijos vasale ir priklausoma satelitine valstybe kaip kokia Slovakija, atsiradusi žemėlapyje su vokiečių pagalba išardant Čekoslovakiją. Tuo pačiu metu Berlyne buvo suvokiama, kad Lenkijos užpuolimo atveju Sovietų Sąjunga nežiopsos ir nesėdės rankų sudėjusi.

Psichologiškai minėtą Hitlerio frazę „po Mėmelio srities užėmimo pasirodo tolesnė eiga“, išsakytą 1939 m. rugpjūčio 22 d., likus visai nedaug iki karo su Lenkija pradžios, galima būtų paaiškinti taip. Kai Hitleris 1939 m. kovo 16 d. okupuotos Prahos pilyje paskelbė Bohemijos ir Moravijos protektoratą, tolesnės įvykių eigos operatyviai jis dar negalėjo aiškiai prognozuoti. Reikėjo išlaukti kitų valstybių reakcijos. Per savaitę ji išryškėjo, ir tarptautinė situacija Hitleriui darėsi aiškesnė, ypač sugrįžus iš Mėmelio. Tuomet jis jau galėjo apsispręsti aiškiau planuoti savo tolesnius agresyviuosius žingsnius, o konkrečiai – pagreitinti-

¹⁷⁴ „Die Ansprache Hitlers vor den Oberbefehlshabern (22. August 1939)“, *German History in Documents and Images*, <<https://germanhistorydocs.org/de/deutschland-nationalsozialismus-1933-1945/ghdi.document-1546>>.

tą pasiruošimą karui prieš Lenkiją, nes vis labiau ryškėjo, kad lenkai nesiruošia nusileisti vokiečių reikalavimams.

Po to, kai 1939 m. kovo 15–16 d. Vokietija, išardydama Čekoslovakiją, prisijungė Bohemiją ir Moraviją protektorato teisėmis, o kovo 20–21 d. išaiškėjo, kad jau tuoj tuoj ji prisijungs ir Klaipėdos kraštą, atplėšdama jį nuo Lietuvos, Maskva indikavo pasiryžimą palaikyti britų ir prancūzų pasiūlymus dėl suinteresuotų šalių kooperacijos siekiant sustabdyti nacių ekspansiją Rytų kryptimi. Kaip parodė tolesnė įvykių eiga, Kremlius iš tikrųjų bandė sukurti tokią antihitlerinės koalicijos sistemą, pagal kurią jis galėtų suteikti saugumo garantijų kitoms šalims, įvesdamas savo kariuomenę į kaimynines valstybes teritorijose nuo Baltijos iki Juodosios jūros, o tai kėlė pavojų, jog tuo pasinaudojus jos būtų okupuojamos prieš tų valstybių vyriausybių valią.

Kaip rašo šiuolaikinis lenkų istorikas profesorius Włodzimierz Suleja (*Włodzimierz Suleja*), Vokietijos agresijos prieš Lenkiją atveju Sovietų Sąjunga derybose su britais ir prancūzais 1939 m. siekė padėti Lenkijai be jos sutikimo, tačiau sovietinei kariuomenei įsiveržus pradžioje tik Vilniaus ir Mažosios Lenkijos „koridoriais“ nebūtų garantijų, jog pasibaigus kariniams veiksams ta sovietų kariuomenė iš Lenkijos pasitrauktų. Už to slėpė jo Maskvos planai pastūmėti savo sienas toliau į Vakarus, susigrąžinant prarastas carinės Rusijos imperijos teritorijas Lenkijos ir kitų valstybių sąskaita¹⁷⁵. Lenkijos vyriausybė tokį pavojų matė ir nesutiko iš anksto Sovietų Sąjungai garantuoti praleisti jos karines pajėgas per savo teritoriją, o Didžioji Britanija ir Prancūzija negalėjo priversti Lenkijos nusileisti. Dėl to iki šiol rusiškoje istoriografijoje kaltinami britai, prancūzai ir lenkai, kad dėl jų kaltės tuomet sužlugo antihitlerinės koalicijos planas ir todėl esą Stalinui nebeliko kitos išeities, kaip tik susitarti su Hitleriu dėl nepuolimo sutarties.

Dar anksčiau kažkuriuo momentu Kremliuje turėjo atsirasti ir kitokia koncepcija, pagal kurią Stalinas tikėjosi susigrąžinti prarastus carinės Rusijos imperijos vakarinius pakraščius susitarus su Vokietija. Šis siekis darė įtaką Kremliaus laikysenai 1939 m. kovą–rugpjūčio mėnesiais. Įvairūs diplomatiniai „pasikalbėjimai“ Kremliui leido žaisti dvigubą žaidimą tikintis naudingų politinių sandėrių pagal formulę „kas daugiau ką pasiūlęs“ teritorine prasme arba, kitaip sakant, kas labiausiai pripažins SSRS pretenzijas į kaimyninių valstybių teritorijas. Tai perpratęs Hitleris Stalinui aiškiai pasiūlė gana daug teritorijų geografinėje erdvėje tarp Baltijos ir Juodosios jūrų, ir tai lietė ne tik Lenkiją, bet ir Baltijos valstybes, taip pat Rumuniją.

Tiriant vadinamojo Molotovo–Ribentropo pakto genezę kaip vėlesnis šaltinis yra dėmesio vertas Lietuvos užsienio reikalų ministro ir laikinai ministro pirmininko pareigas ėjusio Vinco Krėvės-Mickevičiaus liudijimas. Naktį iš 1940 m. birželio 30-osios į liepos 1-ąją jis ilgai kalbėjosi su V. Molotovu. Kremliaus kabinete sovietų vyriausybės vadovas,

¹⁷⁵ Włodzimierz Suleja, „Zmowa“, *Rzeczpospolita / Plus Minus*, 31 sierpnia–1 września 2019, s. 33.

užimantis ir užsienio reikalų liaudies komisaro postą, darydamas spaudimą lietuviui ir informuodamas jį apie būsimą Lietuvos prijungimą prie SSRS lošė atviromis kortomis. Jis papasakojo, kad Vokietijos vyriausybė pasiūlė Sovietų Sąjungai nepuolimo garantiją dar prieš prasidedant pokalbiams su britais, prancūzais ir lenkais, tačiau „mes tuo metu į šią garantiją neatkreipėme dėmesio“, pabrėžė V. Molotovas¹⁷⁶.

Kyla klausimas, kada prasidėjo tie sovietų diplomatų pokalbiai su Didžiąja Britanija, Prancūzija ir Lenkija? Nors tai iš esmės nebuvo jokia paslaptis, nes apie diplomatų susitikimus, kuriuose buvo tartasi, kaip reaguoti į Vokietijos agresiją Rytų kryptimi, rašė britų ir kitų šalių spauda. Tai įvyko greitai jau po Čekoslovakijos destruktijos. SSRS įgaliotasis pasiuntinys Londone Ivanas Maiskis savo atsiminimuose trišalių SSRS, Anglijos ir Prancūzijos derybų pradžia laiko būtent 1939 m. kovo 18 d., kai Maksimas Litvinovas Užsienio reikalų liaudies komisariate pasikalbėjo su britų ambasadoriumi Maskvoje seru Viljamu Sidsu (*William Seeds*). I. Maiskio nuomone, esą toms deryboms buvo lemta suvaidinti ypač svarbią rolę prieš įvykius, kurie „betarpiškai“ vedė į Antrojo pasaulinio karo pradžią¹⁷⁷. Diplomatus pokalbių dėl Hitlerio sustabdymo tomis dienomis vyko ir daugiau, o jų suintensyvėjimas sinchroniškai sutapo su pranešimais apie Vokietijos veiksmus Lietuvos atžvilgiu. Sprendžiant iš spaudos, diplomatų susitikimai ir pokalbiai vyko per diplomatinio atstovavimo institucijas, pavyzdžiui, sovietų pasiuntinybę Londone ir britų ambasadą Maskvoje. Politiniai klausimai buvo aptarinėjami ir per suinteresuotų šalių derybas dėl prekybos sutarčių ir kitų ekonominių reikalų.

Atsižvelgus į tai, ką Molotovas 1940 m., naktinio pokalbio Kremliuje metu, atskleidė Krėvei-Mickevičiui apie vokiečių siūlytą garantiją Maskvai dar iki sovietų „pokalbių“ su britais, prancūzais ir lenkais pradžios, galima daryti prielaidą, kad Vokietijos pasiūlymas sovietų pusei susitarti dėl abipusio nepuolimo galėjo būti pareikštas jau 1939 m. kovo mėnesį ir buvo kažkaip susijęs su Vokietijos pajudėjimu rytų kryptimi, tiek demontuotos Čekoslovakijos, tiek Lietuvos teritorijos dalies sąskaita. Šie NS Vokietijos kaimyninių valstybių atžvilgiu įvykdyti „plėšimai“ (Čekoslovakijos „suplėšymas“ ir Lietuvos teritorijos dalies „atplėšimas“) pagreitino tolesnę įvykių eigą, vedusią į pasaulinį karą.

Baltijos valstybių klausimas tapo ypač aktualus 1939-ųjų vasarą Maskvoje vykusiose trišalėse diplomatinėse derybose tarp Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Sovietų Sąjungos, kuri faktiškai pareikalavo britų ir prancūzų sutikimo dėl Baltijos jūros salų ir svarbiausių Baltijos šalių uostų užėmimo¹⁷⁸. Tačiau atkreipkime dėmesį, kad Lietuva jau buvo praradusi Klaipėdą ir kito uostamiesčio neturėjo, kaip ir salų Baltijos jūroje. Dėl to iškile

¹⁷⁶ Vincas Krėvė, „Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu“, in: Vincas Krėvė. *Pagunda: apysaka, atsiminimai, atsitikimai*, Vilnius, 2013, p. 130.

¹⁷⁷ Иван Майский, *Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг.*, Ташкент: Узбекистан, 1980, с. 327.

¹⁷⁸ Georg von Rauch, *Geschichte der baltischen Staaten*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1990, 3. Auflage, S. 195–197.

nesutarimai dėl garantijų Baltijos šalims pirmiausia buvo susiję su trimis Baltijos šalimis be Lietuvos, tačiau įskaitant Suomiją, kuri tada Maskvos požiūriu irgi laikyta Baltijos šaliimi. Tai pripažįsta savo knygoje apie Lietuvą Antrajame pasauliniame kare lietuviškai rašęs žydų istorikas Peisachas Freidheimas: „Pagrindinis nesutarimas derybose buvo klausimas dėl garantijų suteikimo Baltijos šalims – Latvijai, Estijai ir Suomijai.“¹⁷⁹

Po to, kai Vokietija 1939 m. kovą atgavo 1919 m. prarastą Klaipėdos kraštą, gana ilga Nemuno atkarpa su visu žemupiu vėl tapo vidine Vokietijos upe. Išankstinis vokiečių prileidimas dar ir prie Dauguvos kairiojo kranto Latvijoje, kaip to reikalavo Ribentropas 1939 m. rugpjūčio 23 d. Kremliuje tariantis dėl įtakos sferų pasidalijimo, galėjo rusams strategiškai brangiai atsieiti būsimoje ateities kombinacijose. Dėl to Stalinas šiuo klausimu pasirodė ryžtingas ir nenuolaidus ir privertė vokiečius sutikti įtakos sferų riba laikyti Lietuvos sieną su Latvija. Stalino geopolitinis apskaičiavimas galėjo būti maždaug toks: na, jūs, vokiečiai, pasiėmėte Klaipėdos kraštą, gal pasiimsite ir visą Lietuvą, bet kitos trys Baltijos regiono šalys, kaip tada Maskvoje buvo suprantama, turėtų priklausyti sovietų įtakos sferai. Apie tai, kad Lietuva irgi galėtų pakliūti Sovietų Sąjungos įtakos sferon, tada ir kalbos vokiečių ir sovietų derybose nebuvo. Bent jau to nerodo išlikę šaltiniai.

Tokia Rusijos strategija – didinti imperijos teritoriją naudojant saliami dešros principą (supjaustant auką griežinėliais kaip saliami dešrą, kad būtų lengviau sukramtyti ir praryti) ir pasidalijant geidžiamas teritorijas su kitomis valstybėmis, kaip yra pažymėjusi prancūzų istorikė Francuaza Tom (*Françoise Thom*) – yra Rusijos užsienio politikos konstanta. Ją galima išvelgti ir dabartinėje Rusijos agresijoje prieš Ukrainą¹⁸⁰. Dauguma Rusijos imperijos teritorinių ekspansijų buvo įvykdytos būtent bendrininkaujant ir padedant vienai ar kelioms užsienio valstybėms. Prancūzų istorikė kaip ryškiausius istorinius pavyzdžius priminė Lenkijos padalijimą 1772 m., Rusijai susitarus su Prūsija ir Austrija; Kaukazo valstybių užkariavimą 1920–1921 m., Rusijai susitarus su Turkija; Molotovo–Ribentropo paktą 1939 m.

Tokio bendresnio koncepto rėmuose būtų galima suprantamiau paaiškinti Maskvos reakciją į Vokietijos 1939 m. kovo mėnesį įvykdytą Klaipėdos krašto užgrobimą. Viešai dėl to buvo reiškiamas nepasitenkinimas, kurį iš dalies atspindėjo ir sovietinė spauda, tačiau kartu patyliukais buvo rezgami mažesnių valstybių teritorijų pasidalijimo planai, tikintis vienokio ar kitokio bendrininkavimo su didžiosiomis Europos valstybėmis, neatmetant ir Vokietijos.

Atskleidžiant 1939 m. tarptautinės situacijos rytiniame Baltijos jūros regione priežastinius sąryšius, perspektyviai atrodo vokiečių istoriko Georgo fon Rauchio (*Georg von*

¹⁷⁹ Peisachas Freidheimas, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare 1939–1945*, Vilnius: Politika, 2008, p. 50.

¹⁸⁰ Françoise Thom, Face à Poutine, les Européens sont en position de force, *Le Monde* (Paris, France), 14 août 2025, p. 22.

Rauch) iškelta istoriografinė idėja, kad Hitleris 1939 m. reiškė parodomąjį aktyvumą Baltijos šalių erdvėje, turėdamas politinį interesą Sovietų Sąjungos atžvilgiu. Hitleris siekė sudaryti išpūdį dėl Vokietijos interesų Baltijos šalių atžvilgiu tam, kad vėliau jų išsižadėtų Maskvos naudai, gaudamas už tai iš Sovietų Sąjungos koncesijų kitame lauke, o tai buvo ypač svarbu jam ruošiantis karui su Lenkija¹⁸¹. Atrodo, kad ši istoriografinė koncepcija vis dėlto geriau tinka taikant ją Latvijos ir Estijos ar net Suomijos atžvilgiu. Kaip jau taikliai yra pastebėjęs istorikas Z. Butkus: „Kai Vokietija užėmė Klaipėdą, SSRS mėgino apsibrėžti kaip savo įtakos zoną Latviją ir Estiją, taip pat į ją įtraukti Suomiją. Taip formavosi didžiųjų valstybių įtakos zonos, tiksliau sakant, įgavo aiškesnius kontūrus, o Molotovo–Ribbentropo paktui jos buvo tik „įteisintos“.“¹⁸²

1939 m. kovo mėnesį savo agresyviais veiksmais, įskaitant Klaipėdos krašto atžvilgiu, Hitleris tarsi išprovokavo Staliną suartėti dėl įtakos sferų pasidalijimo. Dvišalę politinę sutartį po penkių mėnesių abiem diktatoriams pavyko praktiškai sudaryti Kremliuje naktį iš rugpjūčio 23-iosios į 24-ąją Molotovui ir Ribentropui pasirašius Nepuolimo paktą su jo papildomu slaptuoju protokolu, kuriuo buvo pasidalinta ne tik tuometinės Lenkijos teritorija. SSRS išsiderėjo savo įtakos sferai dar ir rytinę Rumunijos dalį (Besarabiją) bei tas Baltijos valstybes, su kuriomis turėjo bendrą sieną, o kadangi su Lietuva jos neturėjo, tai sutiko pastarąją palikti Vokietijai, 1939 m. kovą jau prisijungusiai 5 proc. tuometinės Lietuvos teritorijos kartu su Klaipėdos uostamiesčiu.

Keletas apibendrinimų ir įžvalgų dėl tolesnio tyrimo perspektyvų

Pagrindiniu veiksmu, nuo 1939 m. kovo mėnesio vidurio pagreitinusiu karo artėjimą Europoje, tapo ženkliai išaugęs Vokietijos agresyvumas, pasireiškęs pirmiausia tų valstybių atžvilgiu, kurios buvo į pietryčius ir rytus nuo Reicho, t. y. Čekoslovakija, Lietuva, Lenkija, Rumunija. Dėl to periodinėje spaudoje anglų kalba rašyta apie nacių „maršą į rytus“ (angl. *march to the east*). Rumunijai buvo keliama daugiausia ultimatyvūs ekonominiai reikalavimai, tačiau dėl ūkinių klausimų buvo susitarta 1939 m. kovo 23 d. pasirašius dvišalę ekonominę vokiečių ir rumunų sutartį be politinių klauzulių, įtraukiant šalį į Vokietijos ekonominę sferą, bet išlaikant Rumunijos nepriklausomybę ir esamas sienas. Žvelgiant iš laiko perspektyvos, pirmaeilę reikšmę dėl tarptautinės įvykių eigos įgavo Vokietijos teritorinės pretenzijos Čekoslovakijai, Lietuvai ir Lenkijai. Berlynui jas pavyko žymiu mastu įgyvendinti 1939-ųjų pavasarį, tačiau ne iki galo.

Klaipėdos kraštas tapo paskutine NS Vokietijos teritorine ekspansija iki Antrojo pasaulinio karo pradžios, nes Lenkija, skirtingai nuo Čekoslovakijos ir Lietuvos, nesutiko nusiileisti Vokietijos teritoriniams reikalavimams. Dėl to Vokietija, 1939 m. rugsėjo 1 d. pradėju-

¹⁸¹ Georg von Rauch, *op. cit.*, p. 194.

¹⁸² Zenonas Butkus, „SSRS požiūris į Klaipėdos atplėšimą nuo Lietuvos 1939 metais“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 21 (2010): *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai*, p. 123.

si karo veiksmus prieš Lenkiją ir greitai ją įveikusi, vis dėlto įsivėlė į jai pražūtingą ilgalaikį karą su antihitlerinės koalicijos valstybėmis, iš kurių svarbiausios Vakaruose tuo metu buvo didžiausia pasaulyje Britų imperija ir Prancūzija, 1939 m. rugsėjo 3 d. paskelbusios karą Vokietijai.

Esminiu atskaitos tašku Prancūzijai ir Didžiajai Britanijai atsisakant kompromisų su Hitleriu politikos tapo po Sudetų atplėšimo likusios Čekoslovakijos destrukcija. Reaguodama į tarptautinę krizę britų vyriausybė 1939 m. kovo 18 d. neeiliniame posėdyje nutarė konsultuotis dėl galimybės kurti tarptautinę koaliciją, kurios pagrindą sudarytų pati Didžioji Britanija su savo dominijomis, Prancūzija, JAV ir Rusija (Sovietų Sąjunga). Nors JAV tuo metu, laikydamasi nesikišimo į Europos reikalus politikos, pareiškė koalicijoje nedalyvausianti, o SSRS, 1939 m. rugpjūčio 23 d. sudariusi vadinamąjį Molotovo–Ribentropo paktą su Vokietija, iš antihitlerinės koalicijos formavimo faktiškai pasitraukė, tačiau tokios koalicijos idėja nebuvo visiškai palaidota net ir tada, kai 1940 m. birželį Vokietija okupavo Prancūziją.

Antihitlerinės koalicijos idėja įgijo naują svarią reikšmę jos sustiprėjimo prasme 1941 m., kai Vokietija tų metų birželio 22 d. užpuolė Sovietų Sąjungą, didžiausią pagal plotą valstybę pasaulyje, o metų pabaigoje paskelbė karą Jungtinėms Amerikos Valstijoms, ekonomiškai stipriausiai pasaulio valstybei. Antrasis pasaulinis karas baigėsi prieš 80 metų, ir jį laimėjo būtent antihitlerinės koalicijos valstybės. Tuometinės Vokietijos vyriausiasis karo vadas Vilhelmas Keitelis (*Wilhelm Keitel*) 1945 m. gegužės 8 d. pasirašė besąlyginės kapituliacijos aktą su Didžiąja Britanija, JAV, Prancūzija ir SSRS, t. y. atstovais tų valstybių, kurios nugalėtos Vokietijos teritorijoje įgijo savo okupacines zonas. Faktiškai nugalėjo koalicija, kurios idėja buvo iškelta jau 1939 m. kovo 18 d. britų vyriausybės posėdyje.

Atliktas tyrimas, panaudojant tik dalį galimų šaltinių, konkrečiai įvedant į istoriografiją nemažai medžiagos iš 1939 m. Vakarų šalių periodinės spaudos anglų kalba, atskleidė, jog Hitlerio iikarinio sustabdymo Europoje koalicijos formavimo pagreitinimas sinchroniškai sutapo su kelias dienas pasaulio dėmesį prikausčiusia situacija dėl Klaipėdos krašto 1939 m. kovo mėnesio paskutinę dekadą (ypač kovo 20–26 d. savaitę). Jau tada Amerikos spaudoje atsirado vertinimų, kad tiek Čekoslovakijos destrukcija, tiek Mėmelio aneksija yra tik preliudija į tolesnę įvykių eigą, kurios esmė – tolesnė Vokietijos ekspansija į Rytus ir susidūrimas su Vakarų demokratinėmis šalimis. Būtent taip ir atsitiko, ir tai lėmė Antrojo pasaulinio karo pradžią.

Atplėšdama autonomiją Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos, Vokietija be karo pasiekė toliausią rytinę Reicho tuometinės teritorinės ekspansijos ribą. Nors ji buvo grindžiama vokiečių istoriniais, politiniais ir nacionaliniais argumentais, tačiau tai buvo akivaizdus ankstesnių Hitlerio pažadų, duotų 1938 m. Miuncheno sutarties sudarymo proga, sulaužymas, į kurį sureagavo tokios valstybės kaip Didžioji Britanija, Prancūzija, SSRS, Lenkija, suaktyvindamos savo tarptautinę politiką, siekiant sudaryti antihitlerinius aljansus.

Pritariant britų ir amerikiečių istoriografijoje jau anksčiau iškeltai idėjai išsamiau įprasminti Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos ir absorbavimo į Vokietijos Reichą istorijos peripetijas Europos kelyje į Antrąjį pasaulinį karą, taip pat ir viso to karo istorijoje, šiame straipsnyje siūlomas „katalizatoriaus“ tropas, istoriniais argumentais pagrindžiant jo pritaikymą konkrečiu atveju, kaip tik ir galėtų būti esminis konceptualizuojantis tarptautinis terminas, taikant jį perkeltine prasme. Nors dėl to veikiausiai būtų galima sutikti ir skeptiškų nuomonių, tačiau kaip mąstymo modelis necheminiams procesams apibūdinti katalizatoriaus sąvoka perkeltine prasme nėra toks jau naujas dalykas ir pastebimai imta vartoti jau XX a. pirmojoje pusėje. Prie to prisidėjo chemikai, domėjęsi filologijos ir filosofijos dalykais, taip pat ir laikraščių straipsnių autoriai, nevengę metaforinių sąvokų. Pageidaujantiems vietoj tarptautinio žodžio „katalizatorius“ vartoti lietuvišką terminą toks atitikmuo lietuviškai galėtų būti žodis „greitiklis“.

Pritaikant šiame straipsnyje tarptautinį katalizatoriaus terminą konkrečiai nagrinėjamai problematikai, yra prasminga teigti, kad Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos 1939 m. pagreitino tolesnę įvykių eigą, vedusią į Antrojo pasaulinio karo pradžią, antihitlerinės koalicijos formavimą, įtakos sferų tarp NS Vokietijos ir SSRS pasidalijimą. Vokietija savo ruožtu 1939 m. aktyviai veikė siekdama sužlugdyti platesnės prieš ją nukreiptos koalicijos formavimą. Staigiai įvykdytas Klaipėdos krašto atplėšimas nuo Lietuvos vokiečiams demonstruojant karinę jėgą kartu su diplomatiniais veiksniais Berlynui padėjo išgąsdinti Varšuvą ir suardyti keturšalės koalicijos (britų–prancūzų–rusų–lenkų) galimybę 1939-ųjų pavasarį. Kartu buvo išgąsdintos ir kitos mažesnės Europos valstybės, nedrįsusios stoti į Maskvos, Londono ar Paryžiaus siūlomus „Stop Hitler“ koalicijų variantus ir erzinti Vokietijos Reicho.

Nors 1939 m. Europoje susiformavo antihitlerinė koalicija (britų–prancūzų–lenkų), tačiau „Stop Hitler“ koncertas liko be Rusijos. Atplėšdamas Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos, Berlynas provokavo Maskvą galimam suartėjimui tartis dėl įtakos sferų pasidalijimo geografinėje erdvėje ne tik prie Baltijos jūros, bet galiausiai ir tarp Baltijos ir Juodosios jūrų, o to rezultatu tapo vadinamasis Molotovo-Ribentropo paktas. Dėl to tuometinė trišalė britų–prancūzų–lenkų koalicija, kaip parodė tolesnė įvykių eiga, pasirodė per silpna kare su Vokietija.

Platesnio istorinės praeities problematikos panoraminiam vaizdui atskleisti būtini tolesni tyrimai ir didesnės apimties moksliskai pagrįsti veikalai, sistemiškiau ir detaliau įtraukiant 1939 m. periodinę spaudą ne tik anglų, bet ir vokiečių, prancūzų, lenkų bei kitomis kalbomis. Istoriografijoje tiriant įvykių eigą, vedusią į Antrojo pasaulinio karo pradžią, šis svarbus šaltinių kompleksas iki šiol sistemiškai buvo per mažai naudojamas. Tai mato me ir konkrečiu Klaipėdos krašto atplėšimo nuo Lietuvos tarptautinių peripetijų ikišiolinio nagrinėjimo atveju istoriografijoje.

Šiame straipsnyje pateikta medžiaga taip pat akivaizdžiai rodo, kad tuometinėje 1939 m. užsienio šalių spaudoje yra apstu svarbių detalių, kurios galėtų praversti Klaipė-

dos krašto ir miesto praeitimi besidomintiems dabartiniais skaitytojams, istorijos mokytojams, gidams, muziejininkams ir t. t. Atskirų faktinių detalių aiškinimuisi reikalingi nuodugnesni specialūs tyrimai, atsižvelgiant ir į tai, kad ne visada laikraštinių pateikta informacija sutampa.

Antai vieni laikraščiai rašė, kad Hitleris į Mėmelį plaukė su 60, kiti – kad atplaukė su 11 laivų. Savo ruožtu istoriografijoje galima sutikti teiginių, esą Hitlerio vojažo į Mėmelį metu iš viso atplaukė 31 laivas ar 43 vokiečių karo laivai, įskaitant pagrindinį šarvuotą kreiserį „Deutschland“. Aišku, dar reikėtų atsižvelgti į tai, jog Vokietijos karinis laivynas, konvojavęs Hitlerio kelionę jūra, saugojo ir tolimesnes prieigas, dėl to nebūtinai turėjo akivaizdžiai priartėti prie uosto, o povandeniniai laivai galėjo likti nematomi nuo kranto. Kaip ir kitais šaltinių nagrinėjimo atvejais, čia reikalinga kritinė periodinės spaudos straipsnių analizė, faktų tikrinimo procesas įtraukiant daugiau praeities dokumentų ir liudijimų.

Bendram tuometinės politikos (geopolitikos) suvokimui vis dėlto būtų svarbus ne tiek konkretus karo laivų skaičius Hitlerio jūrinio vojažo į Klaipėdą metu, o tai, kad Vakarų šalių spaudos pranešimuose anglų kalba atsispindėjo Vokietijos karo laivyno potencialo išaugimas, palyginti su ankstesne padėtimi. Vokietija po Pirmojo pasaulinio karo juk buvo praradusi karinio laivyno pajėgumus. 1935 m. sudaryta vokiečių ir britų jūrinė sutartis leido Vokietijos Reichui sparčiau atkurti karo laivyną, nors ir apribotą iki tam tikros proporcijos (35 proc., palyginus su Didžiosios Britanijos laivyno tonažu). Demonstratyvus Hitlerio plaukimas Vokietijos šarvuotu kreiseriu „Deutschland“ su didele karo laivų palyda turėjo propagandinės reikšmės siekiant parodyti, kad ir Baltijos jūroje vokiečiai atgauna jėgas karine prasme, vėl tampa svarbia jūrine nacija, atgauna Mėmelio (Klaipėdos) uostą ir sieks atgauti prarastą Dancigą su dar svarbesniu uostu – netgi labiau vokišku nei visas Klaipėdos kraštas.

Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos politikams bei kariniams strategams, supratusiems, kad jau nebeįmanoma tik nuolankiai stebėti tolesnę Hitlerio ekspansiją Europoje, tapo aišku, kad reikia visais įmanomais būdais telkti „Stop Hitler“ koaliciją ir skatinti Lenkiją nesutikti su Vokietijos teritoriniais reikalavimais, taip sukuriant galimas prielaidas *casus belli* naujam dideliui karui. Tokį suvokimą ir atitinkamus sprendimus neabejotinai turėjo paspartinti 1939 m. kovo 20–23 d. įvykiai, susiję su Klaipėdos krašto atplėšimu nuo Lietuvos ir jo prijungimu prie Vokietijos Reicho.

Šaltiniai ir literatūra

Šaltiniai

Dokumentų publikacijos

1. „Aufzeichnung des Reichsaußenministers. Berlin, den 21. März 1939“, *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D (1937–1945)*, Band VI, Baden-Baden: Imprimerie Nationale, 1956, S. 58–60.
2. „Die Ansprache Hitlers vor den Oberbefehlshabern (22. August 1939)“, *German History in Documents and Images*, <<https://germanhistorydocs.org/de/deutschland-nationalsozialismus-1933-1945/ghdi:document-1546>>.
3. *Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.*, sudarė Algimantas Kasparavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.
4. „Unterredung zwischen dem Reichsminister des Auswärtigen und dem Litauischen Ausenminister Urbšys, am 20. März 1939 von 12 Uhr 15 bis 13 Uhr“, *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D (1937–1945)*, Band V., Baden-Baden: Imprimerie Nationale, 1956, S. 435–436.
5. Докладная записка временного поверенного в делах СССР в Литве Н. Г. Позднякова наркому иностранных дел М. М. Литвинову «К захвату Клайпеды (Мемеля)», 1939 г. апреля 3, Каунас, СССР и Литва в годы Второй мировой войны, т. 1: СССР и Литовская Республика (март 1939–август 1940 гг.): Сб. док., Ин-т истории Литвы, Ин-т всеобщей истории РАН, Сост. А. Каспаравичюс и др., Вильнюс: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006, с. 75–79. [Dokladnaja zapiska vremennogo poverenogo v delach SSSR v Litve N. G. Pozdniakova narkomu inostranych del M. M. Litvinovu „K zachvatu Klaipedy (Memelia)“, 1939 g. aprelia 3, Kaunas, SSSR i Litva v gody Vtoroj mirovoj vojny, t. 1: SSSR i Litovskaja Respublika (mart 1939–avgust 1940 g.g.): Sb. dok., In-t istorii Litvy, In-t vseobščej istorii RAN, sost. A. Kasparavičius i dr., Vilnius].

1939 m. NS Vokietijos publikacijos

1. „Gesetz über die Wiedervereinigung des Memellandes mit dem Deutschen Reich. Vom 23. März 1939“, *Reichsgesetzblatt*, Teil I, Berlin, den 23. März 1939, Nr. 54, S. 559–560.
2. Hadamovsky Eugen, *Weltgeschichte im Sturmschritt: Hitlers Marsch nach Wien, Prag und Memel*, München: Zentralverlag der NSDAP, 1939, 3. Auflage.

1939 m. fotografinė ir filmuota medžiaga

1. „20 photos for Hans Lammer“, *Hitler Archive. A biography in pictures*, <<https://www.hitler-archive.com/index.php?t=Hans%20Lammers>>.
2. „Memel. 22–23 März, 1939. Filmchronik“, *You Tube*, Jun 4, 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=EQfmTT4_BiU>.

1939 m. periodinė spauda

1. *Biddeford Daily Journal* (Biddeford, Main, USA).
2. *Birmingham Gazette* (Birmingham, Great Britain).
3. *Bristol Evening Post* (Bristol, Great Britain).
4. *Buffalo Evening News* (Buffalo, N. Y., USA).
5. *Capital Journal* (Salem, Oregon, USA).
6. *Chattanooga Sunday Times* (Chattanooga, Tennessee, USA).
7. *Chicago Daily Tribune* (Chicago, Illinois, USA).
8. *Corsicana Daily Sun* (Corsicana, Texas, USA).
9. *Daily News* (New York, New York, USA).
10. *Daily Republican-Register* (Mount Carmel, Illinois, USA).
11. *Danziger Neueste Nachrichten* (Danzig).
12. *Decatur Daily Review* (Decatur, Illinois, USA).
13. *Evening Express* (Liverpool, Great Britain).
14. *Evening Sentinel* (Stoke-on-Trent, Great Britain).
15. *Evening Tribune* (Albert Lea, Minnesota, USA).
16. *Free Lance-Star* (Fredericksburg, Virginia, USA).
17. *Gazette* (Montreal, Canada).
18. *Greenville Daily Advocate* (Greenville, Ohio, USA).
19. *Havre Daily News* (Havre, Montana, USA).
20. *Johnson City Chronicle* (Johnson City, Tennessee, USA).
21. *Kearney Daily Hub* (Kearney, Nebraska, USA).
22. *Knoxville News-Sentinel* (Knoxville, Tennessee, USA).
23. *Lietuvos aidas* (Kaunas, Lietuva).
24. *Lewiston Daily Sun* (Lewiston, Main, USA).
25. *Los Angeles Times* (Los Angeles, California, USA).
26. *Madera Daily Tribune* (Madera, California, USA).
27. *Manchester Evening News* (Manchester, Great Britain).
28. *Marion Star* (Marion, Ohio, USA).
29. *Miami Daily News* (Miami, Florida, USA).
30. *Miami Herald* (Miami, Florida, USA).
31. *Midland Daily Telegraph* (Coventry, Great Britain).
32. *Monrovia News-Post* (Monrovia, California, USA).
33. *Muskogee Times-Democrat* (Muskogee, Oklahoma, USA).
34. *Nebraska Daily News-Press* (Nebraska City, Nebraska, USA).
35. *Ottawa Journal* (Ottawa, Canada).
36. *Owen Sound Daily Sun-Times* (Owen Sound, Canada).
37. *Oklahoma Live Stock News* (Oklahoma City, Oklahoma, USA).

38. *Orlando Morning Sentinel* (Orlando, Florida, USA).
39. *Piqua Daily Call* (Piqua, Ohio, USA).
40. *Pittsburgh Post-Gazette* (Pittsburgh, Pennsylvania, USA).
41. *Philadelphia Inquirer* (Philadelphia, Pennsylvania, USA).
42. *Public Opinion* (Chambersburg, Pennsylvania, USA).
43. *Republican Northwestern* (Belvidere, Illinois, USA).
44. *San Francisco Chronicle* (San Francisco, California, USA).
45. *Selma Times-Journal* (Selma, Alabama, USA).
46. *Springfield Republican* (Springfield, Massachusetts, USA).
47. *Springfield Sunday Union and Republican* (Springfield, Massachusetts, USA).
48. *St. Louis Globe-Democrat* (St. Louis, Missouri, USA).
49. *St. Petersburg Times* (St. Petersburg, Florida, USA).
50. *Sunday World-Herald* (Omaha, Nebraska, USA).
51. *Tägliche Omaha Tribune* (Omaha, Nebraska, USA).
52. *The Arizona Republic* (Phoenix, Arizona, USA).
53. *The Asheville Times* (Asheville, North Carolina, USA).
54. *The Bayonne Times* (Bayonne, New Jersey, USA).
55. *The Bend Bulletin* (Bend, Oregon, USA).
56. *The Bellingham Herald* (Bellingham, Washington, USA).
57. *The Brantford Expositor* (Brantford, Canada).
58. *The Buffalo Times* (Buffalo, New York, USA).
59. *The Chattanooga News* (Chattanooga, Tennessee, USA).
60. *The Cincinnati Enquirer* (Cincinnati, Ohio, USA).
61. *The Cincinnati Post* (Cincinnati, Ohio, USA).
62. *The Daily Mail* (Hull, Great Britain).
63. *The Daily News-Times* (Neenah-Menasha, Wisconsin, USA).
64. *The Decatur Daily Review* (Decatur, Illinois, USA).
65. *The Gazette* (Montreal, Canada).
66. *The Havre Daily News* (Havre, Montana, USA).
67. *The Knoxville News-Sentinel* (Knoxville, Tennessee, USA).
68. *The Lewiston Daily Sun* (Lewiston, Main, USA).
69. *The Manchester Guardian* (Manchester, Great Britain).
70. *The Marion Star* (Marion, Ohio, USA).
71. *The Miami Herald* (Miami, Florida, USA).
72. *The Midland Daily Telegraph* (Coventry, Great Britain).
73. *The Nebraska Daily News-Press* (Nebraska City, Nebraska, USA).
74. *The Ottawa Journal* (Ottawa, Canada).
75. *The Philadelphia Inquirer* (Philadelphia, Pennsylvania, USA).

76. *The Piqua Daily Call* (Piqua, Ohio, USA).
77. *The Selma Times-Journal* (Selma, Alabama, USA).
78. *The Springfield Sunday Union and Republican* (Springfield, Massachusetts, USA).
79. *The Springfield Republican* (Springfield, Massachusetts, USA).
80. *The Sun* (Baltimore, Maryland).
81. *The Tulsa Tribune* (Tulsa, Oklahoma, USA).
82. *The Vancouver Sun* (Vancouver, Canada).
83. *The Victoria Advocate* (Victoria, Texas, USA).
84. *The Western Morning News and Devon and Exeter Daily Gazette* (Plymouth, Exeter and Truro, Great Britain).

Atsiminimai

1. Krėvė Vincas, „Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu“, *Vincas Krėvė. Pagunda: apysaka, atsiminimai, atsitikimai*, Vilnius, 2013, p. 125–144.
2. Urbšys Juozas, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais. Atsiminimai*, sudarytojas dr. Ignas Kapleris, Vilnius: Briedis, 2021.
3. Майский Иван, *Воспоминания советского дипломата, 1925–1945 гг.*, Ташкент: Узбекистан, 1980. [Majskij Ivan, *Vospominanija sovetskogo diplomata, 1925–1945 g.g.*, Taškent: Uzbekistan, 1980].

Mokslo tyrimų ir jų sklaidos publikacijos

1. Arbušauskaitė Arūnė Liucija, *Anšliusas ir Klaipėdos krašto gyventojai (1939–1944)*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010.
2. Bukaitė Vilma, „Veikti, nederą ignoruoti: Prancūzijos reakcija į 1938–1939 m. Lietuvai įteiktus ultimatumus“, *Lituanistica*, 2011, t. 57, Nr. 2(84), p. 115–128.
3. Butkus Zenonas, „Bendrininkų kėslai. Vokietijos ir SSRS požiūris į Klaipėdos problemą 1923–1939 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, t. 21, p. 193–211.
4. Butkus Zenonas, Ilmjārv Magnus, „Latvijos ir Estijos požiūris į Klaipėdos atplėšimą nuo Lietuvos 1939 metais“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2009, t. 24, p. 118–135.
5. Butkus Zenonas, „SSRS požiūris į Klaipėdos atplėšimą nuo Lietuvos 1939 metais“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2010, t. 21: *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai*, p. 115–124.
6. Churchill Winston S., *Antrasis pasaulinis karas*, I tomas: *Pakeliui į katastrofą*, Vilnius: Briedis, 2017.
7. Freidheimas Peisachas, *Lietuva Antrajame pasaulyne kare 1939–1945*, Vilnius: Politika, 2008.
8. Gaigalaitė Aldona, „Klaipėdos krašto užgrobimas 1939 metais“, *Lietuvos TSR MA darbai*, A serija, 1959, t. 2, p. 105–130.
9. Jēkabsons Ēriks, „Klaipėda Europos dėmesio centre: 1939 metai. Žvilgsnis iš Latvijos“, *Klaipėda Europos istorijos kontekstuose*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2013, p. 168–187.

10. Kasparavičius Algimantas, *Lietuva 1938–1939 m. Neutraliteto iliuzijos*, Vilnius: Baltos lankos, 2010.
11. Kasparavičius Algimantas, *Griūvanti taika: Lietuva didžiojoje politikoje 1934–1939 (1940)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
12. Kasparavičius Algimantas, „Įvadas. Klaipėdos dilemos metmenys geopolitikos, nacionalizmo ir istorijos gniaužtuose“, *Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.*, sudarė Algimantas Kasparavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023, p. 9–63.
13. Kennedy Robert M., *The German Campaign in Poland (1939)*, Washington, D. C., Department of the Army (April 1956, Department of the Army Pamphlet No. 20–255).
14. Liekis Šarūnas, 1939. *The Year that changing everything in Lithuania's history*, Amsterdam: Rodopi, 2010.
15. Lutke Nathaniel, „The “Memel Problem”: German Memelland in the History World War II with an Aim to its Proper Placement“, *Fairmount Folio: Journal of History*, 2012, Vol. 14, p. 43–81.
16. Łossowski Piotr, „Zabór Kłajpedy przez III Rzeszę 20–23 marca 1939 r.“, *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 2006, t. 41, s. 105–118.
17. Łossowski Piotr, *Kłajpeda kontra Memel: problemy Kłajpedy w latach 1918–1939–1945*, Warszawa: Neriton, 2007.
18. Micygała Natalia, „Prasa brytyjska w polityce informacyjno-propagandowej II RP“, *Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace Historyczne* 146, 2019, z. 1, s. 171–188.
19. Mikulicz Sergiusz, *Kłajpeda w polityce europejskiej: 1918–1939*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1976.
20. Navickas Konstantinas, *TSRS vaidmuo, ginant Lietuvą nuo imperialistinės agresijos 1920–1940 metais*, Vilnius: Mintis, 1966.
21. Rauch Georg von, *Geschichte der baltischen Staaten*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1990, 3. Auflage.
22. Safronovas Vasilijus, *Kampf um Identität. Die ideologische Auseinandersetzung in Memel/ Klaipėda im 20. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts, 20), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015.
23. Safronovas Vasilijus, *Klaipėdos miesto istorija*, Antroji laida, Klaipėda: Mažosios Lietuvos istorijos muziejus, 2021.
24. Safronovas Vasilijus, „Problemiška knyga apie Klaipėdos problemą“ (Rec. kn.: *Klaipėdos problema Lietuvos užsienio politikoje 1919–1940 m.*, dokumentų rinkinys, sudarė Algimantas Kasparavičius, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023 [2024]), *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. 45 (2024), p. 365–371.
25. Spārītis Ojārs, Gritāne Agita, „Preface“, *Conflict as a catalyst for change / Konflikts kā procesu katalizators* / Conference Proceedings of the Doctoral Study Programme VI, Riga: Latvijas Mākslas akadēmija, 2024, p. 3–6.
26. Suleja Włodzimierz, „Zmowa“, *Rzeczpospolita / Plus Minus*, 31 sierpnia–1 września 2019, s. 33.
27. Szymaniak Marek, „Przedmowa“, *Geneza Paktu Hitler – Stalin. Fakty i propaganda*, wstęp i oprac. Bogdan Musiał, Jan Szumski, Drugie wydanie, Gdańsk: Muzeum II wojny światowej 2023, s. 9–16.

28. Šepetys Nerijus, *Litauen im Visier des Dritten Reiches*, Vilnius: Aidai, 2002.
29. Tauber Joachim, „Das Memelgebiet (1919–1945) in der deutschen und litauischen Historiografie nach 1945“, *Nord-Ost Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, Neue Folge Band X/2001: *Im Wandel der Zeiten: Die Stadt Memel im 20. Jahrhundert*, 2002, S. 11–44.
30. Tauber Joachim und Weger Tobias (Hg.), *Archivführer zur Geschichte des Memelgebiets und der deutsch-litauischen Beziehungen*, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2006.
31. Tauber Joachim, Pocyte Silvija, „Įvadinis žodis“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2010, t. 21: *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai*, p. 5–7.
32. Tauber Joachim, „Klaipėdos kraštas Lietuvos valdžioje (1923–1939)“, *Lietuvos istorija*, t. 10, d. 2: *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 179–229.
33. Thom Françoise, „Face à Poutine, les Européens sont en position de force“, *Le Monde* (Paris, France), 14 août, 2025, p. 22.
34. Thorne Christopher G., *The approach of war, 1938–1939*, London, Melbourn etc.: Macmillan, 1967.
35. Vareikis Vygantas, „Politiniai ir kariniai Klaipėdos krašto praradimo aspektai 1938–1939 metais“, *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 2010, t. 21: *Klaipėdos krašto aneksija 1939 m.: politiniai, ideologiniai, socialiniai ir kariniai aspektai*, p. 70–84.
36. Vaskelaitė Ramunė, „Santrumpos. Klausimai ir atsakymų paieškos“, *Gimtoji kalba*, 2000, Nr. 5, p. 3–9.
37. Vyšniauskas Arūnas, „Kartograficzne aspekty niemiecko-sowieckiego traktatu o granicach i przyjaźni z 28 września 1939 roku“, *Obce – nasze – inne*, t. 2: *Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze*, Katarzyna Grysińska-Jarmuła, Teresa Maresz, (red.), Bydgoszcz: Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, 2018, s. 56–70, 303.
38. Žalys Vytautas, *Kova dėl identiteto: kodėl Lietuvai nesisekė Klaipėdoje tarp 1923–1939 m. / Ringen um Identität: Warum Litauen zwischen 1923 und 1939 im Memelgebiet keinen Erfolg hatte*, Lüneburg, 1993.
39. Žiugžda Robertas, *Po diplomatijos skraiste: Klaipėdos kraštas imperialistinių valstybių planuose 1919–1924 metais*, Vilnius: Mintis, 1973.
40. Žiugžda Robertas, *Lietuva imperialistinių valstybių planuose 1917–1940*, Vilnius: Mokslas, 1983.
41. Žostautaitė Petronėlė, *Hitlerininkų kėslai užgrobti Klaipėdos kraštą 1933–1935 metais*, Vilnius: Mokslas, 1982.
42. Žostautaitė Petronėlė, *Klaipėdos kraštas 1923–1939*, Vilnius: Mokslas, 1992.
43. Вишняускас Арунас, „Картографические аспекты германо-советских договоров 1939 года“, *History: Sources and People. XXI / Saleniece, I.*, ed. Daugavpils: Daugavpils University, Academic Press „Saule“, 2018, p. 418–426. [Vyšniauskas Arūnas, „Kartografičeskije aspekty germano-sovetskich dogovorov 1939 goda“].
44. Чубарьян А. О., „Международный кризис 1939–1941 гг.: концептуальные подходы, проблемы интерпретации“, *Международный кризис 1939–1941 гг.: от советско-германских договоров 1939 г. до нападения Германии на СССР*, Москва: Права человека, 2006, с. 11–22. [Čubarjan A. O., „Meždunarodnyj krizis 1939–1941 g.g.: konceptualnye pod-

chody, problemy interpretacji“, *Meždunarodnyj krizis 1939–1941 g.g.: ot sovetsko-germanskich dogovorov 1939 g. do napadenija Germanii na SSSR*, Moskva: Prava čeloveka, 2006, s. 11–22].

Enciklopedijų ir žodynų internetiniai straipsniai

1. “Britannica Dictionary definition of CATALYST”, *The Britannica Dictionary* (britannica.com), <<https://www.britannica.com/dictionary/catalyst>>.
2. “Catalyst Definition”, *Merriam-Webster Dictionary* (merriam-webster.com), <<https://www.merriam-webster.com/dictionary/catalyst>>.
3. „Fall Weiss”, *Encyklopedia PWN*, <<https://encyklopedia.pwn.pl/encyklopedia/Fall%20Weiss.html>>.
4. Forsuoti reikšmė, *lietuviuzodynas.lt*, <<https://www.lietuviuzodynas.lt/terminai/Forsuoti>>.
5. “Maksim Litvinov”, *Encyclopedia Britannica* (britannica.com), <<https://www.britannica.com/biography/Maksim-Litvinov>>.
6. *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, <<https://www.mle.lt/>>.
7. “Meaning of catalyst in English”, *Cambridge Dictionary* (dictionary.cambridge.org), <<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/catalyst>>.
8. Koženiauskienė Regina, „Tropas“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija* (vle.lt), <<https://www.vle.lt/straipsnis/tropas/>>.

Kiti internetiniai resursai

1. „85 rocznica „Kasztanowej mowy” Stalina”, *Instytut Pamięci Narodowej (Archiwum) – Komunikaty*, 08-03-2024, <<https://archiwum.ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/198762,TEKST-AUDIO-85-rocznica-Kasztanowej-mowy-Stalina.html>>.
2. Bączyk Norbert, Kawalec Kamil, „Kłajpeda 1939. Dziesięć dni, które doprowadziły do wojny”, *Podcast Wojenne Historie – You Tube*, 03-04-2023, <<https://youtu.be/I-hbmNH6UWk>>.
3. Carlin David, “World War II: How Western Leaders Failed To Stop the Nazi Rise”, *Forbes* (forbes.com), Sep 04, 2019, <www.forbes.com/sites/davidcarlin/2019/09/04/world-war-ii-how-western-leaders-failed-to-stop-the-nazi-rise/>.
4. Hegseth Pete, “Secretary of War speaks at the war college”, *Department of War*, Nov. 7, 2025, <<https://www.youtube.com/watch?v=VlDlndPwJI>>.
5. Iccivitella, “Tout se tient traduzione: scopri il significato in italiano”, *Iccivitella.it*, <<https://iccvitella.it/tout-se-tient-traduzione/>>.
6. Kubilius Andrius, „Europos Sąjungos vaidmuo karinės grėsmės akivaizdoje”, *Delfi.lt*, 2024-11-25, <<https://www.delfi.lt/news/ringas/politics/andrius-kubilius-europos-sajungos-vaidmuo-karines-gresmes-akivaizdoje-120067299>>.
7. „Mėmelis, Memel, Klaipėda. Kaip tinkamai adaptuoti vokišką Klaipėdos pavadinimą: Mėmelis ir Mėmelis?“, *Valstybinės lietuvių kalbos komisijos konsultacijų bankas*, <<https://vlkk.lt/konsultacijos/10237-memelis-memel-klaipeda>>.
8. „Przeczytaj: W pułapce: żądania Niemiec, pakt Ribbentrop–Mołotow”, *Zintegrowana Platforma Edukacyjna*, <<https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/DDXCnNIQV>>.

Arūnas Vyšniauskas

Detachment of the Klaipėda Region from Lithuania in 1939 – a catalyst for the Second World War?

Part II

Summary

Continuing the investigation begun in the first part of the article published in issue No 57 of *Genocidas ir rezistencija*, this second part focuses on the beginning of Great Britain's 'Stop Hitler' policy in the latter half of March 1939, emphasising efforts to expand the international anti-Hitler coalition. This part of the article reveals that the acceleration of the formation of Hitler's pre-war stopping coalition in Europe synchronously coincided with the situation regarding the Klaipėda (Memel) region that captured the world's attention for several days in the last decade of March 1939 (especially the week of March 20–26). The English-language press of the time portrayed these events as interconnected. The article underscores Poland's particular stance on joining the 'Stop Hitler' coalition, linking it to Warsaw's nervous reaction to the detachment of the Klaipėda Region from Lithuania. Analysis of Western English-language press shows that German propaganda had failed to persuade foreign audiences that the Lithuanian government had voluntarily ceded the Klaipėda Region, supposedly choosing to rid itself of unnecessary territorial ballast, as though this had occurred without Germany threatening to use force against its small neighbour. The article also presents factual material reflecting the U.S. Department of State's position, which did not recognise the legality of the Klaipėda Region's absorption into the German Reich. It is noted that by the end of March 1939, insightful analytical assessments had begun to appear in the American media predicting that the destruction of Czechoslovakia and Germany's annexation of the Klaipėda Region were only a prelude to further eastward expansion by Hitler and an eventual clash with the Western democracies. This is precisely what happened, ultimately leading to the outbreak of World War II. Certain issues relevant for further research are singled out – particularly those concerning the genesis of the Molotov–Ribbentrop Pact and other origins of World War II.

Keywords: Klaipėda Region, Memel, genesis of World War II, Baltic States, Germany, Poland, USSR, United Kingdom, United States, 'Stop Hitler', anti-Hitler coalition, 1939.

Liuteronų Bažnyčios narių įtraukimas į tremtinių sąrašus vykdant 1944 m. Lietuvos vokiečių tremties direktyvas

Habil. dr. Darius Petkūnas

Klaipėdos universitetas

✉ darius.petkunas@ku.lt

ORCID: 0009-0003-9126-2785

Straipsnyje aptariama pirmoji pokario metų tremtis, kurios aukomis tapo Lietuvos vokiečiai ir dalis lietuvių tautybės evangelikų liuteronų tikybos žmonių. 1944 m. NKVD-NKGB direktyvos skelbė, kad iš sovietų Lietuvos turi būti ištremti visi krašte likę vokiečiai, ir nurodė, kaip reikia juos identifikuoti. Kai kurių valsčių vykdomųjų komitetų pareigūnai nesivargino kruopščiai šios tautybės asmenų paieška. Vokiečiais jie įvardijo sporadiškai surašinėdami jų administracinėse vietovėse gyvenusias lietuvių liuteronų šeimas. Tokias vykdomųjų komitetų pažymas nekvestionuodami patvirtino vietos ir apskričių NKVD-NKGB organai. Šie žmonės buvo represuoti tik todėl, kad išpažino liuteronų tikėjimą.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos vokiečių tremtis, Liuteronų Bažnyčia, Tadžikija.

Įvadas

1944 m. rudenį sovietinės Lietuvos represiniai NKVD-NKGB organai derino su centrais Maskvoje planą dėl krašte likusių vokiečių ištremimo į SSRS gilumą. Šis planas buvo dalis Lietuvos stalininio režimo represijų programos, kuria buvo siekiama palaužti Lietuvos gyventojų pasipriešinimą sovietinei okupacijai. Vokiečių tremtis buvo vienintelė Lietuvos gyventojų represija, susieta su tautine tapatybe¹.

Tremtį į Tadžikiją lėmė ne vien vokiškoji tapatybė. Temą nagrinėjusi Nastazija Kairiūkštytė rašo: „Kai kurios šeimos buvo ištremtos tik todėl, kad jų nariai buvo evangelikai.“² Istorikė negalėjo savo teiginio pagrįsti dokumentais. Ji rėmėsi tik valstybės archyvuose saugoma medžiaga, o oficialiuose šios tremties dokumentuose religija negalėjo būti traktuojama kaip tautybės nustatymo faktorius, nes asmenys buvo tremiami tautiniu, o ne religiniu pagrindu. Žinių apie tai pateikia Lietuvos Evangelikų Liuteronų Bažnyčios archyvai.

Šio tyrimo objektas – lietuvių tautybės Lietuvos Evangelikų Liuteronų Bažnyčios narių tremtis į Tadžikiją.

Tyrimo tikslas – remiantis Bažnyčios ir valstybės archyvų dokumentais, atskleisti, kokiu būdu lietuvių tautybės liuteronai buvo identifikuoti vokiečiais ir įtraukti į tremiamųjų sąrašus; parodyti Liuteronų Bažnyčios pastangas gėlbėti ištremtuosius jos narius.

Tyrimo uždaviniai: 1) aptarti vokiečių tremties direktyvas ir priežastis, skatinusias LSSR represinius organus manyti, kad krašte liko vokiečių, nepaisant fakto, kad 1944 m. liepą Lietuvos vokiečių bendruomenė buvo evakuota; 2) pateikti įrodymų, kaip į tremiamųjų sąrašus buvo įtraukti lietuvių tautybės liuteronų konfesijos nariai; 3) apibūdinti liuteronų dvasininkijos reakciją į žinią apie Bažnyčios narių tremtį ir daromas prielaidas apie tikinčiųjų suėmimo priežastis; 4) parodyti pastangas, kurias dėjo Lietuvos Evangelikų Liuteronų Bažnyčia siekdama gėlbėti savo narius nuo tremties.

¹ Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugoma byla: „3-iasis padalinys. Represuojamų banditų ir buožių – gaujų talkininkų šeimų grupė“ – „Byla Nr. [numeris nenurodytas – aut. past.] su duomenų kopijomis apie vokiečių šeimas ir jų aprašai, gauti iš A [skyriaus] apie jų įskaitos bylas“ (LYA, f. V-135, ap. 7, b. 59) rodo, kad dar viena vokiečių tremtis galimai buvo planuota 1948 m. organizuojant pirmąjį didįjį Lietuvos gyventojų trėmimą, kodiniu pavadinimu operacija „Vesna“. 1948 m. balandžio 22 d. – gegužės 11 d. laikotarpiu buvo užvestos 346 bylos asmenims (985, įskaitant jų šeimų narius), gyvenusiems Vilkaviškio, Kauno ir Kretingos apskrityse, kurie buvo repatrijavę į Vokietiją. LSSR MGB Kauno skyriaus viršininkas papulkininkis Rudko 1948 m. gegužės 9 d. rašė LSSR MGB 2-N valdybos viršininko pavaduotojui papulkininkui Zacharovui: „Šiuo siunčiame žemiau nurodytas įskaitos bylas pagal „Vesna“ operaciją [deno]“, LYA f. V-135, ap. 7, b. 59, l. 8, 15, 23. Šis dokumentas ir bylos pavadinimas rodo, kad repatriantų bylos buvo siejamos su 1948 m. operacija „Vesna“, tačiau LGRTC ištremtų asmenų duomenų bazė rodo, kad vokiečiais įvardyti Kretingos apskrities repatriantai ištremti nebuvo. Papildomos žinios apie repatriantų registraciją pokariu: Arūnė Arbušauskaitė, *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį*, Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 2002, p. 186–187.

² Nastazija Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1993 metai, 1994, p. 98.

Tyrimo chronologinės ribos: 1944–1945 m.

Nors 1948–1951 m., didžiųjų trėmimų metu, į tremtinių sąrašus, ypač Klaipėdos krašte, buvo įtraukiami liuteronų tikėjimo asmenys, nepakanka įrodymų daryti išvadas, kad jų tremtis buvo tiesiogiai susieta su konfesine tapatybe ar religine veikla, kurią administracinėmis priemonėmis varžė vietos valdžios organai³.

Tremties į Tadžikiją tema pradėta nagrinėti tik 1989–1990 m., kai buvo atverti slaptieji valstybės archyvai. Pirmasis ją trumpai aptarė Eugenijus Grunskis 1945–1947 m. Lietuvos gyventojų trėmimo kontekste⁴. 1991 m. buvo organizuota ekspedicija į tremties vietą Tadžikijoje, kurios eiga, surinkta medžiaga, atsiminimai ir dokumentai buvo publikuoti Vytauto Tarasonio, Antano Bajoriūno ir Donato Gediminsko leidinyje „Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje“. Autoriai pirmieji nušvietė trėmimo eigą, tremtinių vargus, pateikė pirminį Tadžikijoje mirusių tremtinių sąrašą⁵. Plačiausiai šios tremties temą nušvietė Nastazija Kairiūkštytė. Ji buvo pirmoji, kuri ją nagrinėjo tirdama archyvinius šaltinius⁶. Tadžikijos tremties temą taip pat tyrinėjo Teresė Birutė Burauskaitė. Remiantis archyviniais duomenimis ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) elektronine duomenų baze, ji pateikė ištremtų asmenų skaičius pagal LSSR rajonus, jų mirtingumą pagal amžiaus grupes, taip pat asmenų, mirusių tremtyje, grįžusių po jos į Lietuvą ir tų, kurių likimas nežinomas, duomenis⁷. 2020 m. autorė dar kartą publikavo savo straipsnį, šią temą plačiau aptardama SSRS galiojusios „priešo tautybės“ sąvokos kontekste⁸. Tremtinių statistiniai duomenys toliau yra tikslinami LGGRTC mokslo darbuotojų. Naujausią statistiką pateikė Elvyra Mickevič 2025 m. balandžio 29 d. konferencijoje „Lietuvos gyventojų trėmimo į Tadžikiją 80 metų sukakties paminėjimas“. SSRS vokiečių tremties temą taip pat tyrė Tadžikijos istorikai Murtazo Akramovas, Liudmila Nikolajeva, Bokibekas Kurbonbekovas. Savo straipsniuose jie neišskyrė Lietuvos gyventojų, kadangi NKVD-MVD dokumentuose jie visi buvo įvardyti vokiečiais⁹.

³ Beveik visa Katyčių liuteronų parapijos dvidešimties asmenų iniciatyvinė grupė, kurios prašymu Religijų Reikalų Įgaliotinio įstaigoje Vilniuje buvo užregistruota ši parapija ir kuri aktyviai priešinosi vietos valdžios pastangoms uždaryti jų bažnyčią, 1949 m. buvo ištremta. Martynas Klumbys, *Aš vislab galiu per tą, kurs mane galinčiu daro, Klaipėda: Rytas*, 1993, p. 40–41.

⁴ Eugenijus Gurskis, „Pokario trėmimų Lietuvoje pradžia (1945–1947)“, *Metai*, Lietuvos rašytojų sąjungos mėnraštis, 1991, rugsėjis, p. 127, 129.

⁵ Vytautas Tarasonis [et al.], *Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje*, Vilnius: Lietuvos auto, 1992, p. 58–69.

⁶ N. Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai...“, p. 92–105.

⁷ Teresė Birutė Burauskaitė, „Nukentėjusieji dėl kilmės: Lietuvos vokiečių tremtis 1945 m.“, *Acta historica universitatis Klaipėdensis*, 2009, t. 18; *Antrojo pasaulinio karo pabaiga Rytų Prūsijoje: faktai ir istorinės įžvalgos*, p. 231–249.

⁸ T. B. Burauskaitė, „Priešo tautybės“ – vokiečių kilmės Lietuvos gyventojų likimai Antrojo pasaulinio karo pabaigoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48), p. 37–55.

⁹ Муртазо Иномович Акрамов, „Политические репрессии в Таджикистане в 30-х годах XX века“, *Историк*, 2023, № 3(35), с. 52–62; Людмила Юрьевна Николаева, „Депортированные народы в Таджикистане“, *Восточный архив*, № 18, 2008, с. 6–65; Бокибек Сафарбекович Курбонбеков, „Вклад спецпереселенцев в социально- ▶

N. Kairiūkštytė ir V. Tarasonis pažymėjo, kad dalis Tadžikijos tremtinių išpažino liuteronų tikėjimą, tačiau jie negalėjo giliau nagrinėti šios temos, nes valstybės archyvų dokumentai neparodo tiesioginės sąsajos tarp tremties ir liuteronų konfesinės tapatybės. Šio straipsnio autorius tremties temą tyrė remdamasis Lietuvos Liuteronų Bažnyčios archyviniais šaltiniais, kurie kol kas nėra viešai prieinami. 2011 m. jis publikavo monografiją anglų kalba apie Liuteronų Bažnyčios narių ir dvasininkijos represijas¹⁰. Šiame straipsnyje autorius detaliau nušviečia, kaip lietuvių tautybės liuteronai buvo identifikuoti vokiečiais, labiau analizuoja priežastis, kodėl šio fakto neaptiko tremiamųjų bylas tikrinę NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus darbuotojai Vilniuje. Dalį bylų su įvairiomis pastabomis jie grąžino patikslinti apskričių NKVD-NKGB operatyvinių grupių bei NKVD skyrių viršininkams, o vienai kitai šeimai net panaikino tremtį¹¹. Konfesinis Tadžikijos tremties aspektas iki šiol mažai nagrinėtas.

Tyrimas grįžtas Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA), Lietuvos Liuteronų Bažnyčios vyskupo Jono Kalvano vyresniojo archyvo (toliau – JKA) dokumentais ir kita archyvine bei publikuota medžiaga.

Okupacinės valdžios sprendimas ištremti Lietuvos vokiečius

Dar nepasibaigus karo veiksams, sovietinei Lietuvai buvo paskirtas prokuroras Michailas Baliasnikovas. 1944 m. lapkričio 13 d. jis nusiuntė SSRS generaliniam prokurorui Konstantinui Goršeninui paaiškinamąjį raštą, kuriame išvardijo priemones, kaip krašte susidoroti su ginkluoto pasipriešinimo judėjimu: „Realios priemonės banditizmui išgyvendinti būtų represuotų banditų, su vokiečiais pabėgusių... bei kitų aktyvių vokiečių okupantų talkininkų šeimų iškeldinimas.“¹² Baliasnikovas prašė skubių nurodymų iš Maskvos.

SSRS generalinė prokuratūra nedelsė su atsakymu. Jau 1944 m. lapkričio 29 d. LSSR NKGB-NKVD biurui gavo nurodymą rinkti duomenis pagal dešimties asmenų kategorijas. Pirmame punkte nurodyta identifikuoti krašte likusias šeimas, kurių bent vienas narys yra vokiečių tautybės, o antrame punkte – pateikti duomenis apie šeimas, kurių bent vienas narys karo metu atsikėlė į Lietuvą iš Vokietijos¹³. Šie asmenys ir jų šeimos turėjo būti ištremti į SSRS gilumą.

► „экономическое и культурное развитие Таджикистана“; Мухаммадреза Хамеди, *Политические, экономические и культурные преобразования в Средней Азии в XIX–XX века*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Душанбе, 2013, с. 237–242.

¹⁰ Darius Petkūnas, *The Repression of the Evangelical Lutheran Church in Lithuania during the Stalinist Era*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2011.

¹¹ N. Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai...“, p. 94–95.

¹² 1944 m. lapkričio 11 d. LSSR prokuroro M. Baliasnikovo pranešimas SSRS prokurorui K. Goršeninui, LYA, LKP, f. 1771, ap. 7, b. 92, l. 43; dokumentas lietuvių kalba publikuotas: *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1995, p. 244.

¹³ 1944 m. gruodžio 14 d. Marijampolės NKVD-NKGB operatyvinės grupės viršininko Svetkovo raštas LSSR NKVD sekretoriato viršininkui Dolbniaijui su duomenimis apie kontrevoliucinio elemento šeimas Marijampolės valsčiuje, LYA, f. V-135, ap. 7, b. 11, l. 3.

Represiniai organai Maskvoje ir Vilniuje gerai žinojo apie 1941 m. įvykusių Lietuvos vokiečių repatriaciją. Tada sausio–kovo mėn. į Vokietiją išvyko 50 427 vokiečių kilmės asmenys. Repatriantai beveik dvigubai viršijo Lietuvoje tarpukariu gyvenusių vokiečių skaičių. 1923 m. surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno 29 231 vokiečių tautybės asmuo, iš kurių liuteronais save įvardijo 28 671 (98 proc.). Tik 207 asmenys išpažino Romos katalikų tikėjimą¹⁴. Tuo tarpu 1941 m. repatriacijos metu 43 245 (85,7 proc.) repatriantai buvo evangelikai (absoliuti dauguma liuteronai), o 5 309 (10,8 proc.) – Romos katalikai. Į repatriantų kategoriją jie pateko dėl tautiškai mišrių santuokų¹⁵. Represiniai organai taip pat gerai žinojo, kad nacių okupacijos laikotarpiu Vokietijos reicho vyriausybė siekė kolonizuoti Lietuvą, todėl leido daugumai repatriantų grįžti į tėvynę. 1942–1944 m. į kraštą atsikėlė 29 972 vokiečiai. 23 496 (78 proc.) asmenys buvo kraštą palikę repatriantai, o 6 476 (22 proc.) – į Lietuvą atvykę kolonistai¹⁶.

1944 m. liepą Raudonajai armijai priartėjus prie Lietuvos sienų, okupacinė reicho valdžia Kaune evakavo beveik visą Lietuvos vokiečių bendruomenę. „Liepos mėn. pirmoje pusėje visi Lietuvos vokiečiai buvo evakuoti, – 1944 m. rugpjūčio 5 d. rašė Kėdainių liuteronų kun. Paulius Tittelbachas. – Tai buvo mūsų Bažnyčios ir tautiškumo pabaiga pirmame šio karo etape.“¹⁷

1944 m. SSRS generalinės prokuratūros sprendimas ištremti vokiečius pateko į bendrą represijų programą prieš SSRS vokiečių tautybės asmenis. Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą, 1941 m. rugpjūčio 28 d. SSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumas priėmė direktyvą „Dėl Volgos regione gyvenančių vokiečių perkėlimo“ ir Pavolgio vokiečių autonominės sovietų socialistinės respublikos panaikinimo. Kremlius buvo įsitikinęs, kad vokiečių bendruomenėje buvo „tūkstančiai ir dešimtys tūkstančių diversantų bei šnipų, kurie, gavę signalą iš Vokietijos, pradės vykdyti diversijas Volgos vokiečių gyvenamose vietovėse“. Per mažiau nei mėnesį, nuo rugpjūčio 28 d. iki rugsėjo 20 d., buvo ištremta apie 370 000 Volgos regiono vokiečių į Kazachstaną ir RTFSR Krasnojarsko, Altajaus, Novosibirsko, Omsko ir kitus regionus. Panašus likimas ištiko Ukrainos, Leningrado, Maskvos ir kitų europinės SSRS sričių vokiečius. 1939 m. sausio 17 d. surašymo duomenimis, SSRS gyveno 1 427 232 vokiečių tautybės asmenys. Absoliuti dauguma jų buvo pasmerkti tremčiai neatsižvelgiant į amžių, lytį ar užimamą padėtį. Deportacijos metu žmonės mirė masiškai. Likusieji gyveno nežmoniškomis sąlygomis¹⁸.

¹⁴ Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys, Kaunas: A. Bako spaustuvė, 1925, p. 13, 27–28.

¹⁵ Centrinės migracijos tarnybos (*Einivandererzentralstelle*) duomenys; A. Arbušauskaitė, *Gyventojų mainai...*, p. 83, 92.

¹⁶ *Ibid.*, p. 83, 176, 271.

¹⁷ Pauliaus Tittelbacho memorandumas; Arthur Hermann, *Lietuvių ir vokiečių kaimynystė*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 272–273.

¹⁸ Ольга Лиценбергер, *Евангелическо-Лютеранская церковь в российской истории (XVI–XX вв.)*, Москва: Фонд Лютеранское наследие, 2003, с. 428–429.

Tremtinių sąrašų sudarymas

1944 m. gruodžio 16 d. vidaus reikalų (NKVD) komisaras Juozas Bartašiūnas ir valstybės saugumo (NKGB) komisaras Aleksandras Gudaitis-Guzevičius nurodė jų vadovaujamiems skyriams surinkti duomenis apie vokiečių tautybės asmenis.

„Lietuvos SSR teritorijoje gyvena vokiečių tautybės šeimų ir atskirų asmenų. Operatyvinio būtinumo sumetimais Lietuvos SSR NKVD ir NKGB organams iškeltas uždavinys išvalyti iš Sovietų Lietuvos vokiečių tautybės asmenis. Į tolumus Sovietų Sąjungos rajonus nuolat gyventi turi būti iškeldinti: visi vokiečiai, gyvenantys Lietuvos SSR teritorijoje, nesvarbu, kokia jų visuomeninė padėtis, veikla, amžius ir lytis; visi su vokiečių šeima glaudžiai susiję ne vokiečių tautybės asmenys – žmona, vyras, augintiniai, giminaičiai, priklausančios vokiečių šeimai arba tos šeimos išlaikomi.“¹⁹

Abu komisarai įspėjo, kad vokiečių tautybės asmenys stengsis nuslėpti savo tautybę, todėl ją nustatant reikia remtis ir agentūriniais duomenimis – tautybę nustatyti su agentų ir informatorių pagalba. Direktyvoje nurodyta duomenis surinkti per dešimt dienų, o išvadas pateikti iki 1945 m. sausio 1 d.

Didžiuosiuose miestuose represiniai organai tautybę nustatinėjo tirdami oficialius dokumentus arba ieškojo kitokių objektyvių tautinės tapatybės įrodymų. Tačiau nuo jų nutolusiuose provincijos rajonuose, ypač kai kuriuose valsčiuose, kur vykdomųjų komitetų veiklos kontrolė buvo minimali, o į direktyvos instrukcijas žvelgta aplaidžiai.

Jurbarko ir Skirsnemunės-Žvyrių parapijų kun. Jurgis Gavėnis 1945 m. balandžio mėn. pabaigoje laiške Tauragės kun. Jonui Kalvanui rašo, kaip buvo identifikuojami vokiečių tautybės asmenys jo aptarnaujamų parapijų ribose:

„Kaip kartą esu pranešęs, buvo evangelikų surašymas. Jis nebuvo padarytas visur, bet tiksliai kai kuriuose kaimuose. Į tai reagavau atkreipdamas valsčiaus ir miesto pirmininkų dėmesį. Jie pasiteiravo apskrityje [ir atsakė, kad] tokio įsakymo nebuvo duota. Tada registracija nutraukta. Paklaustas NKVD, paaiškino, kad buvo įsakymas registruoti svetimos valstybės piliečius.“²⁰

Gavėnio liudijimu, evangelikų liuteronų surašymas vyko kai kuriuose kaimuose. Surašinėtojai neprisistatė, kokiai sovietinei įstaigai atstovauja, tačiau archyviniai dokumentai rodo, kad akciją vykdė vykdomojo komiteto atstovai. Gavėnį turėjo nustebinti ir NKVD atsakymas apie užsieniečių registraciją, nes surašinėtojai nesiteiravo apie šeimų tautybę, o tik pasitiksino, ar jos yra liuteroniškos, ir surašė jų narius. Kunigui intuicija turbūt kuždėjo, kad liuteronus čia imta traktuoti kaip vokiečius.

¹⁹ 1944-12-16 LSSR vidaus reikalų ir valstybės saugumo komisarų J. Bartašiūno ir A. Guzevičiaus direktyva NKVD ir NKGB operatyvinių grupių ir apskričių skyrių darbuotojams dėl pasiruošimo ištremti vokiečių šeimas, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 16, l. 9–10; dokumentas lietuvių kalba publikuotas: *Lietuvos gyventojų trėmimai...*, p. 245–246.

²⁰ 1945-04-[po 22 d.] J. Gavėnio laiškas J. Kalvanui, *JKA*, b. Bažnyčios istorija (lapai nenumeruoti).

Tadžikijon represuotų šeimų tremties sprendimai rodo, kad liuteronų surašymas buvo vykdomas Jurbarko ir Šimkaičių valsčiuose, t. y. Jurbarko ir Skirsnemunės-Žvyrių parapijų ribose. Šių valsčių pareigūnai nesivargino tiksliai vykdyti tremties direktyvos nurodymų, o pasirinko lengviausią kelią vokiečiais identifikuodami čia gyvenusias liuteronų šeimas. Raseinių apskrityje, kurioje 1945 m. buvo 16 valsčių, net 81 proc. ištremtųjų buvo iš šių dviejų valsčių: Jurbarko valsčiuje 13 šeimų (58 asmenys, 34 proc.)²¹, o Šimkaičių – 18 šeimų (72 asmenys, 47 proc.)²². Likusiuose šios apskrities valsčiuose vokiečiais įvardytos 7 šeimos (30 asmenų, 18 proc.).

Nesunku įžvelgti ryškią disproporciją tarp Raseinių ir Tauragės apskričių ištremtų liuteronų šeimų skaičiaus. Tauragės apskrityje buvo didžiausia Liuteronų Bažnyčios narių koncentracija. 1937 m. duomenimis, šios apskrities liuteronų parapijas sudarė 13 500 narių. Raseinių apskrities liuteronų parapijos turėjo 5 518 narių²³. Tauragės apskrityje vokiečiais buvo identifiukuota 17 šeimų (65 asmenys), tuo tarpu Raseinių apskrities represuotų šeimų skaičius dvigubai viršijo Tauragės sąrašą.

Kiekvienos šeimos byla buvo išsiųsta NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus Vilniuje peržiūrai. Jo darbuotojams pakankamas vokiškumo įrodymas buvo asmens tapatybės dokumentuose pažymėta tautybė ar koks nors kitas faktorius. Pavyzdžiui, jei kuris nors šeimos narys gyveno Vokietijoje ar buvo repatrijavęs, tai laikyta vokiškumo įrodymu. Jei asmuo paliko Lietuvą su besitraukiančia vokiečių kariuomene, šeima taip pat galėjo būti pripažinta vokiška. Vokiškumo įrodymu taip pat laikytas asmens pozityvių sentimentų reiškimas vokiečių valdžios atžvilgiu arba jos rėmimas produktais. Tokie subjektyvūs įrodymai galėjo būti taikomi bet kuriam asmeniui, žinant, kad jis neturės jokios galimybės apsiginti²⁴.

Operatyvinio sektoriaus darbuotojai neaptiko jokių Jurbarko ir Šimkaičių valsčių vykdomųjų komitetų nusikalstamo piktnaudžiavimo faktų. Jiems nekilo klausimų dėl gau-

²¹ Kalnėnai: Andrius Dravininkas (3 asm.), Jonas Gavėnis (5 asm.), Ona Inamaitienė (3 asm.), Jurgis Inamaitis (2 asm.), Albertas Kopas (5 asm.), Antanas Kucinas (9 asm.), Adomas Mankus (3 asm.), Juozas Šarmantas (5 asm.), Jonas Šneideraitis (3 asm.); Smukučiai: Endrius Bostikaitis (5 asm.), Juozas Inamaitis (4 asm.), Jonas Macaitis (7 asm.); Žvyriai: Augustė Raitelienė (4 asm.). Vokiečių šeimų iškeldinimo iš Lietuvos SSR 1945 m. sprendimų kopijos, *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 15, l. 59, 58, 61, 27, 26, 24, 52, 38, 32, 31, 60, 51, 39.

²² Bebirviai: Vilius Balkis (6 asm.), Robertas Eizengeris (3 asmenys), Petras Kilotaitis (5 asmenys); Kazokai: Augustas Kyzelis (2 asm.), Vilius Kyzelis (7 asm.); Pabebirvys: Juozas Kilotaitis (3 asm.); Pamituvys: Juozas Emelitas (5 asm.), Augustas Kazelis (5 asm.); Pašaltuonis: Aleksandras Ratas (3 asm.); Rupeikiai: Juozas Armonaitis (2 asm.), Jurgis Grigolaitis (4 asm.); Šapališkė: Jonas Kilotaitis (4 asm.); Vadžgirys: Kasparas Kuraitis (g. 1890) (2 asm.), Kasparas Kuraitis (g. 1894) (5 asm.), Petras Kuraitis (8 asm.), Jonas Pempė (3 asm.), Juozas Pempė (3 asm.), Kasparas Pempė (2 asm.). Vokiečių šeimų iškeldinimo iš Lietuvos SSR 1945 m. sprendimų kopijos, *LVA*, f. V-135, ap. 7, b. 15, l. 25, 34, 50, 42, 49, 44, 35, 48, 40, 28, 57, 43, 46, 47, 45, 55, 54, 53.

²³ Tauragės apskrities parapijos: Batakiai (1 200 narių), Sartininkai (600), Skaudvilė (400), Šilalė (800), Švėkšna (500), Tauragė (7 500), Žemaičių Naumiestis (2 500). Raseinių apskrities parapijos: Jurbarkas (3 000 narių), Kelmė (300), Raseiniai (1 000), Skirsnemunė-Žvyriai (1 218). 1937 m. Lietuvos Evangelikų Liuteronių Konsistorijos žinioje esančių parapijų ir filijų sąrašas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 391, ap. 4, b. 756, l. 135–137.

²⁴ Plačiau apie tai: N. Kairiūkštytė, *Lietuvos vokiečiai...*, p. 94–95.

saus tremiamų šeimų skaičiaus iš vieno valsčiaus ir net kaimo. Nedideliame Jurbarko valsčiaus Kalnėnų kaime tremties bylos buvo užvestos net 9 šeimoms, o Šimkaičių valsčiaus Vadžgirio miestelyje – 6. Akivaizdu, kad operatyvinis sektorius Vilniuje vykdomųjų komitetų pažymų nekvestionavo.

Remiantis Jurbarko valsčiaus vykdomojo komiteto pažyma, priimtas sprendimas išskel-dinti liuteroniškos patriotinės organizacijos „Pagalba“ nario Jono Gavėnio šeimą ir tėvus į SSRS gilumą (kun. Jurgio Gavėnio brolių ir tėvus):

„Sankcionuoju“

LSSR NKVD valstybės saugumo komisaras Bartašiūnas

27/III.45

„SPRENDIMAS

(dėl išskeldinimo)

1945 m. vasario 27 d. Jurbarko miestas.

Aš, Jurbarko valsčiaus NKVD viršininkas, valstybės saugumo jaunesnysis leitenantas Solovjovas, peržiūrėjęs medžiagą piliečio Gavėnio Jono, Jurgio, gimusio 1902 m. Kalnėnų kaime, Jurbarko valsčiuje, vedusio, gyvenančio gimtoje Kalnėnų kaimo vietovėje, kurio šeima susideda iš penkių asmenų ir kuris pagal tautybę yra vokiečių, nepartinis, raštingas,

KONSTATUOJU

Pilietis Gavėnis Jonas, Jurgio, pagal tautybę yra vokiečių, kas yra patvirtinta Jurbarko valsčiaus vykdomojo komiteto pažyma, ir remiantis tuo, kas išdėstyta,

NUSPRENDŽIAU

Pilietį Gavėnį Joną, Jurgio, kartu su jo šeima, susidedančia iš žmonos Gavėnienės Idos, Evaldo, sūnaus Gavėnio Edvardo, Jono, motinos Gavėnienės Elzbietos, Jurgio, tėvo Gavėnio Jurgio, išskelti už LSSR ribų į tolimus Sovietų Sąjungos regionus.

Jurbarko valsčiaus NKVD viršininkas jaunesnysis leitenantas Solovjovas [parašas].

Raseinių apskrities NKVD viršininkas, valstybės saugumo pulkininkas Sinicinas [parašas].

„Sutinku.“ Operatyvinio NKVD, NKGB sektoriaus viršininkas, valstybės saugumo papulkininkas Karlinas [parašas].“

„Tikra.“ Oper. įgaliotinis OBB NKVD [OBB – Kovos su banditizmu skyrius] LSSR valstybės saugumo vyr. leitenantas [parašas (pavardė neįskaitoma)].

Antspaudas: „LTSR vidaus reikalų liaudies komisariatas“²⁵

²⁵ 1945-02-27 Jurbarko valsčiaus NKVD viršininko jaun. leitenanto Solovjovo sprendimas dėl Jono Gavėnio šeimos išskeldinimo, LVA, f. V-135, ap. 7, b. 15, l. 58 (vertimas iš rusų kalbos).

NKVD-NKGB represinių organų sprendimai, grįsti Jurbarko vykdomojo komiteto pažymomis, turėjo vieną ir tą patį braižą.

„1945 m. vasario 27 d. Jurbarko miestas. [...] Mankus Adomas, Jono, pagal tautybę yra vokiečių, kas yra patvirtinta Jurbarko valsčiaus vykdomojo komiteto pažyma, ir remiantis tuo, kas išdėstyta, NUSPRENDŽIAU [...]“²⁶

„1945 m. vasario 27 d. Jurbarko miestas. [...] Dravininkas Andrius, Jono, pagal tautybę yra vokiečių, kas yra patvirtinta Jurbarko valsčiaus vykdomojo komiteto pažyma, ir remiantis tuo, kas išdėstyta, NUSPRENDŽIAU [...]“²⁷

Šimkaičių valsčiaus šeimoms tremties sprendimai buvo priimti LSSR NKVD 2 OBB skyriuje Vilniuje. Be kelių išimčių, juos kovo 27–28 d. pagal vieną ir tą patį braižą parengė šio skyriaus vyr. leitenantas Popovas. Juozo Armonaičio tremties sprendimas:

„1945 m. kovo 27 d., Vilnius [...] KONSTATUOJU, kad Armonaičio Juozo, Andriaus, šeima, susidedanti iš 2 žmonių, pagal tautybę yra vokiečiai, ir todėl, vadovaujantis NKVD LSSR 1944 m. gruodžio 16 d. direktyva Nr. 00217/5, NUSPRENDŽIAU vokiečių tautybės šeimą, susidedančią iš (1) Armonaičio Juozo, Andriaus, gim. 1887 m., (2) Armonaitienės Monikos, Juozo, g. 1884 m., gyvenančią Šimkaičių valsčiaus Rupeikių kaime, ištremti už Lietuvos SSR ribų į Komi ASSR.“²⁸

Šiame ir kituose Šimkaičių valsčiaus šeimų tremties sprendimuose nepažymėta, kuomet remdamiesi NKVD pareigūnai Vilniuje nustatė, kad šie asmenys yra vokiečių tautybės, tačiau akivaizdu, kad jie rėmėsi kažkokia pažyma. Petro Kilotaičio iš Bebirvių kaimo byla rodo, kad vokiškumo įrodymu NKVD karininkams Vilniuje buvo Šimkaičių valsčiaus vykdomojo komiteto pažymos. Kilotaičio šeimai tokią pažymą parašė šio komiteto pirmininko pavaduotojas²⁹. Byla su tokiu tautybės įrodymu buvo perduota patikrai operatyviniame sektoriui. Šio skyriaus oper. įgaliotiniui jaun. leitenantui tereikėjo įrašyti Kilotaičio inicialus ant rašomąja mašinėle iš anksto parengto šablono: „Kilotaičio Petro šeimos išskeldinimo byla, įforminta vadovaujantis Lietuvos SSR NKVD 12-02-1945 direktyva Nr.: 0017/6, apiforminta teisingai.“ „Sutinku“ – po ja pasirašė SSRS NKVD-NKGB Operatyvinio sektoriaus viršininkas, valstybės saugumo papulkininkis Gukailo³⁰. Pagal tokį šabloną išrašy-

²⁶ 1945-02-27 Jurbarko valsčiaus NKVD viršininko jaun. leitenanto Solovjovo sprendimas dėl Adomo Mankaus šeimos išskeldinimo, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 15, l. 52 (vertimas iš rusų kalbos).

²⁷ 1945-02-27 Jurbarko valsčiaus NKVD viršininko jaun. leitenanto Solovjovo sprendimas dėl Andriaus Dravininko šeimos išskeldinimo, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 15, l. 59 (vertimas iš rusų kalbos).

²⁸ 1945-03-27 NKVD 2-ojo OBB padalinio vyr. leitenanto Popovo sprendimas dėl Juozo Armonaičio šeimos išskeldinimo, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 15, l. 28 (vertimas iš rusų kalbos). Dokumente tremties vieta pažymėta Komijos ASSR. Tuo metu buvo planuota Lietuvos vokiečius ištremti į Sibirą.

²⁹ 1945-02-12 Šimkaičių valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojo pažyma [pavardė neįskaitoma], *LYA*, f. V-11, ap. 1, b. 61, l. 36–36 ad.

³⁰ 1945-04-21 NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus pažyma Petro Kilotaičio tremties byloje, *LYA*, f. V-11, ap. 1, b. 61, l. 38 (vertimas iš rusų kalbos).

tos pažymos rodo, kad tremties sprendimų tikrinimas operatyviniame sektoriuje buvo atliekamas tik formaliai, ir tik išimties atveju bylos buvo grąžintos papildyti ar asmenys išbraukti iš tremiamųjų sąrašų.

Vykdomųjų komitetų pažymos, kurias NKVD karininkai nekvestionuodami priėmė kaip vokiškos tautybės įrodymą, buvo išrašytos ir kitų apskričių šeimoms, tačiau nė vienoje apskrityje nepasitaikė atvejų, kad tremties bylos visoms vieno valsčiaus šeimoms būtų užvestos remiantis vien tik vykdomojo komiteto pažyma. Jurbarko ir Šimkaičių valsčių vykdomųjų komitetų atstovai aptiktų „vokiečių“ šeimų skaičiumi viršijo net visoje Tauragės apskrityje identifikuotus vokiečius, nors ten gyveno tris kartus daugiau liuteronų nei Raseinių apskrityje³¹. Šių dviejų valsčių tremtinių šeimos (31 šeima, 130 asmenų) sudarė 16 proc. tarp 812 į tremtį 1945 m. gegužės 3 d. išgabentų žmonių. Liuteronų Bažnyčia buvo vienintelė sovietmečiu legaliai veikusi religinė bendruomenė, kurios nariai patyrė represijas kaip grupę³².

Oficialiuose šios tremties dokumentuose neturėjo būti įrašų apie asmens išpažįstamą religiją, nes konfesinė tapatybė neturėjo nieko bendro su tautybe. Sovietmečiu Liuteronų Bažnyčia buvo legaliai veikianti religinė bendruomenė, todėl jos nariai negalėjo būti represuoti vien dėl jų išpažįstamo tikėjimo. Vis dėlto keliuose dokumentuose liuteronų tikėjimas buvo pateiktas kaip papildomas vokiečių tautybės įrodymas. Frico Skėrio, gyvenusio Tauragės rajone, Žygaičių valsčiuje, Skiržemės kaime, byloje rašoma: „Skėrys Fricas, Jurgio sūnus, yra vokiškos kilmės ir tautybės. Jis yra vokiečių, gyvenantis Lietuvos teritorijoje, ir šiuo metu išpažįsta liuteronų tikėjimą.“³³ Ataskaitoje priduriama, kad jo brolis Jonas kolaboravo su vokiečiais. Konfesinė priklausomybė pažymėta ir Onos Stanaitienės pažymoje. Ten rašoma, kad ji yra vokiečių, nes jos sūnus yra „vokiečių kunigas“. Minėtasis „vokiečių kunigas“ – prieškario Jurbarko parapijos kun. Julius Stanaitis, 1941 m. repatrijavęs į Vokietiją³⁴. Šie faktai rodo, kad identifikuojant vokiečius buvo atsižvelgiama ir į asmens išpažįstamą liuteronų tikėjimą.

³¹ 1923 m. surašymo duomenimis, Tauragės apskrityje gyveno 13 317 liuteronų, Raseinių – 4 206. *Lietuvos gyventojai...*, p. 35.

³² Sovietų Sąjungoje ir LSSR tarp nelegaliai veikusių religinių bendruomenių, t. y. neregistruotų Religijų reikalų taryboje Maskvoje, buvo represuoti Jehovos liudytojai. 1951 m. operacijos „Šiaurė“ metu Baltijos šalyse, Ukrainoje, Baltarusijoje, Moldovoje buvo ištremti keli tūkstančiai šio tikėjimo išpažinėjų. Iš Lietuvos į Tomsko sritį tada buvo ištremta 150 Jehovos liudytojų. 1951-04-04 LSSR valstybės saugumo ministro pavaduotojo A. Leonovo ir LSSR A skyriaus viršininko pavaduotojo P. Grišino telefonograma SSRS valstybės saugumo ministro pavaduotojui S. Ogolcovui apie Andersininkų ir Jehovos liudytojų šeimų ištremimą, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 325, l. 118–119.

³³ 1945-02-07 NKVD 5-ojo skyriaus 2-osios pasieniečių komendantūros 95-ojo Lenino ordino pasieniečių karių pulko viršininko vyr. leitenanto Ivano Belskio sprendimas dėl Frico Skėrio šeimos išskeldinimo, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 15, l. 110 (vertimas iš rusų kalbos).

³⁴ 1945-02-03 Vilkaviškio apskrities NKGB operatyvinio įgaliotinio Kaulavičiaus sprendimas dėl Onos Stanaitienės šeimos išskeldinimo, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 15, l. 96 (vertimas iš rusų kalbos).

Tremtis į Tadžikiją

1945 m. vasario 7 d. SSRS NKVD komisaro pavaduotojas Vasilijus Černyšovas išsiuntė NKVD komisarui Bartašiūnui ir visiems rajonų NKVD skyriams direktyvą, kuria informavo, kad vokiečiai bus tremiami į Komijos ASSR Šiaurės Pečioros Kniažij Pogosto geležinkelio stoties teritoriją, kur dirbs miškų tresto „Pečiorles“ teritorijoje. Į tremtį jie keliaus vienu traukiniu³⁵.

Tremtiniais užvestų bylų tyrimas buvo užbaigtas 1945 m. kovo 20 d. Numatyta iš-tremti 1 049 asmenis: 297 vyrus, 411 moterų ir 313 vaikų iki 16 metų³⁶. Balandžio 9 d. sąrašas buvo patikslintas. Bartašiūnas, Guzevičius ir Radionovas informavo SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotoją Sergejų Kruglovą Maskvoje, kad Lietuvoje aptikta 300 vokiečių šeimų, kurias sudaro 1 000 žmonių: 291 vyras, 396 moterys, 313 vaikų. Lietuvos geležinkeliai jiems gabenti turėjo skirti 55 vagonus iki Šiaurės Pečioros Kniažij Pogosto stoties³⁷.

Balandžio 18 d. Bartašiūnas pateikė detalią instrukciją, kokių procedūrų reikia laikytis „surenkant“ tremiamuosius. Vietiniai partijos ir vykdomieji komitetai turėjo būti informuoti apie šią operaciją ir turėjo padėti NKVD personalui ją įvykdyti. Šiame, kaip ir visuose kituose dokumentuose, terminas „suėmimas“ nebuvo vartojamas. Jį pakeitė švelnesnis terminas „išėmimas“ („*узьятие*“). Šeimų „išėmimas“ privalėjo būti vykdomas nepriekaištingai, kad „būtų užkirstas kelias bet kokiai galimybei pažeisti revoliucinį teisėtumą“. „Išimamieji“ 45 dienų kelionei galėjo su savimi pasiimti iki 1 000 kg maisto ir kitų pragyvenimui būtiniausių reikmenų. Neturintiems reikiamo maisto kiekio, vietinės prekybos agentūros privalėjo suteikti sauso maisto davinį. „Išėmimas“ turėjo prasidėti balandžio 24 d.

Bartašiūno instrukcija sudaro įspūdį, kad NKVD siekė tremtiniais suteikti kuo patogesnes sąlygas kelionei. Jeigu nugabenimas į centrinį surinkimo punktą Kaune dėl įvairių priežasčių vėluotų, „išimamiesiems“ regionų „surinkimo“ punktuose Marijampolėje, Kretingoje, Šiauliuose ir Tauragėje turėjo būti teikiamos medicininės paslaugos, būtiniausi vaistai.

Už tremties traukinio suformavimą ir visą operacijos vykdymą buvo atsakingas Kauno NKGB vadovas pulkininkas leitenantas Svečnikovas. Jam ir NKVD vietos skyriams buvo priminta, kad sovietinių įstatymų nepaisantys „banditai“ gali bandyti sutrukdyti „išėmi-

³⁵ SSRS NKVD komisaro pavaduotojo V. Černyšovo raštas LSSR NKVD komisarui J. Bartašiūnui dėl vokiečių šeimų trėmimo tvarkos, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 16, l. 1; dokumentas lietuvių kalba publikuotas: *Lietuvos gyventojų trėmimai...*, p. 248–249.

³⁶ 1945-03-20 Kapralovo raštas Kuznecovui, kuriame nurodomas tremiamų asmenų skaičius pagal amžiaus grupes, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 14, l. 7.

³⁷ 1945-04-09 Bartašiūno, Guzevičiaus ir Radionovo raštas SSRS NKVD pavaduotojui Kruglovui, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 14, l. 5; dokumentas lietuvių kalba publikuotas: *Lietuvos gyventojų trėmimai...*, p. 250.

mo“ operacijos vykdymą ar net užpulti surinkimo punktus ir šturmuoti vagonus. NKVD skyriai privalo rimtai vertinti šią riziką ir garantuoti „išimamųjų“ apsaugą. Lietuvos SSR kalėjimų sistemos viršininkas pulkininkas Čečevas buvo atsakingas už visos „išėmimo“ operacijos įgyvendinimo kontrolę³⁸.

Direktyvos tonas buvo humanistinis, tačiau joje nutylėta, kas iš tikrųjų slėpė už termino „išėmimas“. Nė vienas iš „išimamųjų“ tuo metu net negalėjo įsivaizduoti kančių, laukusių jų tremtyje. Trys žmonės mirs traukinyje net nepasiekę tremties vietos Tadžikijoje³⁹.

„Išėmimo“ operacija vyko balandžio 22–26 d. Ji įprastai prasidėdavo 6 val. ryto ir baigdavosi apie 10 val. Vietos vykdomųjų komitetų pareigūnai turėjo kruopščiai aprašyti tremtinių paliekamą turtą, taip sudarydami įspūdį, kad šie ji atgaus sugrįžę.

Jurbarko ir šalia esančios Skirsnemunės-Žvyrių parapijos kaimuose liuteroniškų šeimų deportacija prasidėjo 1945 m. balandžio 22 d. Tarp suimtųjų buvo kun. Gavėnio tėvai ir jo brolio Jono Gavėnio šeima. Kunigas rašo:

„Bet po ilgos tylos vis dėlto ši sekmadienį 1945 m. balandžio 22 d. ištiko skaudus smūgis du Jurbarko parapijos kaimus, iš kur vežė evangelikus, o iš Žvyrių dar daugiau. Taip pat yra išvežti mano tėvai ir brolis vargonininkas su šeima. Žinau gerai, kad manieji niekuomet nebuvo jokiuose įsirašymuose, kuriuos darė vokiečiai. Visi išvežtieji yra lietuviai, grynai lietuviai, pagal dokumentus ir kalbą niekuo nenusikaltę. Nejaugi tai pažanga imti persekioti kitus žmones už tikėjimą, ar tai viduramžiai. Čia aš nieko daugiau nežįūriu, kaip tik šlykščią klastą, fanatizmą ir žiaurumą, aš tai lyginu su išdavimu. O gal tai paprastas aklas nesusipratimas. Visus suimtuosius pakrovė į baidoką ir garlaivį ir išvežė Kauno link pirmadienį. Į kelionę maisto ir rūbų davė pasiimti.“⁴⁰

Kun. Gavėnis teigia, kad visi jam žinomi suimtieji buvo lietuviai. Apie savo tėvus ir brolių jis liudija, kad į 1941 m. repatriacijos sąrašus jie nebuvo įsirašę. Jo šeima ir artimiausi giminaičiai buvo patriotiškai nusistatę, tarpukaryje su kitais liuteroniškos tautinės organizacijos „Pagalba“ nariais kovojo prieš vokiečių įtaką Liuteronų Bažnyčioje.

Tauragės kun. Kalvaną netrukus pasiekė daugiau žinių apie tremiamus parapijiečius. Gavėnio laiško apačioje jis paliko įrašą:

„Balandžio 22 d. pradėjo išvežti iš Jurbarko: Kalupėnų [Kalnėnų], Paleikių [Palėkių], Vадžgirio, Šapališkės... baidokais į Kauną apie 40 šeimų. ...Balandžio 26 d. iš Eržvilko ir Kalniškių – 5 šeimos.“⁴¹

³⁸ LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno direktiva NKVD apskričių skyrių viršininkams dėl nedelsiamo vokiečių šeimų ištrėmimo operacijos tvarkos, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 16, l. 2–6; dokumentas lietuvių kalba publikuotas: *Lietuvos gyventojų trėmimai...*, p. 250–252.

³⁹ Elvyros Mickevič pranešimas 2025-04-29 konferencijoje „Lietuvos gyventojų trėmimo į Tadžikiją 80 metų sukakties paminėjimas“.

⁴⁰ 1945-04 J. Gavėnio laiškas J. Kalvanui, *JKA*, b. Bažnyčios istorija (lapai nenumeruoti).

⁴¹ 1945-04 J. Gavėnio laiškas J. Kalvanui, *JKA*, b. Bažnyčios istorija (lapai nenumeruoti).

Nugabenti į Kauną suimtieji buvo uždaryti keturiuose barakuose netoli geležinkelio stoties, kuriuos saugojo NKVD kariai⁴². Balandžio 29 d. tremtiniai buvo įsodinti į traukinį. Jiems buvo atgabenti 48 gyvuliniai vagonai, skirti 742 asmenims. Traukinys vėlavo išvykti, nes dar buvo laukiama vagonų su tremtiniais iš Tauragės apskrities⁴³.

Ešelonas Nr. 48006 iš Kauno pajudėjo gegužės 3-iosios rytą. Svečnikovo ataskaita rodo, kad traukinyje buvo 812 asmenų, kurių trečdalį sudarė vaikai, seneliai ar ligų kamuojami žmonės. Ataskaitoje rašoma, kad traukinyje buvo 220 moterų, 329 vyrai, 263 vaikai ir 136 asmenys, peržengę 55 metų amžiaus ribą⁴⁴.

Tik šeimos iš kaimo vietovių galėjo pasiimti reikiamą maisto kiekį kelionei. Miestų gyventojai tokios galimybės neturėjo. Kai atėjo laikas žmones sodinti į vagonus, kapitonas Safonovas nesutiko tam duoti leidimo, kol atsakingos institucijos neparūpins būtiniausio maisto kiekio kelionei⁴⁵. Safonovas buvo vienas iš nedaugelio, kuris šioje represinėje struktūroje parodė bent minimalų žmogiškumą.

Liuteronų Bažnyčios pastangos gelbėti ištremtuosius

Liuteronų Bažnyčios dvasininkija liko sukręsta sužinojusi apie Bažnyčios narių trėmimą. Jie nežinojo nei šios represinės programos apimties, nei jos organizatorių. Kadangi nauja ateistinė valdžia buvo priešiška religijai, jie įtarė, kad čia galėjo būti su sovietine valdžia suderinta kažkokia „kitatikių provokacija“. „Aš nieko prieš, jeigu visus mus, tikinčiuosius, aukščiausios vadovybės yra nutarta perkelti, bet juk negalima sutikti, jeigu pasalinė jėzuitizmo angis darytų savo šlykščiausį išdavimą“, – rašė kun. Kalvanui kun. Gavėnis⁴⁶. Kun. Kalvanas taip pat įžvelgė kažkokį nesusipratimą arba persekiojimą religiniu pagrindu. Balandžio 4 d. laiške Konsistorijos pirmininkui Erikui Leijeriui jis rašė: „Per nežinojimą ir kitatikių provokaciją jie užrašomi vokiečiais.“⁴⁷

Praėjus kelioms dienoms po suėmimų, Liuteronų Bažnyčios kunigai Leijeris, Kalvanas, Gavėnis, Jonas Mizaras, Anas Baltris ir Mikas Preikšaitis bendru pareiškimu kreipėsi į LSSR vyriausybę. Jie teigė, kad jų aptarnaujamų Jurbarko, Tauragės, Smalininkų, Naujamiesčio, Šilalės, Batakių ir kitų parapijų nariai yra „per apsirikimą ar provokaciją apskelbti vokiečiais“ ir išvežami. Kunigai tvirtino, kad po 1941 m. vokiečių repatriacijos Lietuvos Liuteronų Bažnyčią sudarė „vien tiktai lietuviai ir latviai, kurie nepriklauso jokiam „prūsų“

⁴² 1945-05-07 Milicijos seržanto [pavardė neįskaitoma] ataskaita, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 14, l. 14.

⁴³ 1945-05-02 Kapitono Safonovo telegrama 240-ojo konvojaus karių pulko viršininkui majorui Maliutinui, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 13, l. 107.

⁴⁴ Kauno NKGB viršininko Svečnikovo raštas LSSR NKVD valstybės saugumo pulkininkui Čečevui, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 13, l. 106.

⁴⁵ 1945-05-15 pažyma apie perkeliamesiems gautus maisto daiktus, *LYA*, f. V-135, ap. 7, b. 13, l. 120.

⁴⁶ 1945-04 J. Gavėnio laiškas J. Kalvanui, *JKA*, b. Bažnyčios istorija (lapai nenumuoti).

⁴⁷ 1945-05-04 J. Kalvano laiškas E. Leijeriui, *JKA*, b. Konsistorijos raštai 1940–1950 (lapai nenumuoti).

ar ‚vokiečių‘ tikėjimui, kaip kitatikiai, ar tai per nežinojimą ar kitais piktais sumetimais, juos vadina“. Dvasininkai pabrėžė Mažosios Lietuvos liuteronų nuopelnus liutuvų sąstijai, priminė jos patriotus Martyną Janką ir Vydūną.

„Jei kas sakytų, kad jie ne lietuviai, tas tvirtintų, kad ir Klaipėdos kraštas bei Mažoji Lietuva ne liutuvų ir pritartų vokiečių melui ir klastai. Visai neišmano istorijos, neskiria tautybės nuo tikybos ir paremia vokiečių propagandą tas, kuris tvirtina, kad evangelikai liut. lietuviai nėra lietuviai.“

Dvasininkai rašė, kad jiems ir kitiems bažnyčios nariams yra „be galo skaudu ir nesuprantama, kodėl juos dėl jų tikėjimo išskiria iš kitų tautiečių tarpo ir išveža iš LSSR“. Jie pareiškė tvirtai tikėti, kad „Tarybų valdžia laidos liutuvams evangelikams Konstitucijoje numatytą kulto laisvę ir jie nebus engiami dėl jų tikybos“⁴⁸.

Kun. Kalvanas laiške kun. Leijeriui reiškė viltį, kad „Vyriausybė šį dalyką išsiaiškins ir nesusipratimas bus likviduotas“⁴⁹, tačiau naujoji bolševikinė valdžia to neketino daryti. Į dvasininkų raštą tikriausiai buvo žvelgiama kaip į tikrovės neatitinkantį pareiškimą, nes jokiuose dokumentuose neturėjo būti nuorodų, kad nustatant vokiečių tautybę buvo atsižvelgta į asmens išpažįtamą tikėjimą.

Kun. Gavėnis buvo pasiryžęs įrodyti sovietinei valdžiai, kad ištremtieji yra lietuviai ir tik per klaidą įtraukti į tremtinių sąrašus. Jis sudarė bylą, kurioje išvežtųjų liutuvišką tautybę patvirtino vietos valdžios atstovai. Byla per tarpininkus buvo įteikta LKP CK sekretoriui, CK biuro nariui Kaziui Preikšui. Liepos 9 d. laiške Leijeriui Gavėnis rašė:

„Dėl mano parapijų išvežtų ev. liutuvų sudariau bylą. Patvirtino žmonių nekaltumą apylinkių ir valsčiaus pirmininkai, aukšti pareigūnai, tarybiniai žinomi žmonės. Visa tai asmeniškai per gerus užtarėjus įteikta Vilniuje Preikšui ir, rodos, pasiekė pereitą savaitę Maskvą. Tik atsakymo dabar šiuo tarpu čia neturiu. Labai širdingai visam šiam reikalui padėjo mūsų brangi rašytoja – kūrėja Ieva Simonaitytė. Ji dalyvavo ir pamaldose. Tai labai parapiją Kaune pradžiugino.“⁵⁰

Bylą CK sekretoriui įteikė Gavėnio pažįstamas, Ministrų Tarybos personalo skyriaus vadovas Antanas Tauragauskas. Kunigui taip pat padėjo liuteronė Ieva Simonaitytė. Jos liudijimas, kad Gavėnių šeima buvo grynai liutuviška, buvo įsegtas į minėtą bylą. Simonaitytei tarpininkaujant Gavėnis bandė kreiptis į LTSR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo pirmininką Justą Paleckį, tačiau tikriausiai to padaryti nepavyko⁵¹.

⁴⁸ 1945-04-28 Lietuvos TSR Evangelikų Liuteronių bažnyčios paaiškinimas, JKA, b. Konsistorijos raštai 1940–1950 (lapai nenumeruoti).

⁴⁹ 1945-05-04 J. Kalvano laiškas E. Leijeriui, JKA, b. Konsistorijos raštai 1940–1950 (lapai nenumeruoti).

⁵⁰ 1945-04-28 Lietuvos TSR Evangelikų Liuteronių bažnyčios paaiškinimas, JKA, b. Konsistorijos raštai 1940–1950 (lapai nenumeruoti).

⁵¹ 1945-05-04 J. Kalvano laiškas E. Leijeriui, JKA, b. Konsistorijos raštai 1940–1950 (lapai nenumeruoti).

Po 1945 m. balandžio mėn. trėmimų Liuteronų Bažnyčios nariai Jurbarko, Skirsnemunės-Žvyrių ir kitose parapijose gyveno nuolatinėje baimėje dėl naujos tremties. Juos ištiko šokas, kai rugpjūčio 6–7 d. jie buvo iškviesti atvykti į Jurbarką registruotis. Jie tai priėmė kaip ženklą, kad artėja nauja liuteronų tremtis. Rugpjūčio 9 d. kun. Gavėnis ir Kauno liuteronų parapijos kun. Jonas Mizaras raštu kreipėsi į Raseinių rajono vykdomojo komiteto pirmininką:

„Buvo pasikartotinai atsitikimų, kad žemesnieji valdžios pareigūnai, vykdydami valdžios patvarkymą dėl vokiečių, perkeldavo vokiečių tautybės supratimą lietuviams evangelikams ir tuo padarydavo daug žalos ir nemalonumų. Taip šiuo metu, balandžio mėn. pradžioje, daug lietuvių evangelikų buvo surašyta kaip vokiečiai, suvaryta į Jurbarką ir nemaža dalis jų išvežta. Š. m. rugpjūčio mėn. 6–7 dieną vėl lietuviai evangelikai buvo varomi registruotis Jurbarkan. Šitoks lietuvių evangelikų traktavimas kaip vokiečiais yra iš esmės neteisingas, neteisėtas ir prieštarauja LTSR Konstitucijai, kuria garantuojama sąžinės ir religijos laisvė.“⁵²

Kunigas teigė, kad Liuteronų Bažnyčios narių tapatinimas su vokiečiais yra neteisėtas, todėl prašė skirti tikybą nuo tautybės ir daugiau nebedaryti skriaudų lojaliems sovietinės Lietuvos piliečiams. Jis taip pat prašė informuoti apie tai valsčių vykdomųjų komitetų pareigūnus, kad nebesikartotų jų neteisėti veiksmai.

Apie liuteronams iškilusią naują grėsmę kun. Gavėnis informavo kun. Leijerį. Pastarasis rugsėjo 5 d. raštu kreipėsi į LTSR Aukščiausiąją Tarybą, kuriame reiškė susirūpinimą dėl liuteronų „evakuacijos“ ir neteisėto maldos namų uždarinėjimo:

„Kai kuriose parapijose, ypačiai buv. Vokietijos pasienyje, pav. Jurbarko, Žvyriuose, Tauragėje ir kitur, vietinių valdžios organų įsakymu, ar tai dėl jų nežinojimo, ar dėl kitų priežasčių, ev. liut. tikybos žmonės lietuviai paskaityti vokiečiais ir evakuoti nežinia kur. Norėję tikėti, kad tatai yra padaryta ne Aukštesniųjų Valstybinio Valdymo Instancijų nurodymu, bet vietiniams valdžios organams interpretuojant, kad ev. liut. konfesijos žmonės *eo ipso* yra ir vokiečiai. [...] Toks neteisėtas elgesys yra labai sujaudinęs ir giliu skausmu palietęs tikinčiuosius bei nesaugumo jausmo sukėlęs Lietuvos ev. liut. tarpe.“⁵³

Leijeris išreiškė viltį, kad panašių incidentų daugiau nebesikartos. Į šį laišką Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo sekretoriatas teikėsi atsakyti. Prezidiumo spec. dalies vedėja S. Mikalauskienė rašė:

„Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Pirmininko [Justo Paleckio] pavesta pranešti Tamstai, kad Tamstos raštas, rašytas 1934 m. [sic!] rugsėjo 5 d., Nr. 14 yra persiųstas išžiūrėti atitinkamoms įstaigoms.“⁵⁴

⁵² 1945-07-09 J. Gavėnio laiškas E. Leijeriui, JKA, b. Gauti raštai (lapai nenumuoti).

⁵³ 1948-10-25 J. Gavėnio apklausos protokolas (J. Gavėnio byla formuliaras), LYA, f. K-1, ap. 58 B, b. P-12325, l. 21–24.

⁵⁴ 1945-08-09 J. Gavėnio raštas Raseinių AVK pirmininkui, JKA, b. Išsiųsti raštai 1935–1947 (lapai nenumuoti).

Jokio kito sovietinės valdžios atsakymo į skundus dėl liuteronų trėmimo Bažnyčios archyvuose neaptikta. Lietuvos komunistų partija neketino keisti gyventojų „išskeldinimo“ politikos. LKP CK ir NKVD-NKGB organai jau planavo didžiuosius Lietuvos gyventojų trėmimus.

Tremtis į Tadžikijos Kuibyševskio rajono Vachšo upės slėnį buvo daugiausia aukų pareikalavusi masinė Lietuvos gyventojų deportacija, jų mirštamumą vertinant procentine išraiška. Ištremtieji buvo įdarbinti *kolchozų* medvilnės plantacijose, kur vyravo 40–45 laipsnių karščio temperatūra. Gyvenimo sąlygos kibitkose ir kituose primityviausiuose būstuose, nuolatinis maisto ir gėlo vandens trūkumas, infekcinių ir kitokių ligų protrūkis greitai palaužė tremtinių sveikatą. LGGRTC duomenimis, bendras tremtinių skaičius su Tadžikijoje gimusiais 73 vaikais ir daugiau nei dešimtimi asmenų, atvežtų iš įkalinimo įstaigų, siekė 898 asmenis. Tremtyje mirė 319 žmonių – 36 proc. ištremtųjų⁵⁵.

1955–1956 m. SSRS Ministrų Tarybai priėmus nutarimus apie „specperkeltųjų išbraukimą iš įskaitos“, į Lietuvą grįžo 296 tremtiniai. Apie 100 tremtinių liko gyventi Tadžikijoje ar persikėlė į kitas Sovietų Sąjungos vietas. Jokių žinių nėra apie 200 tremtinių likimą. Jų bylos liudija paleidimo iš tremties faktą, bet nėra duomenų, ar jie grįžo į tėvynę, ar mirė, ar apsigyveno kitose SSRS vietose⁵⁶.

LSSR LKP niekada nepripažino, kad Lietuvos gyventojų represijos buvo nusikaltimai žmogiškumui. Net po Stalino mirties Antanas Sniečkus teigė, kad represinės priemonės prieš sovietinės Lietuvos piliečius buvo būtina priemonė, kuria siekta palaužti buožių ir jų bendrininkų ardomąją veiklą pirmojoje socializmo kūrimo fazėje. Tai jis pareiškė 1956 m. birželio 6 d. atsakyme SSRS KP Centro komitetui į jo klausimą, kaip sovietinėje Lietuvoje buvo likviduojamos Stalino asmenybės kulto pasekmės⁵⁷.

Išvados

Prasidėjus naujai sovietinei okupacijai, Lietuvos NKVD-NKGB organai kartu su jų vadovybe Maskvoje 1944 m. pabaigoje nusprendė ištrėmti krašte likusius vokiečių tautybės asmenis ir jų šeimas į SSRS gilumą. 1944 m. lapkričio 29 d. ir gruodžio 16 d. direktyvose nurodyta rinkti duomenis apie Lietuvoje likusius vokiečius.

Nors direktyvos įpareigojo NKVD-NKGB apskričių skyrius objektyviai nustatyti tokių asmenų vokišką tautybę, Raseinių apskrities Jurbarko ir Šimkaičių valsčių vykdomųjų komitetų pareigūnai vokiečių tautybės asmenų sąrašus sudarinėjo sporadiškai kaimuose

⁵⁵ 1945-09-05 E. Leijerio raštas LTSR AT Prezidiumui, JKA, b. Išsiųsti raštai 1935–1947 (lapai nenumeruoti).

⁵⁶ 1945-10-20 LTSR AT Prezidiumo spec. dalies vedėjos S. Mikalauskienės raštas E. Leijeriui, JKA, b. Išsiųsti raštai 1935–1947 (lapai nenumeruoti).

⁵⁷ Elvyros Mickevič pranešimas 2025-04-29 konferencijoje „Lietuvos gyventojų trėmimo į Tadžikiją 80 metų sukakties paminėjimas“.

surašinėdami liuteronų tikybos šeimas. 31 šeima, t. y. 130 asmenų, arba 16 proc. 1945 m. gegužės 3 d. tremtinį Tadžikiją išgabentų žmonių, buvo represuota vien todėl, kad jie buvo liuteronai. Tremčiai buvo pasmerkti net patriotinės liuteronų organizacijos „Pagalba“ nariai, kurie tarpukariu kovojo prieš vokiečių įtaką Liuteronų Bažnyčioje. Valsčių vykdomųjų komitetų pateiktos pažymos, kurias patvirtino vietos ir apskrities NKVD-NKGB pareigūnai, liko nekvestionuotos NKVD-NKGB operatyvinio sektoriaus pareigūnų Vilniuje.

Nors Liuteronų Bažnyčios dvasininkija siekė įrodyti sovietinės Lietuvos valdžiai, kad jos nariai lietuviai buvo nepagrįstai įtraukti į „evakuojamų“ vokiečių sąrašus, pastangos grąžinti tremtinius į tėvynę liko bevaisės.

Priedai

1 priedas

1945 m. balandžio [po 22 d.] kun. Jurgio Gavėnio laiškas kun. Jonui Kalvanui

J. M. Vyskupo Vietininkui!

Pats dėl įvairių įvykių negalėdamas atvažiuoti, kaip kartą esu pranešęs, buvo evangelikų surašymas. Jis nebuvo padarytas visur, bet tikrai kai kuriuose kaimuose. Į tai reagavau atkreipdamas valsčiaus ir miesto pirmininkų dėmesį. Jie pasiteiravo apskrityje [ir atsakė, kad] tokio įsakymo nebuvo duota. Tada registracija nutraukta. Paklausta NKVD paaiškino, kad buvo įsakymas registruoti svietimos valstybės piliečius.

Bet po ilgos tylos vis dėlto ši sekmadienį, IV 22, ištiko smarkus smūgis – Jurbarko parapijos du kaimus evangelikų išvežė, o iš Žvyrių dar daugiau. Taip pat yra išvežti mano tėvai ir brolis vargonininkas su šeima. Žinau gerai, kad manieji nebuvo niekuomet jokiuose įsirašymuose, kuriuos darė vokiečiai. Visi išvežtieji yra lietuviai, grynai lietuviai, pagal dokumentus ir kalbą, niekuo nenusikalbę. Nejaugi būtų tiek pažangos, kad pradėtų persekioti kitus žmones už tikėjimą, gal viduramžiai. Čia aš nieko daugiau nežįūriu, kaip šlykščią klastą, fanatizmą ir žiaurumą, man atsiduoda išdavimu. O gal tai paprastas, aklas nesusipratimas. Visus suimtuosius pakrovė į baidoką ir garlaivį ir išvežė Kauno link pirmadienį. Į kelionę maisto ir rūbų davė pasiimti.

Pranešdamas prašau skubiai painformuoti J. E. Vyskupą apie padėtį ir turėtų Konsistorija tuojau pat padaryti žygių vyriausybėje. Reikalas rimtas. Aš nieko prieš, jeigu visus mus tikinčiuosius yra aukščiausios vadovybės nutarta perkelti, bet juk negalima sutikti, jeigu pasalinė jėzuitizmo angis darytų savo šlykščiausį išdavimą.

Reiškiu garbę.

Dievas mus teislaiko savo begalinėje malonėje ir testiprina.

Kun. Jurgis Gavėnis

Kun. J. Kalvano įrašas laiško apačioje:

IV.22 pradėjo išvežti iš Jurbarko: Kalupėnų [Kalnėnų], Paleikių [Palėkių], Vadžgirio, Šapališkės... baidokais į Kauną apie 40 šeimų. ...Balandžio 26 d. iš Eržvilko ir Kalniškių – 5 šeimos⁵⁸.

⁵⁸ 1945-04 J. Gavėnio laiškas J. Kalvanui, JKA, b. Bažnyčios istorija (lapai nenumeruoti).

2 priedas

1945 m. balandžio 28 d. Lietuvos Liuteronų Bažnyčios dvasininkijos raštas LSSR vyriausybei

Lietuvos TSR Evangelikų Liuteronių bažnyčios paaiškinimas.

Gavusi žinių, kad iš Lietuvos TSR (Jurbarko, Tauragės, Smalininkų, Naumiesčio, Šilalės, Batakių ir kitų parapijų) išvežami lietuviai evangelikai liuteronys, per apsirikimą ar provokaciją apaskelbti vokiečiais, Evangelikų Liut. Bažnyčia tiesos vardan turi garbės pareikšti tai, kas seka.

1. Iki 1941 m. prie Evang. Liut. Bažnyčios be lietuvių ir latvių priklausė ir vokiečių tautybės žmonės, bet einant 1941 m. repatriacijos sutartimi tarp SSRS ir Vokietijos iki 1941 m. kovo mėn. visi vokiečiai ir net dalis lietuvių išvažiavo iš Lietuvos TSR į Vokietiją.

2. Po repatriacijos prie Evang. Liut. Bažnyčios Lietuvos TSR liko vien tik tai lietuviai ir latviai, kurie nepriklauso jokiam „prūsų“ ar „vokiečių“ tikėjimui, kaip kitatiki ar tai per nežinojimą ar kitais piktais sumetimais juos vadina, bet Evangelikų (protestantų) tikėjimui, kurį išpažįsta daugelis tautų, pav. švedai, norvegai, danai, holandai, šveicarai, anglai, amerikona ir dalis vokiečių.

3. Evangelikai liut. Lietuviai padėjo pamatą lietuvių literatūrai, išleisdami 1547 m. pirmąją lietuvių kalba knygą (evangelikų lietuvių kunigo Mažvydo katekizmas), kurios jubiliejui rengiasi visa lietuvių tauta. Lietuvių dailiosios literatūros tėvas, lietuviškasis Homeras, yra evangelikų lietuvių kunigas Kristijonas Donelaitis, kurio vardu pavadinta viena gražiausių Kauno gatvių. Taip pat visi Klaipėdos krašto Klaipėdos krašto ir Mažosios Lietuvos lietuviai yra evangelikai; jie pradėjo tautinį atgimimą, leisdami „Aušrą“ ir spausdindami bei platindami lietuviškas knygas. Patriarchas Jankus, vokiečių nukankinti Jagomastai, filosofas Vydūnas, senas lietuvių visuomenės veikėjas evang. kun. Baltris ir daugybė kitų evangelikų liut. yra lietuviai.

4. Jei kas sakytų, kad jie ne lietuviai, tas tvirtintų, kad ir Klaipėdos kraštas bei Mažoji Lietuva ne lietuvių ir pritartų vokiečių melui ir klastai. Visai neišmano istorijos, neskiria tautybės nuo tikybos ir paremia vokiečių propagandą tas, kuris tvirtina, kad evangelikai liut. lietuviai nėra lietuviai.

5. Lietuviai evang. liut. visada pasižymėdavo savo lojalumu ir morale, taip, pav., vokiečių okupacijos metu evangelikai lietuviai neprisidėjo prie žydų ir rusų tautos gėdingo naikinimo ar žudymo darbo.

6. Tāt lietuviams evangelikams, ištikimiems ir lojaliems savo tautos sūnums, kurie padėjo pamatą lietuvių literatūrai ir atgimimui, kurie pasižymėjo savo darbštumu ir sąžiningumu, kurie savo numylėtą žemę aplaistė prakaitu ir krauju, yra be galo skaudu ir nesuprantama, kodėl juos dėl jų tikėjimo išskiria iš kitų tautiečių tarpo ir išveža iš LSSR.

7. Tai pareikšdama Evangelikų Liut. Bažnyčia pilnai įsitikinusi, kad Tarybų valdžia laiduos lietuviams evangelikams Konstitucijoje numatytą kulto laisvę ir nebus engiami dėl jų tikybos.

Evangelikų Liut. Bažnyčios senjoras: (pas[irašo]) kun. E. Leijeris

Tauragės ev. liut. distrikto administratorius: (pas) lic. teol. kun. J. Kalvanas

Kauno ev. liut. distrikto administratorius: (pas) kun. J. Mizaras

Jurbarko ev. liut. distrikto administratorius: (pas) kun. J. Gavėnis

Kretingos ev. liut. distrikto administratorius: (pas) kun. A. Baltris

Batakių ev. liut. distrikto administratorius: (pas) kun. M. Preikšaitis⁵⁹

⁵⁹ 1945-04-28 Lietuvos Liuteronų Bažnyčios dvasininkijos raštas LSSR vyriausybei, JKA, b. Konsistorijos raštai 1940–1950 (lapai nenumeruoti).

3 priedas

1945 m. rugpjūčio 9 d. kun. Jurgio Gavėnio ir kun. Jono Mizaro raštas

Raseinių apskrities vykdomojo komiteto pirmininkui

Raseinių Apskritis Vykdomojo Komiteto Pirmininkui (Nuorašai: Jurbarko, Šimkaičių ir Eržvilko valsčių Vykdomiesiems Komitetams).

Buvo pasikartotinai atsitikimų, kad žemesnieji valdžios pareigūnai, vykdydami valdžios patvarkymus dėl vokiečių, perkeldavo vokiečių tautybės supratimą lietuviams evangelikams ir tuo padarydavo daug žalos ir nemalonumų. Taip šių metų balandžio mėnesio pradžioje daug lietuvių evangelikų buvo surašyta kaip vokiečiai, suvaryti į Jurbarką ir nemaža dalis jų išvežta. Šių metų rugpjūčio mėn. 6–7 dieną vėl lietuviai evangelikai buvo varomi registruotis Jurbarkan. Šitoks lietuvių evangelikų traktavimas kaip vokiečiais yra iš esmės neteisingas, neteisėtas ir prieštarauja LTSR Konstitucijai, kuria garantuojama sąžinės ir religijos laisvė.

Lietuvių evangelikų parapijos senos, įsisteigusios prieš 400 metų atgal Reformacijos laikais, yra grynai lietuviškos, visą laiką vartoja lietuviškas religines knygas ir jos davė pradžią ir išugdė lietuvių literatūrą. Visa eilė lietuvių evangelikų nuopelnų lietuvių literatūrai ir jų kovai bendrai už geresnį būvį, šviesą, tiesą, laisvę, kultūrą ir pažangą yra atžymėję eilę Tarybinių visuomenės veikėjų straipsniuose laikraščiuose, sąryšyje su 400 metų sukaktimi nuo lietuvių spausdinto žodžio pradžios, kuri tik evangelikai lietuvių tautai pirmieji ir davė, ir ji dabar sukanka. Kaip tik lietuviai evangelikai visą laiką ir vedė aštriausią kovą prieš vokiečių germanizaciją ir jų žiaurią priespaudą bei pavergimo politiką, o dabar išlikusios parapijos, atlaikiusios visus spaudimus ir priespaudas, yra gryniausiai lietuviškos. Todėl žemesniųjų pareigūnų analfabetiškas suplakimas evangelikų tikybos su vokiečiais yra visai neteisingas ir savo veiksmais neteisėtas.

Evangelikų tikybos žmonių yra virš pusantro šimto milijonų pasaulyje ir jie apima visokių tautybių piliečius (anglus, amerikonus, švedus, danus, olandus, norvegus, šveicarų, suomių, estus, latvius, čekus ir t. t.).

Todėl, remiantis virš išdėstytu, prašome įsakyti Tamstų žinioje esantiems pareigūnams atskirti evangeliko sąvoką nuo vokiečių tautybės (nes evangelikas reiškia priklausymą protestantiškai evangelikų tikybai), ir nebepadaryti skriaudų ir neteisėtumo lojaliems mūsų piliečiams. Dėl jau padarytų skriaudų ir neteisėtumo, šį reikalą aiškina mūsų aukščiausia (religijos) bažnyčios instancija per aukščiausią valdžios instanciją. Bet kadangi vėl pasikartotinai šie neteisėtumai įvyksta, prašome skubiai duoti Tamstų žemesniems pareigūnams atitinkamus nurodymus.

1945 m. rugpjūčio mėn. 9 diena

Jurbarko distrikto klebonas kun. J. Gavėnis

Kauno distrikto klebonas kun. J. Mizaras⁶⁰

⁶⁰ 1945-08-09 J. Gavėnio ir J. Mizaro raštas Raseinių apskrities Vykdomojo komiteto pirmininkui, JKA, b. Išsiųsti raštai 1935–1947 (lapai nenumeruoti).

4 priedas

1945 m. rugsėjo 5 d. kun. E. Leijerio raštas LTSR Aukščiausiąjai Tarybai

Evangelikų Liuteronių Bažnyčios senjoras

Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui

1945 m. rugsėjo mėn. 5 d.

Nr. 14.

Žeimelis

Lietuvos evangelikai liuteronys, kurių parapijų bei filijų yra 82, ir jų narių skaičius prieš šį karą sudarė apie 75 000, o su Klaipėdos Kraštu arti 180 000 buvo trijų tautybių: lietuvių, latvių ir vokiečių. Tačiau esant daugumoje parapijų kunigams vokiečiams – jų įtaka atatinamai reikėsi ir tarp parapijonių. Todėl Kauno Universitete buvo leista veikti Evangelikų Teologijos Fakultetui, kad savame krašte būtų paruošti diplomuoti teologai ir galėtų parapijoms vadovauti. Be to, tautinei sąmonei tarp ev. liut. žadinti buvo įsteigta „Pagalbos“ S-ga ir vėliau „Evangelikų Draugija“, kurių skyriai pasidarė lietuviškos veiklos židiniais, ir eilėje bažnyčių buvo atgaivintos bei įvestos pamaldos lietuvių k. Tuo būdu, dėka šių organizacijų ir naujai diplomuotųjų teologų darnios sąveikos, lietuvių ev. liut. skaičius parapijose pradėjo žymiai didėti ir dalis kunigų-misionierių vokiečių iš Lietuvos išvyko. O po 1941 m. įvykusios repatriacijos, liko tik grynai lietuviškos ir keleta latviškų ev. liut. parapijų.

Tačiau nuo 1945 m. pradžios iki šiol Lietuvos Ev. Liut. Bažnyčia yra paliesta dviejų nelauktų ir skaudžių įvykių.

1. Kai kuriose parapijose, ypačingai buv. Vokietijos pasienyje, pav. Jurbarkė, Žvyriuose, Tauragėje ir kitur, vietinių valdžios organų įsakymu, ar tai dėl jų nežinojimo, ar dėl kitų priežasčių, ev. liut. tikybos žmonės lietuviai paskaityti vokiečiais ir evakuoti nežinia kur.

Norėtusi tikėti, kad tatai yra padaryta ne Aukštesniųjų Valstybinio Valdymo Instancijų nurodymu, bet vietiniams valdžios organams interpretuojant, kad ev. liut. konfesijos žmonės *eo ipso* yra ir vokiečiai. Tačiau tai visai neteisinga ir *lapsus memoriae*, nes aktyvių Ev. Liut. Bažnyčios narių lietuvių jau būta gilioje senovėje, kaip antai: M. Mažvydas, prof. dr. St. Rapagelionis, J. Bretkūnas, K. Duonelaitis ir kiti, kurie pirmieji rūpinosi spausdintu lietuvišku žodžiu, lietuvių k. gryninimu, tautinės kultūros kūriniu ir lietuviško susipratimo žadinimu.

2. Be to daug ev. liut. bažnyčių, pav. Marijampolės, Panevėžio, Šiaulių, Šančių, Garliavos ir kitos vietinių valdžios organų atimtos ir panaudotos sandėliams, pramogoms bei kitiems bažnyčios paskirtį žeminantiems reikalams. Tas pats kai kur padaryta ir Klaipėdos Krašte, kurio religinio gyvenimo tvarkymas taip pat yra Didžiosios Lietuvos Ev. Liut. Bažnyčios Vadovybės dispozicijoje.

Toks neteisėtas elgesys yra labai sujaudinęs ir giliu skausmu palietęs tikinčiuosius bei nesaugumo jausmo sukėlęs Lietuvos ev. liut. tarpe. Tatai skaudžiai turės paliesti ir viso pasaulio 200 milijonų evangeliškąją šeimą.

Visa tai nesuderinama ir su Trijų Didžiųjų Valstybių Konferencijos Berlyne Deklaracijos 10 str., kad „...bus leidžiama žodžio, spaudos ir religijos laisvė bei gerbiamos religinės įstaigos...“ Jei tatai yra deklarauta apie Vokietiją, tai tuo labiau to buvo laukta ir tikėtusi *de facto* realizuojant Lietuvoje.

Todėl periferijos kai kurių vietinių valdžios organų įsakymais yra padaryta aiški derogacija Konstitucijos 95 str. ir 96 str.

Kaip visos Lietuvos Ev. Liut. Bažnyčios Senjoras randu būtinai reikalingu Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui tatai pranešti ir prašyti teiktis atkreipti į tai malonų dėmesį bei padaryti autoritetinių žygių, kad mūsų Bažnyčiai netrukus moralė ir materialė skriauda būtų atitaisyta ir jos *status quo* atstatyta.

Būdamas Prezidiumo teigiamu reagavimu įsitikinęs, iš anksto nuoširdžiai už tai dėkoju ir kartu reiškiu vilties, kad su evangelikais liuteronimis ir bažnyčiomis Lietuvoje tolygių neigiamumų ateityje nebeatsitiks.

Kun. Er. Leijeris,

Evangelikų Liuteronių Bažnyčios Senjoras⁶¹

Šaltiniai ir literatūra

Archyviniai šaltiniai

1. LYA, f. V-135 – Lietuvos TSR vidaus reikalų ministerijos (MVD) Informacinis centras.
2. LYA, f. V-11 – Lietuvos TSR vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD/MVD) Milicijos valdybos operatyvinis skyrius.
3. LYA, f. 1771 – Lietuvos komunistų partijos (LKP) Centro komitetas.
4. LYA, f. K-1 – Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetas (KGB).
5. LCVA, f. 391 – Lietuvos Respublikos švietimo ministerija.
6. LCVA, f. R-754 – LSSR Ministrų Taryba.
7. JKA – Vyskupo Jono Kalvano archyvas (saugomas J. Kalvano name Tauragėje).

Literatūra

1. Arbušauskaitė Arūnė, *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį*, Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 2002.
2. Burauskaitė Teresė Birutė, „Nukentėjusieji dėl kilmės: Lietuvos vokiečių tremtis 1945 m.“, *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 2009, t. 18, p. 231–249.
3. Burauskaitė Teresė Birutė, „Priešo tautybės“ – vokiečių kilmės Lietuvos gyventojų likimai Antrojo pasaulinio karo pabaigoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48), p. 37–55.
4. Gurskis Eugenijus, „Pokario trėmimų Lietuvoje pradžia (1945–1947)“, *Metai*, Lietuvos rašytojų sąjungos mėnraštis, 1991, rugsėjis, p. 127–141.
5. Hermann Arthur, *Lietuvių ir vokiečių kaimynystė*, Vilnius: Baltos lankos, 2002.
6. Kairiūkštytė Nastazija, „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1993 metai, 1994, p. 92–105.
7. Klumbys Martynas, *Aš vislab galiu per tą, kurs mane galinčiu daro*, Klaipėda: Rytas, 1993.
8. *Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas: A. Bako spaustuvė, 1925.
9. *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1995.

⁶¹ 1945-09-05 E. Leijerio raštas LTSR AT Prezidiumui, JKA, b. Išsiųsti raštai 1935–1947 (lapai nenumeruoti).

10. Petkūnas Darius, *The Repression of the Evangelical Lutheran Church in Lithuania during the Stalinist Era*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2011.
11. Tarasonis Vytautas, Bajoriūnas Antanas, Gediminiskas Donatas, *Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje*, Vilnius: „Lietuvos auto“, 1992.
12. Акрамов Муртазо Иномович, „Политические репрессии в Таджикистане в 30-х годах XX века“, *Историк*, 2023, № 3(35), с. 52–62. [Akramov Murtazo Inomovič, „Političeskije represiji v Tadžikistane v 30-ch godach XX veka“, *Istorik*, 2023, № 3(35), с. 52–62].
13. Курбонбеков Бокибек Сафарбекович, „Вклад спецпереселенцев в социально-экономическое и культурное развитие Таджикистана“, Мухаммадреза Хамеди, *Политические, экономические и культурные преобразования в Средней Азии в XIX–XX века*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Душанбе, 2013, с. 237–242. [Kurbonbekov Bokibek Safarbekovič, „Vklad spetspereselencev v socialno-ekonomičeskoje i kulturnoje razvitie Tadžikistana; Muchammadreza Chamedi, *Političeskije, ekonomičeskije i kulturnye preobrazovanija v Srednej Azii v XIX–XX veka*, Avtoreferat disertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskich nauk, Dušambe, 2013, s. 237–242].
14. Лиценбергер Ольга, *Евангелическо-Лютеранская церковь в российской истории (XVI–XX вв.)*, Москва: Фонд „Лютеранское наследие“, 2003, с. 428, 429. [Licenberger Olga, *Evangeličesko-Liutėteranskaja cerkov v rosijskoj istorii (XVI–XX v. v.)*, Moskva: Fond Liutėranskoe nasledie, 2003, s. 428, 429].
15. Николаева Людмила Юрьевна, „Депортированные народы в Таджикистане“, *Восточный архив*, № 18, 2008, с. 61–65. [Nikolajeva Liudmila Jurjevna, „Deportirovanye narody v Tadžikistane“, *Vostočnyj archiv*, № 18, 2008, s. 61–65].

Darius Petkūnas

Inclusion of Lutheran Church Members on Deportee Lists under the 1944 Directives for the Deportation of Lithuanian Germans

Summary

At the beginning of the new Soviet occupation, the repressive apparatus of the Lithuanian NKVD–NKGB, in coordination with their leadership in Moscow, decided at the end of 1944 to deport the remaining German nationals and their families to remote regions of the USSR. Subsequently, directives issued on 29 November and 16 December 1944, mandated the systematic collection of information regarding the Germans who continued to reside in Lithuania.

Although these directives required NKVD–NKGB departments to objectively determine the nationality of such individuals, officials of the Jurbarkas and Šimkaičiai executive committees compiled lists of persons of German nationality by enumerating Lutheran families in villages within their administrative boundaries. Thirty-one families – that is, 130 people, or 16 percent of those deported – were exiled to Tajikistan in 1945 solely because they were Lutherans. Even members of the Lithuanian Lutheran patriotic organisation *Pagalba*, who had opposed German influence in the Lutheran Church during the interwar period, were condemned to exile. Reports submitted by the executive committees and approved by local and regional NKVD–NKGB officers were unconditionally accepted by the NKVD–NKGB Operational Sector in Vilnius.

Despite the Lutheran Church's efforts to demonstrate to the Soviet Lithuanian authorities that members of Lithuanian nationality had been unjustly included in the lists of those to be "evacuated," their attempts to return the deportees to their homeland went unanswered.

Keywords: Deportation of Lithuanian Germans, Lutheran Church in Lithuania, Tajikistan.

Vytautas Gužas: asmenybė ir likimas Lietuvos partizaninio pasipriešinimo istorijoje. Partizano Vytauto Gužo veikla ir reikšmė Lietuvos partizaninio karo istorijoje

Ramona Staveckaitė-Notari

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ ramona.staveckaite@genocid.lt

Straipsnyje nuosekliai analizuojama Vytauto Gužo-Kardo, vieno iš Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos (toliau – LLKS) 1949 m. vasario 16-osios Deklaracijos signatarų, biografija. Remiantis archyviniais dokumentais ir partizanų prisiminimais, rekonstruojama V. Gužo-Kardo gyvenimo ir veiklos trajektorija nuo tarpukario Lietuvos iki partizaninio pasipriešinimo kulminacijos. Straipsnyje siekiama ne tik išdėstyti signataro biografijos faktus, bet ir atskleisti nepriklausomos Lietuvos socialinį bei kultūrinį kontekstą, kuriame formavosi V. Gužo pasaulėžiūra, politinės nuostatos, turėjusios įtakos signataro vertybiniam pasirinkimams sovietų ir nacių okupacijų akivaizdoje. V. Gužas-Kardas vaizduojamas kaip tarpukario Lietuvos patriotinės kartos atstovas.

Reikšminiai žodžiai: signatarai, partizanų karas, LLKS.

Šiame tyrime Vytautas Gužas – ir nepriklausomos Lietuvos moksleivis skautas, ir perspektyvus „Pienocentro“ tarnautojas, taip pat ir 1941 m. Birželio sukilimo dalyvis, Vietinės rinktinės narys ir galiausiai – Lietuvos partizanas. Straipsnyje taip pat aptariamos prieštaringos jo veiklos aplinkybės nacių okupacijos metais, ypač 1941–ųjų vasarą. Šis klausimas nagrinėjamas remiantis kritine šaltinių analize.

Nuo 1945 m. V. Gužas-Kardas aktyviai partizanavo Pietų Žemaitijoje, vėliau ėjo aukštas pareigas Jungtinės Kęstučio apygardos bei Vakarų Lietuvos (Jūros) partizanų srities štabuose, tapo artimu Jono Žemaičio-Vytauto bendražygiu ir svarbiu partizaninių kovų vienijimo organizatoriumi, LLKS Tarybos nariu, vienu iš aštuonių signatarų, pasirašiusių LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16-osios Deklaraciją.

Straipsnyje pabrėžiamas V. Gužo-Kardo indėlis į partizaninio judėjimo centralizaciją, atskleidžiami jo santykiai su kitais partizaninio judėjimo vadais. Jo biografija tampa ne tik individualios atsakomybės ir pasirinkimo, bet ir visos pokario ginkluotos rezistencijos atspindžiu.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, pokario laisvės kovų ir žymesniųjų atstovų istorijos rašymas iš dalies atsidūrė šio karo tyrinėtojų mėgėjų rankose, tam tikroje pilkojoje zonoje. Šis faktas pats savaime nėra blogas, bet tokia situacija lėmė, kad ankstyvuojų nepriklausomybės laikotarpiu tyrinėjant partizaninį karą buvo praslystama faktografiniu paviršiumi, vengiant gilintis į laikmečio sociokultūrinį lauką, ignoruojant tarpukario Lietuvos, turėjusios įtakos didžiosios partizanų dalies vertybinės piramidės susiformavimui, faktorių. Autoriai, rašę apie žymiausias partizaninio karo asmenybes, vadus, įprastai naudojo aprašomąjį metodą, pateikdami chronologiškai sausus biografinius faktus pagal schemą kas kur kada. Ši schema įkalindavo partizanų biografijas socialiniame vakuume, atribodavo nuo politinės, kultūrinės bei socialinės aplinkos, kurioje jie brendo ir susiformavo kaip asmenybės.

Pirmieji partizaninės istoriografijos lauke pasirodę Kęstučio Griniaus, Dalios Kuodytės, Nijolės Gaškaitės darbai ir dabar yra kertiniai, atstovaujantys vieniems reikšmingiausių partizanų karo tyrinėjimams. Visgi per pastarąjį dešimtmetį išaugusi nauja istorikų karta pateikė naujų įžvalgų pokario laisvės kovų tyrimuose.

Dainiaus Noreikos disertacija „Partizanų karas Lietuvoje (1944–1953): socialinių struktūrų problema“ suteikė naują koncepcinę ir kokybinę kryptį pokario partizaninių kovų tyrimams. Autorius, išnagrinėjęs bent tūkstantį partizanų biografijų, labai preciziškai pažvelgė į kone daugiausia diskusijų keliantį partizanų ir Holokausto klausimą. Itin kritiškai ištyrinėjęs vokiečių okupacijos bei sovietinius šaltinius, D. Noreika chirurgiškai tiksliai ir jautriai perpjovė partizanų ir Holokausto temos pūlinį. Jo išvada, paneigianti bet kokias

spekuliacijas šia tema, buvo ta, kad partizanų gretose galėjo kovoti apie 5 proc. asmenų, dalyvavusių Holokauste¹.

Biografinio žanro plotmėje paminėtinas 2016 m. pasirodęs Enrikos Žilytės straipsnis „Partizanų vadų kolektyvinė biografija“. Autorė per partizanų vadų biografijų prizmę pažvelgė į sociokultūrinės ir ekonomines partizaninio karo prielaidas, veiksmius bei dėsningumus².

Mingailės Jurkutės³, Alfredo Rukšėno⁴, Mindaugo Pociaus⁵ bei jau minėtų Dainiaus Noreikos⁶ ir Enrikos Kripienės⁷ akademiniai darbai apie Juozą Lukšą, Joną Kimštą, Bronių Liesį, Balį Vaičėną ir Juozą Šibailą nubrėžė naujas metodologines ir koncepcines tyrimo gaires, atskleidė pokario laisvės kovų tyrinėjimo baltąsias dėmes. Istorikai siekė papasakoti asmens biografiją, „rišant ją su bendra pasipriešinimo raida“⁸, todėl jų darbuose galima užčiuopti bendrą Lietuvos partizaninio karo pulsą.

Partizaninių kovų istoriniai tyrimai neatsiejami nuo esminio šių kovų laimėjimo – 1949 m. vasario 10 d. įkurto LLKS ir 1949 m. vasario 16 d. pasirašytos LLKS Tarybos Deklaracijos. Aistės Petrauskienės ir Vykinto Vaitkevičiaus atlikta išsami LLKS Tarybos formavimosi ir gyvavimo genezė bei straipsnyje „Kelyje į 1949 metų partizanų vadų susitikimą“⁹ pateiktos vyriausiosios partizanų vadovybės susikūrimo aplinkybės išryškina jos kūrime dalyvavusių partizanų vadų vaidmenis bendrame Lietuvos partizanų vienijimosi procese, atskleidžia jų tarpusavio santykius profesiniame lygmenyje. Pažymėtina, kad vyriausiosios partizanų vadovybės kūrimo projekto¹⁰ istoriniame kontekste išsigrynina ir V. Gužo vaidmuo partizaninėse kovose.

V. Vaitkevičiaus parengtoje šaltinių publikacijoje „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio taryba: nariai, jų veikla ir diskusijos“ autorius pagrindinį dėmesį sutelkia į LLKS Tarybos narių

¹ Dainius Noreika, *Partizanų karas Lietuvoje (1944–1953): socialinių struktūrų problema*, [daktaro disertacija], Vilniaus universitetas, 2020, p. 250.

² Enrika Žilytė, „Partizanų vadų kolektyvinė biografija“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2016, 38, p. 84–112.

³ Mingailė Jurkutė, „Bronius Liesis-Naktis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2019, Nr. 2 (46).

⁴ Alfredas Rukšėnas, „Juozo Albino Lukšos-Daumanto 1940–1941 m. biografijos puslapiai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48).

⁵ Mindaugas Pocius, „Jonas Kimštas-Žalgiris – asmenybės ir biografijos bruožai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2 (48).

⁶ Enrika Kripienė, „Juozas Šibaila-Merainis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2021, Nr. 2 (50).

⁷ Dainius Noreika, „Balys Vaičėnas: partizano asmuo ir kova“, *Balys Vaičėnas. Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestiniai tekstai*, sudarė Klaudijus Driskius, Rūta Mozūraitė, Paulius V. Subačius, Vilnius: Tautos paveldo tyrimai, 2013, p. I–XIII.

⁸ Mingailė Jurkutė, „Bronius Liesis-Naktis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2019, Nr. 2 (46), p. 95.

⁹ Aistė Petrauskienė, Vyktas Vaitkevičius, „Kelyje į 1949 metų partizanų vadų susitikimą“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2014, t. 34, p. 104–130.

¹⁰ Aistė Petrauskienė, Vyktas Vaitkevičius, *op. cit.*, p. 105.

asmenybes – jų biografinius bruožus, kario kelią, atliktus darbus bei intelektualinę veiklą. Pasitelkus platų partizanų archyvinių šaltinių spektrą, publikacijoje išsamiai analizuojama visų 41 Tarybos nario veikla, siekiant atskleisti ne tik jų indėlį į ginkluotą kovą su sovietais, bet ir idėjinius, politinius bei vertybinius orientyrus, kuriais vadovavosi šie asmenys¹¹.

Šiame tyrime naudojant kontekstinį-biografinį metodą ir taikant klasikinę tarpukario Lietuvoje užaugusios ir susiformavusios istorinės asmenybės gyvenimo periodizaciją (tarpukaris–pirmoji sovietų ir nacių okupacijos–antroji sovietų okupacija) siekiama išanalizuoti ir atskleisti LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16-osios Deklaracijos signataro V. Gužo biografijos faktus, veiklą ir nuopelnus partizaninėse kovose.

Jono Basanavičiaus biografiją parašiusio Eligijaus Railos žodžiais, žvelgiant į asmens biografiją galima pastebėti epochos veidą¹². Taigi V. Gužo biografiniai epizodai nėra ir negali būti izoliuoti nuo XX a. pirmosios pusės Lietuvos politinių, socioekonominių bei kultūrinių procesų ir įvykių. Pastarieji, o ypač sovietų ir nacių okupacijos, tiesiogiai turėjo įtakos straipsnyje aprašomiems būsimojo signataro asmeniniams pasirinkimams.

Faktografinės istorijos baruose kartinį vaidmenį tyrinėjant V. Gužo bei kitų partizanų biografijas vaidina istoriniai šaltiniai – tarpukario Lietuvos dokumentai, atskleidžiantys būsimųjų partizanų veiklą, gyvenimą, juos supusią aplinką nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu, nacių okupacijos laikotarpio dokumentai (savo apimtimi negausiausi), sovietinių represinių struktūrų dokumentai bei pačių partizanų archyvinė medžiaga. Kitas itin svarbus šaltinis – partizaninio karo kovų dalyvių prisiminimai. Romo Kauniečio publikuoti „Aukštaitijos ir Pietų Žemaitijos partizanų atsiminimai“ leidžia į to meto įvykius pažvelgti asmeniškai V. Gužą pažinojusių bendražygių akimis¹³.

V. Gužo biografiniai faktai, asmenybės bruožai, jo partizaninė veikla iki šiol daugiausia atsispindėjo publicistinio pobūdžio straipsniuose, prisiminimuose, kuriuose būta netikslumų, o pateikiama informacija nebuvo grindžiama istoriniais šaltiniais. Ypač tai pasakytina apie V. Gužo veiklą pirmosios sovietinės okupacijos metais ir nacių valdymo laikotarpiu.

Lietuvos centriniame valstybės bei Lietuvos ypatingajame archyvuose saugomi dokumentai, taip pat ir keli išlikę autentiški signataro rašyti laišakai, leidžia plačiau apžvelgti jo asmeninį paveikslą ir geriau atskleisti jo asmenybės bruožus bei socialinius ryšius, galėjusius turėti įtakos jo pasaulėžiūrai, tam tikriems gyvenimo pasirinkimams.

¹¹ Vykintas Vaitkevičius, „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio taryba: nariai, jų veikla ir diskusijos“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2020, t. 40, p. 143–377.

¹² Eligijus Raila, *Lietuvystės Možė: Jono Basanavičiaus gyvenimo ir ligos istorija*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2019, p. 10.

¹³ Pasakoja Ona Šimoliūnienė-Mockutė-Genovaitė, in: *Aukštaitijos ir Pietų Žemaitijos partizanų atsiminimai*, sudarė Romas Kaunietis, Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2006, d. 5, p. 502–520.

Ryškesniausiai signataro V. Gužo personalijos svarba atsiskleidžia Nijolės Gaškaitės monografijoje „Žuvusiųjų prezidentas“. Autorė per pokario ginkluoto pasipriešinimo prizmę nagrinėja J. Žemaičio biografiją, daug dėmesio skirdama partizaninio judėjimo centralizacijai, visos Lietuvos partizanų vadovybės formavimui. Būtent šiame kontekste itin išryškėja V. Gužo, kaip vieno iš aktyviausių centralizacijos proceso dalyvių ir kaip vieno iš artimiausių J. Žemaičio aplinkos žmonių, vaidmuo. N. Gaškaitė pabrėžia itin artimą, bičiulišką V. Gužo ryšį su J. Žemaičiu. Jų besąlygišką pasitikėjimą vienas kitu įrodo veiksmai: J. Žemaitis net du kartus į susitikimą su sūnumi Laimučiu buvo pasikvietęs V. Gužą – 1947-ųjų rudenį ir 1948-ųjų vasarą¹⁴. Na, o Adolfo Ramanausko aprašytas epizodas, kai V. Gužas savo gyvybę J. Žemaičiui garantavo, kad į 1949 m. partizanų susitikimą atvykę A. Ramanauskas ir Aleksandras Grybinas tikrai yra Pietų Lietuvos srities partizanų vadai, yra vienas labiausiai istoriografijoje cituojamų partizaninio pasitikėjimo atvejų.

Nepriklausomybės vaikas¹⁵

1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Tarybai paskelbus Lietuvos nepriklausomybės deklaraciją, pati Lietuva dar bent porą metų gravitavo pokario politinėje ir karinėje suirutėje. Didžioji gyventojų dalis dar nebuvo spėjusi susivokti, apie kokią nepriklausomą Lietuvą kalbama, kai teko patirti pirmųjų nepriklausomybės kovų krikštą prieš raudonarmiečius, bermontininkus ir lenkus. Paradoksalu, bet tikėtina, kad nepriklausomybės idėją geriau suprato iš Rusijos gilumos į namus grįžę lietuviai karo pabėgėliai. Pastarųjų buvo priskaičiuojama iki ketvirčio milijono. Lietuvių draugijos dėl karo nukentėjusiems šelpiti Lietuvių centralinio komiteto pirmininkas Martynas Yčas rašė, kad „grįžę iš Rusijos lietuviai išgirdo savo motinos Lietuvos balsą. Atsivežę su savimi jau subrendusį laisvos ir nepriklausomos Lietuvos reikalavimą“¹⁶. Istoriko Tomo Balkelio teigimu, grįžę karo pabėgėliai Lietuvai davė ne tik daugybę politškai lojalių ir patriotiškų piliečių, bet ir patys aktyviai įsitraukė į savos valstybės kūrimą¹⁷.

Rokiškio krašto gyventojai Karolina Čepukaitė ir Romualdas Gužas Pirmojo pasaulinio karo metais taip pat pasitraukė į Rusiją. Ten būsimeji signataro tėvai susipažino ir sukūrė šeimą¹⁸. Atsiradus galimybei, šeima grįžo jau į nepriklausomą Lietuvą – gimtąsias vietas Rokiškio apskrityje. Pradžioje trumpam apsistojo Rokiškyje, vėliau jie persikėlė gyventi į Rokiškio apskrities Sičiūnų kaimą. Gužai tuo metu jau augino pirmagimę Stefaniją, o netrukus šeimoje pasirodė ir sūnus.

¹⁴ Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas*, Vilnius: LGRTC, 2007, p. 155, 176.

¹⁵ Terminas pasiskolintas iš Enrikos Žilytės straipsnio „Partizanų vadų kolektyvinė biografija“, p. 90.

¹⁶ Tomas Balkelis, *Moderniosios Lietuvos kūrimas*, Vilnius: Lietuvių tautosakos ir literatūros institutas, 2012, p. 213.

¹⁷ *Ibid.*, p. 237.

¹⁸ Povilas Gaidelis, „Didvyriai nemiršta: Vytautas Gužas-Kardas“, <<http://www.lks.lt/pdf2/Gaidelis%20apie%20Gu-zha-Karda.pdf>>.

Obelių dekanato gimimų knygoje ties septintuoju 1920 m. pakrikštytu naujagimiui įrašyta: „Tūkstantis devyni šimtai dvidešimtais metais sausio ketvirtą dieną Rokiškio bažnyčioje jos kunigas P. Lagis pakrikštijo su visomis sakramento apeigomis kūdikį, vardu Vytautas, gimusį 2 sausio š. m. Rokišky Rokiškio apskrities šios parapijos.“¹⁹ Naujagimio tėvai „Romualdas, sūnus Igno, ir Karolina Čepukaitė gyveną bažnytinėje moterystėje, prisirašę prie Pandėlio valsčiaus Rokiškio apskrities. Krikšto tėvai Vladas Gužas ir Karolina Gužaitė“²⁰.

Pakrikštiję sūnų Vytauto vardu, tėvai tarsi užprogramavo jo, kaip kovotojo, likimą. Sūnaus gimimo išvakarėse Lietuvos Valstybės Taryba 1919 m. gruodžio 31 d. pagrindiniame šalies dienraštyje „Lietuva“, pasitelkdama Vytauto Didžiojo legendą, kvietė: „Jau metas pakelti Vytauto Kardas! Jaunime! Kas myli Tėvynę, už ginklų! [...] Didžiojo Vytauto Kardas, 500 metų rūdijęs, Jumis iš tikrųjų randa garbingus nešiotojus.“²¹ Nežinome, ar Gužai perskaitė šį kreipimąsi, bet akivaizdu, kad Vytauto Didžiojo legenda ir žygdarbiai jiems buvo žinomi.

Po Vytauto gimimo Gužų šeimoje pasaulį išvydo Boleslovas, Jonas, Genovaitė, Danielius, Ona, Regina ir Bernadeta. Taigi šeima, kaip įprasta tuo laikmečiu, buvo itin gausi.

Būsimojo signataro tėvai buvo ūkininkai. 1927 m. duomenimis, jie valdė nedidelį 8 ha ūkį²². Paminėtina ir tai, kad tik grįžęs į Lietuvą tėvas R. Gužas kurį laiką dirbo Panemunėlio policijos punkte²³. Darbas policijos tarnyboje reiškė, kad asmuo turėjo būti raštingas. Tikėtina, kad, suprasdami išsilavinimo svarbą, tėvai skatino ir savo vaikus siekti mokslų.

V. Gužas pirmuosius mokslus baigė Maželių kaimo mokykloje, vėliau mokėsi šešiametėje Pandėlio mokykloje, 1936–1939 m. studijavo Salų žemės ūkio mokykloje pienininkystės specialybę²⁴. Besimokydamas Salose, 1937 m. jis įstojo į skautų organizaciją ir tapo Rokiškio tunto „Kun. Šarūno“ draugovės „Vilko“ skilties nariu. Skauto anketoje ties specialybės eilute V. Gužas įrašė dviratininko specialybę²⁵.

Sprendimas tapti skautu buvo dėsningas jaunuolio žingsnis. Iš brolio D. Gužo pasakojimo žinoma, kad Gužų šeimoje buvo itin puoselėjamos patriotinės lietuviškos vertybės, vaikai augo tautinio patriotizmo dvasioje²⁶. Kaip pastebi Lietuvos valstybės kūrimosi pro-

¹⁹ Obelių dekanato 1920 m. gimimai, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – LVIA), f. 669, ap. 6, b. 172, l. 74.

²⁰ *Ibid.*

²¹ „Garbingoji mūsų Armija!“, *Lietuva*, Kaunas, 1919-12-31, Nr. 282, <<https://www.epaveldas.lt/preview?id=LN-B00AD2076-1919-Gruod.31>>.

²² Apie rinkimus į Rokiškio apskrities žemės ūkio tarybą, *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 1357, ap. 12, b. 287, l. 99.

²³ Rokiškio policijos nuovadoje tarnavusių ir dabar tarnaujančių valdininkų ir tarnautojų sąrašas, LCVA, f. 456, ap. 1, b. 60, l. 56.

²⁴ Danielius Gužas, „Vytauto Gužo gyvenimo kelias“, in: *Rokiškėnai – LLKS Deklaracijos signatarai. Konferencijos pranešimai*, sudarė V. Kazlauskas, O. Mackevičienė, Rokiškis: Rokiškio krašto muziejus, 2009, p. 30.

²⁵ Pirmasis Lietuvos skautų brolijos surašymas, LCVA, f. 576, ap. 3, b. 3877.

²⁶ Danielius Gužas, *op. cit.*, p. 30.

cesus 1914–1923 m. tyrinėjantis T. Balkelis, patriotinio išdidumo jausmas, ypač pirmaisiais nepriklausomybės metais, galėjo būti labiau išreikštas būtent grįžusių karo pabėgėlių aplinkoje, jų šeimose²⁷. Kita vertus, ir valstybės kūrėjai suvokė, kad sąmoningi, stiprų tautinį identitetą turintys Lietuvos gyventojai yra būtina sąlyga tautinės valstybės vizijai įgyvendinti. Moderniai Lietuvos valstybei ir jos žmonėms reikėjo savų mitų, savų herojų ir savų legendų. Daug faktorių prisidėjo prie *nepriklausomybės vaikų* patriotinių nuostatų formavimosi: tai ir romantizuota Vytauto Didžiojo laikų Lietuvos istorija, leidžianti didžiuotis Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste „nuo Baltijos iki Juodosios jūros“, ir jaunimo visuomeninių organizacijų kūrimasis, aktyvi jų veikla, į patriotinį ugdymą orientuota švietimo sistema.

Ne išimtis buvo ir būsimasis signataras, kurio pasaulėžiūra susiformavo ant *šapokiškos* Lietuvos istorijos pamatų. Tarpukario visuomenei pateiktas istoriko Adolfo Šapokos narytyvas *rasti lietuvių Lietuvos istorijoje*²⁸ pasirodė besąs labai paveikus. Nepriklausomybės karta įtikėjo jo pasakojimu, atrado jame tai, dėl ko jautė pasididžiavimą būnant lietuviais.

Istorikė Enrika Kripienė, išnagrinėjusi visų aštuonių LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16-osios Deklaracijos signatarų socialinę kilmę, pastebėjo, kad visi jie užaugo patriotinėse šeimose ir kad jų kelias bei pasirinkimas kovoti su savo šalies okupantais buvo ne atsitiktiniai, o dėsningi²⁹.

Karo ir okupacijų verpetuose 1940–1944 m.

1939 m. rugpjūčio 23 d. pasirašyti slaptieji Molotovo–Ribbentropo protokolai ir netrukus Europoje prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas pakeitė ne tik nepriklausomos Lietuvos valstybės likimą, bet ir šimtų tūkstančių Lietuvos žmonių gyvenimus. 1939-ieji Gužų šeimai buvo paženklinti ir asmenine netektimi – tesulaukęs 41 metų mirė tėvas R. Gužas.

1940 m. birželio mėn. prasidėjusią pirmąją sovietų okupaciją V. Gužas pasitiko dirbdamas Taujėnų pieno bendrovės buhalteriu³⁰. Šis darbas žadėjo jam puikias karjeros perspektyvas. Jo uždarbis siekė 220 litų³¹, ir tai to meto Lietuvoje buvo orus vidurinės klasės atstovo atlyginimas. Archyviniai dokumentai byloja, kad V. Gužas Taujėnuose dirbo bent

²⁷ Tomas Balkelis, „Lietuvos pabėgėliai per Pirmąjį pasaulinį karą. Tautinės tapatybės ir nepriklausomos valstybės kūrimosi židyns“, <<https://www.bernardinai.lt/lietuvas-pabegeliai-per-pirmaji-pasaolini-kara-tautines-tapatybes-ir-nepriklausomos-valstybes-kurimosi-zidyns/>>.

²⁸ Nuoroda į 1932 m. Nr. 21 (73) žurnale *Naujoji Romuva* pasirodžiusį istoriko A. Šapokos straipsnį „Raskim lietuvių Lietuvos istorijoj“.

²⁹ Enrika Kripienė, „1949 m. vasario 16-osios deklaracijos signatarai“, *Liaudies kultūra*, 2018, Nr. 4, p. 50–58.

³⁰ Įvairių pieno perdirbimo bendrovių pienininkų darbo žinios; žinios apie pieninių produkciją ir kainas už pieną, 1940–1941 m., LCVA, f. R-322, ap. 2, b. 66, l. 18, 25.

³¹ Pieno perdirbimo bendrovė „Pienocentras“. Etatinių tarnautojų atlyginimo normų sąrašas. Pieno perdirbimo sąskaitininkams išmokėto atlyginimo lapai, 1940, LCVA, f. R-322, ap. 2, b. 22, l. 14–14 a. p.

jau iki 1941 m. balandžio mėn.³². Jo pavardė „Pienocentro“ darbuotojų sąrašuose figūruoja ir 1941 m. gruodžio 31 d. dokumente³³, o 1942 m. gyventojų surašyme taip pat pažymėta, kad V. Gužas yra Taujėnų pieno bendrovės buhalteris³⁴. Tai reiškia, kad V. Gužas tiek sovietinės, tiek nacių okupacijos laikotarpiu dirbo Taujėnuose.

Siekiant rekonstruoti būsimo signataro gyvenimo ir veiklos epizodus pirmosios sovietinės ir nacių Vokietijos okupacijų metais, reikia atsakyti į klausimą: kur buvo V. Gužas 1941 m. Birželio sukilimo metu? Povilas Gaidelis ir Danielius Gužas populiarinamojo pobūdžio straipsniuose, nepateikdami pirminių šaltinių, teigia, kad V. Gužas pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu mokėsi Kauno Fredos žemės ūkio mokykloje ir kaip Lietuvos aktyvistų fronto narys dalyvavo sukilime Kaune, o jam pasibaigus grįžo į Taujėnus³⁵. Vis dėlto išlikusiuose 1940–1941 m. Fredos mokyklos mokinių sąrašuose V. Gužo pavardės nėra³⁶, o archyviniai duomenys liudija, kad sukilimo metu jis buvo Taujėnuose.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus sovietų ir nacių karui, Lietuvoje kilo Birželio sukilimas, siekęs atkurti Lietuvos nepriklausomybę ir nukreiptas prieš SSRS okupacinę valdžią. Šalies miestuose ir miesteliuose ėmė burtis sukilėlių būriai. Ne išimtis buvo ir Taujėnai. Čia sukilėliams ėmėsi vadovauti mokytojas ir buvęs Taujėnų šaulių būrio vadas Juozas Smalsčius. Sovietų suimtų Taujėnų valsčiaus sukilėlių baudžiamosiose bylose pateikiama pirminė informacija apie V. Gužo dalyvavimą 1941 m. Birželio sukilime Taujėnuose. Remiantis archyve išlikusiais vokiečių sudarytais Ukmergės apskrities pagalbinės policijos sąrašais, galima teigti, kad pasibaigus sukilimui V. Gužas tęsė tarnybą Taujėnų valsčiaus pagalbinėje policijoje³⁷.

1944 m. rugsėjo mėn. suimtas buvęs Taujėnų būrio sukilėlis, taip pat ir Taujėnų valsčiaus pagalbinės policijos narys Povilas Palepšys, tardymo metu, be kitų bendražygių iš Taujėnų būrio, pamini ir V. Gužo pavardę³⁸. P. Palepšio, buvusio šaulio, vokiečių okupacijos laikotarpiu ėjusio seniūno pareigas, tardymo dokumentuose pateikiama infor-

³² Įvairių pieno perdirbimo bendrovių pienininkų darbo žinios; žinios apie pieninių produkciją ir kainas už pieną, 1940–1941 m., LCVA, f. R-322, ap. 2, b. 66, l. 18.

³³ Tarnautojų, priklausančių „Pienocentro“ taupomajai kasai ir kompensacijų fondui, sąrašai, 1940 m. sausis–1942 m. liepa, LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 8247, l. 95.

³⁴ Visuotinis Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas 1942 m. gegužės 27 d., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 8247, l. 96.

³⁵ Danielius Gužas, *op. cit.*, p. 31; Povilas Gaidelis, *op. cit.*

³⁶ Žemės ūkio mokyklų statistikos žinios, 1941, LCVA, f. 392, ap. 12, b. 53, l. 163; Fredos žemės ūkio mokyklos mokytojų sąrašas, 1941 m. sausio 3 d.–1941 m. gruodžio 18 d., LCVA, f. 392, ap. 12, b. 38, l. 30–31, 62.

³⁷ Ukmergės apskrities sukilėlių būrių narių ir policininkų sąrašai, 1941–1944 m., 1941-08-20, LCVA, f. R-688, ap. 1, b. 1, l. 1, 4 a. p., 8 a. p.

³⁸ Povilo Palepšio tardymo protokolai, 1944-09-21 įrašas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 28076/3, l. 10 a. p.

macija ir apie Taujėnų būrio veiklą pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis. Pasak jo, Taujėnų valsčiaus baltųjų partizanų būrys (maždaug 45 asmenys) buvo suorganizuotas 1941 m. birželio pabaigoje, jam vadovavo buvęs Taujėnų valsčiaus šaulių būrio vadas mokytojas Juozas Smalsčius³⁹. Baltaraiščiai saugojo įvairios paskirties objektus, dalyvavo sovietinių aktyvistų ir žydų areštuose⁴⁰. Tikslumo dėlei reikia pasakyti, kad sukilėliai areštuodavo sovietų kolaborantus, komunistus ar tiesiog sovietinius okupantų simpatikus. Todėl kai kalbama apie žydų areštus, tikėtina, kad tardomasis, šiuo atveju P. Palepšys, davė parodymus apie postsukiliminį laikotarpį, t. y. apie įvykius po birželio 28-osios – oficialios sukilimo pabaigos. Pastebėtina ir tai, kad sovietų tardomi sukilimo dalyviai, ypač jei jie buvo pratęsę veiklą pagalbinėje policijoje, ir įvykių liudininkai parodymuose nedaro esminės takoskyros tarp 1941-ųjų vasaros įvykių, dažnai visus veiksmus įvardydami *baltaraiščių* vardu. Kaip pastebi D. Noreika, realybėje 1941 m. Birželio sukilimo būsena tęsėsi net ir pasikeitus okupaciniam režimui, o kaimų ir miestelių apsaugos būriai nuo 1941 m. birželio iki rugpjūčio gyvavo sukilimo meto pavidalu, suvokdami šį laikotarpį kaip vientisą⁴¹.

D. Noreikos aptarta 1941-ųjų vasaros įvykių realybė ir suvokimas atsispindi ir P. Palepšio tardymuose. Iš baudžiamojoje byloje užfiksuotų parodymų matyti, kad tardomasis sukilėlių ir pagalbinės policijos dalyvių veiklą pateikia kaip vientisą reiškinį. Antai jo tardymo protokole rašoma, kad 1941 m. rugsėjo mėn. dešimt Taujėnų būrio narių išvyko į Ukmergę dalyvauti žydų šaudyme. Būrį sudarė Povilas Narkevičius (įvardijamas kaip minėto būrio vadas), Kostas Peldys, Vytautas Gužas, Jonas Pūkas, Juozas Žeruolis, Edvardas Maneika, Vladas Šileika, pats Povilas Palepšys (likusių pavardžių neprisiminė)⁴². Visi šie vyrai, išskyrus J. Pūką, priklausė Taujėnų valsčiaus pagalbinei policijai⁴³. Detalizuodamas Taujėnų būrio vaidmenį P. Palepšys teigė, kad jo būrys buvo nusiųstas į Vaitkuškio dvarą, 4 km nutolusį nuo Ukmergės, kuriame saugojo suvartytus Ukmergės apskrities žydus. Pagrindinė užduotis buvo užtikrinti, kad nė vienas asmuo nepabėgtų iš šios teritorijos, o į bėglį įsakyta šauti⁴⁴. P. Palepšio liudijimu, tuo metu buvo sušaudyta apie 400–500 žydų, tarp kurių buvo ir senukų, ir moterų, „kurios savo vaikus vedėsi už rankučių ir nešinosi ant rankų“⁴⁵. Pasak jo, nužudytų žydų daiktus pasidalijo atskiri būriai, o Taujėnų būriui atite-

³⁹ *Ibid.*, l. 10 a. p.

⁴⁰ *Ibid.*, l. 11.

⁴¹ Dainius Noreika, *op. cit.*, p. 207–208.

⁴² Povilo Palepšio tardymo protokolas, 1944-09-21 įrašas, LVA, f. K-1, ap. 58, b. 28076/3, l. 11, 25 a. p.

⁴³ Ukmergės apskrities sukilėlių būrių narių ir policininkų sąrašai, 1941–1944 m., 1941-08-20, LCVA, f. R-688, ap. 1, b. 1, l. 4 a. p.

⁴⁴ Povilo Palepšio tardymo protokolas, 1944-10-25 įrašas, LVA, f. K-1, ap. 58, b. 28076/3, l. 12, 16–16 a. p.

⁴⁵ Taujėnų valsčiaus milicijos viršininko Simano Matulionio tardymo protokolas, 1944-09-02, LVA, b. 28076/3, l. 24, 25 a. p.

kę daiktai buvo sandėliuojami Taujėnų kooperatyvo pirmininko Vlado Šileikos daržinėje⁴⁶ (pas jį V. Gužas nuomojo kambarį, kai gyveno ir dirbo Taujėnuose⁴⁷).

Visgi 1941 gruodžio 1 d. Karlo Jėgerio ataskaitoje rašoma, kad 1941 m. rugsėjo 5 d. Ukmergėje buvo nužudyti 4 709 žydų tautybės asmenys⁴⁸. Skaičius beveik dešimt kartų didesnis už tą, kurį pamini P. Palepšys. Darytina prielaida, kad suimtas, po įvykių praėjus trejiems metams, galėjo supainioti mėnesius ir kalbėjo apie kitą Ukmergės žydų naikavimo akciją, įvykusią 1941 m. rugpjūčio 19 d., kurios metu buvo sušaudyti 643 Ukmergės apskrities žydai⁴⁹.

Apie V. Gužo įtraukimą į 1941-ųjų vasaros įvykių sūkurį – tiek Birželio sukilimą, tiek postsukiliminį laikotarpį – liudija ir kitų buvusių Taujėnų baltaraiščių parodymai. 1944 m. rugsėjo mėn. suimtas Taujėnų būrio narys Julijonas Žaldokas, paprašytas išvardyti visus baltaraiščių būrio narius, dalyvavusius areštuose (nekonkretinama kokiuose), pamini ir „buvusį pieno kooperatyvo buhalterį“, tačiau jo tapatybės nenurodo⁵⁰. J. Žaldoko bendrabylis – sukilimo dalyvis, o paskui ir Taujėnų pagalbinės policijos narys Bronius Kuliavas, suimtas kartu su J. Žaldoku, paliudijo, kad Taujėnų būrys suorganizuotas maždaug birželio 26–28 d., sukilėliams vadovavęs jau minėtas Juozas Smalsčius (Smalstys⁵¹), būriui priklausę apie 50 asmenų, o tarp jų buvęs ir Vytautas Gužas⁵².

Buvęs Taujėnų gyventojas Kazys Dagilis, vokiečių okupacijos metais dirbęs Taujėnų „sviesto gamykloje“ antruoju buhalteriu ir, tikėtina, asmeniškai pažinojęs V. Gužą, tuo metu dirbusį pagrindiniu šios gamyklos buhalteriu, liudijo suimtų sukilimo dalyvių P. Narkevičiaus bei Broniaus Dalinkevičiaus bylose. 1947 m. sausio mėn. vykusios apklausos metu K. Dagilis teigė matęs, kaip P. Narkevičius 1941 m. liepos mėn. konvojavo į Ukmergę žydų tautybės asmenis (tarp kurių buvę Vaipermanas ir Šolomas). Anot K. Dagilio, kartu su P. Narkevičiumi areštuose dalyvavo Kostas Smalsčius, Vladas Šileika, Eduardas Maneika, Vytas Gužas ir kiti⁵³.

Taujėnų gyventojas Jonas Subačius dar tarpukariu buvo kelis kartus teistas už bolševikinę veiklą. 1941-ųjų vasarą du mėnesius jis kalėjo Ukmergės kalėjime, o 1944-ųjų vasarą

⁴⁶ *Ibid.*, l. 12, 26.

⁴⁷ Visuotinis Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas 1942 m. gegužės 27 d., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 8247, l. 96.

⁴⁸ Christoph Dieckmann, Saulius Sužiedelis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius: Margi raštai, 2006, p. 215.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 213.

⁵⁰ Julijono Žaldoko tardymo protokolas, 1944-09-18 įrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2777/3, l. 31.

⁵¹ Skirtinguose archyvinuose dokumentuose pateikiamos dvi Juozo Smalsčiaus (Smalsčio) pavardės versijos: Smalsčius ir Smalstys. Manytina, kad teisinga forma yra pateikta tarpukario Lietuvos istoriniuose dokumentuose ir rašoma „Smalsčius“.

⁵² Broniaus Kuliavo tardymo protokolas, 1944-09-18 įrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 2777/3, l. 37 a. p.–38.

⁵³ Kazio Dagilio apklausa, 1947-01-21 įrašas, LYA f. K-1, ap. 58, b. 7032/3, l. 35–35 a. p.

į Lietuvos teritoriją grįžus sovietų valdžiai, buvo paskirtas Taujėnų valsčiaus pirmininku. Pasklaidę suimtų Taujėnų sukilimo dalyvių baudžiamąsias bylas matome, kad J. Subačius tapo etatiniu liudytoju minėtų asmenų bylose. Jo liudijimuose kartojasi tos pačios, pasak jo, 1941-ųjų vasarą sovietinius aktyvistus, komunistus ir žydus į Ukmergę konvojavusių asmenų pavardės. Tai ir „Povilas Palepšys (dalyvavęs Šolomo, Aizeko ir Rubeno šeimų areštuose⁵⁴), Smalstys, Florijonas Budnikas, Bronius Dalinkevičius, Vytautas Gužas, Maneika“⁵⁵.

Šie biografiniai faktai apie V. Gužo veiklą 1941-ųjų metų vasarą iki šiol nebuvo paskelbti viešai. Dėl sovietinių represinių institucijų tardymo protokolų subjektyvumo objektyvios informacijos išgavimas iš šių šaltinių ne visada yra įmanomas. D. Noreika, savo disertacijoje išsamiai ir kritiškai išnagrinėjęs partizanų dalyvavimo Holokauste šaltinių patikimumo problemą, konstatavo, kad partizanų dalyvavimas žydų žudynėse gali būti vertinamas kaip įvykių versijos, kurios iš esmės galėjo įvykti⁵⁶. Fizinių priemonių naudojimas tardymo metu, suimtųjų noras „sumažinti savo kaltę“ ir sovietinių represinių struktūrų ideologinis angažuotumas suimtų partizanų, 1941-ųjų Birželio sukilimo dalyvių ir kitų antisovietiškai nusiteikusių asmenų atžvilgiu sovietinius šaltinius padaro itin pažeidžiamus ir jautrius kritikai. Juose tikri faktai dažnai persipina su represinėms struktūroms palankia interpretacija ir apskritai siekiu ne išaiškinti tiesą, o bet kokiomis priemonėmis nuteisti asmenį. Kita vertus, informacija ankstyviausiuose sovietiniuose šaltiniuose, kuriuose aptinkama žinių apie galimą V. Gužo dalyvavimą žydų suėmimuose, konvojavime ir žudynių vietos saugojime, pateikiama bendrame Taujėnų valsčiaus baltaraiščių veiklos kontekste ir nėra asmeninė jo atžvilgiu. Taujėnų baltaraiščių baudžiamosiose bylose tardyti ir liudiję asmenys nėra apklausinėjami konkrečiai apie V. Gužą *per se*, nėra siekiama jo sukompromituoti, kaip vieno iš Lietuvos partizaninio karo vadų⁵⁷. Lietuvos nacių okupacinio laikotarpio archyviniai šaltiniai, galintys suteikti patikimiausios informacijos apie 1941 m. įvykius Lietuvos provincijoje, yra negausūs ir, deja, negali atsakyti į daugelį klausimų. Todėl pasikartojantys istorinių faktų epizodai suimtų Taujėnų valsčiaus 1941-ųjų Birželio sukilimo dalyvių ir pagalbinių policininkų baudžiamosiose bylose verčia kelti klausimą dėl galimo V. Gužo dalyvavimo tam tikruose veiksmuose (konvojavimas į getus, masinių žudynių vietų saugojimas), susijusiuose su Ukmergės apskrities žydų fiziniu sunaikinimu. Netgi jei į šį klausimą neįmanoma atsakyti vienareikšmiškai, o bet koks atsakymas paliktų tam tikrų abejonių arba erdvės kritikai, to fakto ignoruoti negalima.

⁵⁴ Jono Subačiaus apklausa, 1944-10-24 įrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28076/3, l. 17 a. p. –18.

⁵⁵ Jono Subačiaus apklausa, 1970-10-09 įrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41616/3, l. 73.

⁵⁶ Dainius Noreika, *op. cit.*, p. 259.

⁵⁷ Pirmieji tardymai, kuriuose randama informacija apie V. Gužą, vyko 1944 m. rudenį (Povilo Palepšio, Julijono Žaldoko, Broniaus Kuliavo baudžiamosios bylos). Tuo laikotarpiu V. Gužas buvo išvežtas darbams į Vokietiją. Į Lietuvą jis grįžo ir į partizanų gretas įsitraukė 1945 m. vasarą.

„Negailėk savęs paaukoti Tėvynei“⁵⁸ (partizanų gretose)

1944 m. vasario 16 d. generolui Povilui Plechavičiui paskelbus kvietimą Lietuvos vyrams stoti į Vietinę rinktinę, dalis Taujėnų gyventojų atsiliopė į šį raginimą ir įsitraukė į jos gretas. Tarp jų buvo ir V. Gužas, jo buvęs kolega P. Narkevičius⁵⁹ ir bičiulis Jeronimas Budnikas⁶⁰.

V. Gužo gyvenimo periodas nuo 1944-ųjų vasaros iki laikotarpio, kuomet jis įstojo į partizanų gretas Tauragės apskrityje, kelia daugiausia klausimų. Tyrėjai, rašę apie V. Gužą, išskiria dvi galimas jo likimo versijas, siejamas su 1944-ųjų vasara. Pirmoji, kuria atsiminimuose pasidalijo jo brolis D. Gužas, yra ta, kad V. Gužas 1944-ųjų vasarą kartu su frontu traukėsi per Liepojos uostą į Vakarus, bet Vokietijoje pateko į sovietų nelaisvę. Vežamas į Sovietų Sąjungą gyvuliniam vagone jau Lietuvos teritorijoje, ties Taurage, su kitais bendražygiais sugebėjo pabėgti ir 1944-ųjų rudenį pradėjo partizaninę veiklą Pietų Žemaitijoje⁶¹. Kitos versijos autorius Kęstutis Kasparas dar 1996 m. teigė, kad V. Gužas buvo išsiųstas į Vokietijos karinę žvalgybos mokyklą ir 1944 m. gruodžio mėn. kartu su J. Budniku parašytu nusileido Tauragės apylinkėse ir ten prisijungė prie ginkluoto pogrindžio⁶². Minėtų faktų patikimumas kelia abejonių, nes autoriai nepateikia aprašomų įvykių šaltinių.

Pagrindiniais šaltiniais, leidžiančiais atkurti V. Gužo veiklą nuo 1944-ųjų vasaros iki 1945-ųjų vasaros ir jo įsitraukimo į partizanų gretas Tauragės krašte aplinkybes, laikytini 1948-ųjų vasarą suimto jo bendražygio J. Budniko tardymo metu išgauti parodymai.

J. Budnikas-Audronis, Lydžio rinktinės Rolando būrio partizanas, buvo suimtas 1948 m. rugpjūčio 10 d. Kaune. Tardymo metu jis teigė, kad su V. Gužu buvo pažįstamas nuo 1943 m., kai abu dirbo Taujėnuose. V. Gužas dirbo „Pienocentre“ buhalteriu, o J. Budnikas – raštininku Taujėnų valsčiaus valdyboje⁶³.

Pasak J. Budniko, 1944-ųjų vasarą jis kartu su V. Gužu vyko į Panevėžį aplankyti pastarojo giminaičių⁶⁴. Netoli Panevėžio vokiečiai juos abu sulaukė ir nakčiai uždarė Panevėžyje esančiose patalpose, kuriose tuo metu, pasak J. Budniko, buvę apie 70 lietuvių tautybės vyrų. Kitos dienos rytą visus juos išvežė į Kauną ir dviem dienom uždarė Šančių kareivi-

⁵⁸ Danielius Gužas, „Vytauto Gužo gyvenimo kelias“, *Rokiškėnai – LLKS Deklaracijos signatarai: konferencijos pranešimai*, Rokiškis, 2009, p. 30.

⁵⁹ Povilo Narkevičiaus tardymo protokolas, 1947-01-29 įrašas, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 7032/3, l. 13–13 a. p.

⁶⁰ Gaudento Kisieliaus tardymo protokolas, 1948-07-15 įrašas; Onos Lengvelytės tardymo protokolas, 1948-07-06 įrašas, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. 103, 107, 152.

⁶¹ D. Gužas, „Vytauto Gužo gyvenimo kelias“, *Rokiškėnai – LLKS Deklaracijos signatarai: konferencijos pranešimai*, Rokiškis, 2009, p. 31.

⁶² Ričardas Čekutis, Dalius Žygelis, „Laisvės kryžkelės. Broniui Liesiui-Nakčiai atminti“, <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2009-04-20-laisves-kryzkeles-broniui-liesiui-nakciai-atminti/3194>>; Kęstutis Kasparas, „Į tėvynę iš dangaus“, *Laisvės kovų archyvas*, 1996, t. 18, p. 32.

⁶³ Jeronimo Budniko tardymo protokolas, 1948-07-24 įrašas, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. 58.

⁶⁴ Jeronimo Budniko tardymo protokolas, 1948-07-28 įrašas, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. b. l. 32

nėse. Vėliau juos nuvežė į Tauragės geležinkelio stotį, o iš ten visi buvo išgabenti darbams į Vokietiją⁶⁵.

Šis J. Budniko pasakojimas gali kelti klausimų (tardymo metu jis nemini, kad buvo Vietinės rinktinės karys), tačiau nepaneigia fakto, kad, 1944 m. gegužės mėn. gen. P. Plechavičiui paleidus Vietinę rinktinę, vokiečiai pradėjo represijas ne tik prieš vadovybę, bet ir eilinius karius. Iki trijų tūkstančių *plechavičiųų* buvo suimti ir perduoti Vokietijos priešlėktuvinės gynybos tarnybai⁶⁶. Taigi iš esmės ši istorijos dalis yra logiška ir reali. V. Gužo apsilankymas pas artimuosius 1944-ųjų vasaros pradžioje minimas ir jo sesers Bernadetos Ščeponavičienės prisiminimuose. Pasak jos, brolis lankėsi Puodžialaukėje – kaime, esančiame netoli gimtųjų Sičiūnų, – ir 1944 m. birželio 2 d. prisiminimų sąsiuvinyje paliko eiliuotą įrašą:

„Gamta pasipuošusi pavasario žiedais,
Gyvename žiauraus karo sūkuriuos
Malonėtumės gėlelių kvapais, paukštelių balsais
Deja, minty paskendę, kur mus gyvenimas nuvingiuos,
Alyvų žieduos vakarais apsvaigę,
Gal šią naktį žūsime kaip pavasarį snaigė.“⁶⁷

Išvežti į Vokietiją J. Budnikas kartu su V. Gužu bei kitais lietuviais prie Torno miesto [dabar Torunė – *aut. past.*] kasė gynybinius griovius, o vėliau tą patį darė Graudens miestelyje [dabar Grudziądz – *aut. past.*]. Anot J. Budniko, artėjant frontui, 1945 m. vasario mėn. jis su V. Gužu bei kitais dviem lietuviais, Andriumi Veprausku ir Juozu Gegužiu, pabėgo iš privartinių darbų ir apsistojo netoliese esančiame kaime. Tolesnis keturių vyrų kelias į Lietuvą klostėsi taip: 1945 m. vasario mėn. iš minėtos teritorijos Raudonajai armijai išstūmus vokiečius, visi keturi lietuviai atvyko į Graudens miestelyje esantį „specialų punktą“. Čia jiems išdavė pažymas ir leido vykti į Tilžę, kad praeitų filtracijos komisiją ir gautų leidimą grįžti į Lietuvą⁶⁸.

1945 m. liepos mėn. pradžioje jie visi keturi iš Tilžės išvyko į Lietuvą. A. Veprauskas bei J. Gegužis, kilę iš Dzūkijos, išlipo vos įvažiavus į Lietuvą, o J. Budnikas su V. Gužu išsilaipino Tauragėje⁶⁹. Taigi 1945 m. liepos mėn. atvykę į Tauragę V. Gužas ir J. Budnikas prisijungė prie Pietų Žemaitijos partizanų.

Pažymėtina, kad tardytojai, apklausę J. Budniką, ypač domėjosi priežastimis, dėl kurių jis ir V. Gužas, gyvenę Taujėnuose, grįžę į Lietuvą pasirinko partizaninę veiklą Tauragės

⁶⁵ Jeronimo Budniko tardymo protokolai, 1948-08-24 įrašas, LVA, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. 58–59.

⁶⁶ Arūnas Bubnys, „Lietuvos vietinė rinktinė ir nauji bandymai mobilizuoti Lietuvos vyrus 1944 metais“, <<https://www.voruta.lt/lietuvos-vietine-rinktine-ir-nauji-bandymai-mobilizuoti-lietuvos-vyrus-1944-metais/>>.

⁶⁷ Živilė Kavaliauskaitė, *op. cit.*

⁶⁸ Jeronimo Budniko tardymo protokolai, 1948-08-24 įrašas, LVA, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. 57, 60, 61.

⁶⁹ *Ibid.*, l. 61.

apylinkėse, o ne gimtuosiuose kraštuose. Tardymo protokole užfiksuoti J. Budniko parodymai leidžia daryti prielaidą, kad V. Gužo sprendimą likti Tauragės krašte iš dalies nulėmė 1941-ųjų vasaros įvykiai, susiję su jo galimu prisidėjimu prie žydų Holokausto⁷⁰. Atsižvelgiant į anksčiau aptartus V. Gužo gyvenimo epizodus 1941-ųjų vasarą, J. Budniko tardymo metu paminėta V. Gužo baimė grįžti į Ukmergės kraštą nebuvo visiškai iracionali.

Atvykęs į Tauragę V. Gužas, pasak J. Budniko, susisiekt su savo pažįstamu Strainiu, gyvenančiu Pašešuvio kaime, ir prisijungė prie pastarojo brolio Jono Strainio-Saturno vadovaujamo partizanų būrio. J. Strainio būryje prabuvę tris paras jie perėjo į Maželio [Jonas Starkus – *aut. past.*] būrį, nes jame trūko partizanų. 1945 m. liepos mėn. atėję į Maželio būrį J. Budnikas su V. Gužu jau rado jame partizanaujančius brolius Antaną ir Bronių Liesius, būrio vado pavaduotoją Antaną Joniką-Daktarą, Joną Mejerį-Algimantą, Antaną Senekį-Diką, Joną Juozaitį (Palioką)-Melchiorą ir kitus⁷¹. 1945-ųjų rudenį Maželį pažėminus iki eilinio partizano pareigų, vadovavimą būriui perėmė A. Jonikas, 1946 m. suteikęs sau Rolando slapyvardį. Nuo minėto laikotarpio Lydžio rinktinei priklausęs būrys buvo pradėtas vadinti naujuoju vado vardu. Pastebėtina, kad tuo laikotarpiu A. Jonikas ne tik pasirinko naują slapyvardį sau, bet ir pirmuosius partizaninius slapyvardžius suteikė kitiems būrio nariams. V. Gužas gavo Mindaugo, J. Budnikas Audronio, A. Liesis Raimundo, o jo brolis Bronius Viliaus slapyvardžius⁷².

Nuo pat pirmųjų partizanavimo žingsnių V. Gužas atsidūrė elitinių partizanų gretose ir greitai tarp jų įgijo autoritetą. Suimti ir tardomi bendražygiai ne kartą parodymų metu paminėdavo tą faktą, kad V. Gužas, A. Jonikas, J. Budnikas ir broliai Liesiai visuomet vaikščiodavo kartu ir buvo itin artimi. Ši informacija buvo svarbi ir tardytojui, kuris frazę *itin artimi* netgi pasibraukė tardymo protokole⁷³. Paminėtina, kad V. Gužo, J. Budniko ir brolių Liesių ketveriukė buvo ne tik kovos broliai, bet ir puikūs dainininkai, garsūs visoje Eržvilko apylinkėje⁷⁴.

Buvusi Rolando būrio ryšininkė Ona Mockutė-Genovaitė prisimena, kad ruošiantis į žygius Rolandas mėgdavęs paklausti, ar yra savanorių. Pirmasis savanoris visada būdavo Mindaugas⁷⁵. 1946-ųjų pavasarį V. Gužas tapo A. Joniko-Rolando pavaduotoju, o jo partizaninė lyderystė buvo įvertinta paskiriant jį ir karo lauko teismo pirmininku⁷⁶.

⁷⁰ Jeronimo Budniko tardymo protokolas, 1948-07-28 ir 1948-08-24 įrašai, LYA, f. K-1, ap. 58, b.42701/3, l. 33, 62.

⁷¹ Jeronimo Budniko tardymo protokolas, 1948-07-28 ir 1948-08-24 įrašai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. 33–34, 63, 66.

⁷² Jeronimo Budniko tardymo protokolas, 1948-08-24 įrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. 67–69.

⁷³ Gaudento Kisieliaus tardymo protokolas, 1948-07-15 įrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. 107.

⁷⁴ Pasakoja Ona Šimoliūnienė-Mockutė-Genovaitė, in: *Aukštaitijos ir Pietų Žemaitijos partizanų atsiminimai*, sudarė R. Kaunietis, 2006, d. 5, p. 505.

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ Jono Mačiulio tardymo protokolas, 1947-07-24 įrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18430, l. 321.

Tuo metu rolandiečiai dažniausiai veikė Eržvilko apylinkėse. Šių vyrų partizanavimas ir kova su okupacinės valdžios atstovais bei kolaborantais buvo itin aktyvi. 1945 m. lapkričio 10 d. Rolando ir Gintaro [Boleslovo Misevičiaus – *aut. past.*] būrių bendros pajėgos užpuolė ir laikinai užėmė Gaurės miestelį, jame esančias okupantų valstybines įstaigas. Šio užėmimo metu partizanai išsivedė su savimi į Purviškių mišką valsčiaus komsorgą Vincą Pranskaitį ir tris stribus. Juos tardė ir pats V. Gužas. Vėliau partizanai šiuos asmenis už tėvynės išdavimą sušaudė⁷⁷. 1946-ųjų pavasarį ir vasarą jie ne kartą rengė ir pasalas prieš sovietinį aktyvą. Aktyvi partizaninė veikla neišvengiamai turėjo savo pasekmių. 1946 m. birželio mėn. Kalniškių kaime V. Gužas kartu su A. Joniku ir J. Budniku pateko į susišaudymą su kareiviais, kurio metu jam buvo peršautas kulnas⁷⁸.

Garsiausia partizaninėje istoriografijoje aprašyta rolandiečių operacija įvyko 1946 m. kovo mėn. Tuo metu V. Gužas kartu su bendražygiais dalyvavo inscenizuotame Eržvilko gimnazijos direktoriaus ir Lydžio rinktinės štabo nario Henriko Danilevičiaus pagrobime. Siekiant išvengti galimo sovietų saugumo suėmimo, H. Danilevičius kartu su Rolando būrio partizanais surežisavo savo pagrobimą, leidusį jam pasitraukti į partizanų gretas⁷⁹.

1946-ųjų ruduo atnešė reikšmingų organizacinių ir struktūrinių pokyčių Pietų Žemaitijos partizanų gretose. 1946 m. rugsėjo 12 d. buvo įkurta Jungtinė Kęstučio apygarda, vienijusi šešias rinktines, o jos vadu paskirtas Juozas Kasperavičius-Visvydas⁸⁰.

1946 m. spalio 29 d. Paskynų kaime H. Danilevičius surengė Lydžio rinktinės būrių vadų ir jų pavaduotojų susirinkimą. Įgyvendinant naujas rokiruotes, buvo paskirti būrių vadai. V. Gužas nuosekliai kilo partizaninės karjeros laiptais ir buvo paskirtas Lydžio rinktinės štabo būrio vadu. Būrys buvo sudarytas iš trylikos kovotojų. Jo funkcijos apėmė Lydžio rinktinės štabo bei vadovaujančio personalo apsaugą, taip pat būrys buvo atsakingas už rinktinės vadovybės aprūpinimą maistu⁸¹.

Partizanaujant toli nuo gimtųjų vietų V. Gužą nuolat kamuodavo vidinis priekaištas. Rysininkė O. Mockutė atsimena kartą Mindaugą užtikusi itin susimąsčiusį. Paklausus, kas atsitiko, V. Gužas pasiguodė, kad išgyvena dėl savo mamos, kuri nežinanti, kur jis yra, ir, be abejo, sielvartaujanti. Tuomet O. Mockutė pasiūlusi jam savo ranka parašyti mamai laišką su savo atgaliniu adresu. V. Gužas parašė ir išsiuntė⁸². Ilgai laukti nereikėjo. Buvo 1948-iejį, K. Gužienė, kaip priedangą pasiėmusi jauniausią dešimtmetę dukrą Bernadetą, išsiruošė

⁷⁷ *Ibid.*, p. 72, 73; Gaudento Kisieliaus tardymo protokolas, 1948-07-15 įrašas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. 107–107 a. p.

⁷⁸ Gaudento Kisieliaus tardymo protokolas, 1948-07-15 įrašas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. 108.

⁷⁹ Jeronimo Budniko tardymo protokolas, 1948-08-24 įrašas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 42701/3, l. 75.

⁸⁰ Darius Juodis, „Apie partizaną Juozą Kasperavičių-Visvydą“, <[https://www.lka.lt/uploads/Products/product_167/2022-1\(150\).pdf](https://www.lka.lt/uploads/Products/product_167/2022-1(150).pdf)>.

⁸¹ Juozo Mociaus Nuosavos rankos įrodymas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-18430, l. 44, 54–55, 194.

⁸² „Į mišką“, *Žaltvykslė*, 1991, Nr. 7–8, p. 82.

į kelionę susitikti su sūnumi. Signataro sesuo pamena, kad partizanai dėl atsargumo ne-leido jai pasimatyti su broliu, ėjo tik mama⁸³.

Galima numanyti, kad susitikimo džiaugsmą aptemdė motinos atneštos liūdnos nau-jienos apie jaunesnius V. Gužo brolius Boleslovą ir Joną. Broliai taip pat buvo parti-zanai, kovoję Rokiškio krašte. B. Gužas žuvo 1946 m. rugpjūčio 16 d. Rokiškio apskrityje, Kazliškio apylinkėse, o J. Gužas už paramą broliui dar 1945 m. sausio 20 d. buvo suimtas ir nuteistas dešimčiai metų Gulago⁸⁴.

Pašaltuonio pradinės mokyklos mokytoja ir ryšininkė O. Mockutė neatsitiktinai pagel-bėjo V. Gužui susitikti su motina. Pastarasis jai jautė romantiškus jausmus. Būdama Ro-lando būrio ryšininke O. Mockutė ten susipažino su V. Gužu. Būsimasis signataras, pasak O. Mockutės, jai rodė didelį palankumą ir simpatiją. Ir nors ji išsiginia, kad pati V. Gužui nie-ko nejautusi, tačiau jo rašytų laiškų turinys jai leidžia manyti kitaip⁸⁵. V. Gužui iš Rolando būrio perėjus į Lydžio rinktinę, jie kurį laiką susirašinėjo laiškais, kuriuos perduodavo per Onos brolių partizanų Izidorių Mockų ir jos motiną Rozaliją Mockienę. 1946 m. rugsėjo 25 d. datuotame laiške V. Gužas rašė: „Miela Onute, sugrįžome, jau saulė leidžiasi už miškų, tuoj ateis slėpiningasis vakaras. Trys dienos nesimatėme, o jau pasiilgau. [...] Sielą kutena ma-lonus jausmas, kad gavau aplankyti ir pamatyti tave, Onute.“ Laiške Vytautas dalijasi savo kelionės įspūdžiais, kad po jos „jautėmės kaip per Atlantą perplaukę, Onutė, atrodė, liko toli, kaip Amerikoje“⁸⁶. Laiško turinys ir stilius atskleidžia romantiškąją ir sentimentaliąją V. Gužo asmenybės pusę, o turtingas lyriškas žodynas parodo ne tik įgytą gerą išsilavinimą, bet ir leidžia numanyti, kad, nepaisant praktiškos ir sausos buhalterio profesijos, jis buvo jautri aplinkai asmenybė.

1948 m. sausio mėn. O. Mockutė buvo suimta ir nuteista dvidešimt penkerius metus kalėti Gulago Mordovijos ASSR lageryje. Po Stalino mirties jos kalinimo trukmė buvo su-mažinta iki dešimties metų⁸⁷.

⁸³ Živilė Kavaliauskaitė, *op. cit.*

⁸⁴ MVD Rokiškio apskr. skyriaus pranešimas, 1946-09-20, *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 1487, p. 123; NKGB Rokiškio apskrities skyriaus viršininko nutarimas dėl Jono Gužo arešto, 1945-01-19, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 41165/3, t. 1, l. 256; t. 3, l. 97 a. p., 193, 373.

⁸⁵ Onos Mockutės biografija, 1948-01-09, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 9590/3, l. 23 a. p.

⁸⁶ Vytauto Gužo laiškas Onai Mockutei, 1946-09-25, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 9590/3, l. 204-3, 204-3 a. p.

⁸⁷ MVD LSSR KT nuosprendis ir Pabaltijo apygardos KT nutarimas, 1948-06-19, 1955-06-08, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 9590/3, l. 173, 174, 195-196.

„Pasiaukojimas tėvynei iššaukė į sunkias ir atsakingas pareigas“⁸⁸

Pirmieji V. Gužo partizanavimo metai buvo labai intensyvūs. Jam atsidūrus ne gimtosiose vietose, bet labai greitai įgijus vietinių gyventojų ir partizanų pasitikėjimą, jo tinkamas partizanines bei asmenines savybes netrukus pastebėjo ir Jungtinės Kęstučio apygardos vadovybė.

Šios apygardos vadas Juozas Kasperavičius-Visvydas, vienas pirmųjų vadovaujamas pareigas ėjusių partizanų, prakalbo apie būtinybę vienyti Lietuvos partizanų pajėgas, steigti centrinę visos Lietuvos partizanų vadovybę. Priklausydamas *kęstutėnams* V. Gužas tarsį neturėjo kito pasirinkimo, kaip tik būti įtrauktas į Lietuvos ginkluoto pasipriešinimo vienijimo procesus, būti jų epicentre.

Siekis realiais veiksmais įgyvendinti vieningo pasipriešinimo idėją sutapo su 1947-ųjų pavasarį Jungtinėje Kęstučio apygardoje prasidėjusia nesėkmių grandine⁸⁹.

1947 m. balandžio 4 d. Šimkaičių valsčiuje, Paparčių kaime, Masalskienės sodyboje žuvo net vienuolika Lydžio rinktinės štabo apsaugos būrio partizanų. Vieninteliam sužeistam būrio vadui V. Gužui pavyko pasitraukti⁹⁰. Jis labai sielojosi dėl tragiškos jo vadovaujamo būrio baigties, buvo sugniuždytas, kaltino save⁹¹.

1947 m. balandžio 9 d. Batakių valsčiuje, Antegluonio kaime, kareiviams apsupus eigučio Juozo Juknos sodyboje įrengtą apygardos štabo bunkerį, susisprogdino Jungtinės Kęstučio apygardos vadas Juozas Kasperavičius-Visvydas ir jo adjutantas Albinas Biliūnas-Džiugas. Apygardos štabas buvo visiškai sunaikintas⁹².

1947 m. Vakarų Lietuvoje sunaikinus senosios Žemaičių apygardos vadovybę (suimtas Jonas Semaška) ir Jungtinės Kęstučio apygardos štabą, J. Žemaičio teigimu, pagrindis tapo gerokai pakrikęs⁹³.

Taip sutapo, kad tuo metu, kai buvo sunaikintas Jungtinės Kęstučio apygardos štabas, pastarojo Organizacinio skyriaus viršininkas Petras Bartkus lankėsi pas tuometinį Knygnešio rinktinės vadą J. Žemaitį. Atvykusi ryšininkė Rožė Jankevičiūtė pranešė partizanams apie Jungtinės Kęstučio apygardos vadovybės žūtį. P. Bartkus su J. Žemaičiu nusprendė nedelsiant atkurti šią apygardą⁹⁴.

⁸⁸ „Į mišką“, p. 83.

⁸⁹ Darius Juodis, „Apie partizaną Juozą Kasperavičių-Visvydą“, <[https://www.lka.lt/uploads/Products/product_167/2022-1\(150\).pdf](https://www.lka.lt/uploads/Products/product_167/2022-1(150).pdf)>.

⁹⁰ Jono Urbšaičio tardymo protokolas, 1954-11-15 įrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17085, t. 1, l. 75–78.

⁹¹ Pasakoja Ona Šimoliūnienė-Mockutė-Genovaitė, in: *Aukštaitijos ir Pietų Žemaitijos partizanų atsiminimai*, sudarė R. Kaunietis, 2006, d. 5, p. 518.

⁹² LSSR MGB operatyvinė suvestinė apie užregistruotas karines-čekistines operacijas Lietuvos SSR teritorijoje, 1947-04-10, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 220, l. 298, 301.

⁹³ Jono Žemaičio apybraiža apie pagrindžio organizaciją nuo BDPS sužlugimo iki pastarojo meto, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, t. 1, l. 54 a. p.–55.

⁹⁴ Rožės Jankevičiūtės tardymo protokolas, 1948-08-19 įrašas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14291, t. 1, l. 135, 138.

1947 m. gegužės 20–25 d. vykusiame Jungtinės Kęstučio apygardos rinktinių vadų susitikime buvo nuspręsta J. Žemaitį paskirti atkurtos apygardos vadu. Tardomas J. Žemaitis neslėpė, kad jam buvo itin svarbu suburti į naujai formuojamos apygardos štabą patikimus, profesionalius ir laiko patikrintus partizanus⁹⁵.

1947-ųjų rudenį R. Jankevičiūtė susisiekė su Aukuro (buvusios Lydžio) rinktinės vadu H. Danilevičiumi ir perdavė jam J. Žemaičio pageidavimą, kad tuometinis rinktinės štabo viršininkas Vytautas Gužas-Mindaugas, Valentinas, Geraldas, Daukantas⁹⁶ pereitų į Jungtinės Kęstučio apygardos štabą. Nepaisant J. Žemaičio pasitikėjimo ir V. Gužo partizaninių nuopelnų įvertinimo, pats V. Gužas liko nesužavėtas: R. Jankevičiūtės teigimu, jis parašė atsakomąjį laišką J. Žemaičiui, prašydamas palikti jį Aukuro rinktinės štabe. Visgi J. Žemaičiui pavyko įkalbėti V. Gužą pereiti į naujai formuojamą štabą ir užimti apygardos štabo Operatyvinio skyriaus viršininko pareigas⁹⁷.

Pradėjęs darbą apygardos štabe, V. Gužas 1947 m. gruodžio mėn. O. Mockutei rašė: „Pasiukojimas Tėvynei iššaukė į sunkias ir atsakomingas pareigas. Čia tapau paskirtas pareigoms, kurios reikalauja begalinės energijos, valios ir sumanumo. Patekau į kietas rankas, kur nedrįstu pareikšti nuovargio, paguodos, žodis *negalima* iš žodyno turi būti išbrauktas. Dirbam per dienas ir naktis, negaudami jokio atsikvėpimo. Man tenka sunkiai dirbti, nes nemėgstu ir nemoku „simuliuoti“.“⁹⁸ Intensyvų štabo vyrų darbo krūvį išduoda ir tai, kad V. Gužas laiške tarsi teisinasi, kad „būdamas 2 paras be miego, tuo pačiu išsiblaškęs, rašau paprastai ir padrikai“⁹⁹.

Darbas apygardos štabe V. Gužui dovanojo bičiulystę su J. Žemaičiu. Tarp jų užsimezgė draugystė, grįsta ypatinga tarpusavio pagarba ir pasitikėjimu. Ryšininkė Marija Mikšaitė-Babunė užsimena, kad visuose susitikimuose su J. Žemaičiu šį visuomet lydėjo V. Gužas-Geraldas¹⁰⁰.

1947 m. rugsėjo 8 d. V. Gužas dalyvavo Jungtinės Kęstučio apygardos ir Savanorio rinktinės (buvusi Knygnešio) atstovų susitikime prie Kryžkalnio. Buvo nutarta įkurti naują partizanų apygardą. J. Žemaičio žodžiais, „tuo metu Vakarų Lietuvoje buvo jau visiškai pribrendęs trečios apygardos steigimo reikalas, nes Kęstučio apygarda buvo per daug išplėtusi savo ribas“¹⁰¹. Prisikėlimo vardu pavadinta apygarda buvo įsteigta 1948 m. kovo 15 d. Jos vadu paskirtas Petras Bartkus-Žadgaila¹⁰².

⁹⁵ Jono Žemaičio tardymo protokolas, 1953-07-07 įrašas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, t. 1, l. 135, 138.

⁹⁶ Rožės Jankevičiūtės tardymo protokolas, 1948-08-11 ir 1948-08-19 įrašai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, l. P-14291, t. 1, l. 101, 174.

⁹⁷ Rožės Jankevičiūtės tardymo protokolas, 1948-08-19 d. įrašas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, l. P-14291, t. 1, l. 178.

⁹⁸ „Į mišką“, p. 83.

⁹⁹ *Ibid.*

¹⁰⁰ Marijos Mikšaitės tardymo protokolas, 1949-03-11 įrašas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, l. P-14291, t. 4, l. 261.

¹⁰¹ Jono Žemaičio apybraiža apie pagrindžio organizaciją nuo BDPS sužlugimo iki pastarojo meto, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, t. 1, l. 54 a. p., 55.

¹⁰² Aistė Petrauskienė, Vykintas Vaitkevičius, *op. cit.*, p. 108

Įsibėgėjus naujai suformuoto Jungtinės Kęstučio apygardos štabo veiklai, jos nariai daugiausia dėmesio skyrė apygardos partizaninių junginių ryšiams atkurti ir ryšiams su kitomis apygardomis palaikyti, taip pat laikraščio „Laisvės varpas“ leidybai atnaujinti. Ypač svarbu buvo atkurti ryšius su sunaikinta Žemaičių apygarda. 1947 m. gruodžio mėn. V. Gužas per ryšininkę Aldoną Maziliauskaitę-Gegutę susisieikė su Šatrijos rinktinės vadu Vladu Montvydu, kuris ėmėsi iniciatyvos atkurti Žemaičių apygardos štabą. Po to, kai V. Gužui pavyko užmegzti ryšį su V. Montvydu, į kitą susitikimą 1948 m. sausio mėn. atvyko ir pats J. Žemaitis¹⁰³. 1947–1948 m. žiemą bendromis pastangomis pavyko atnaujinti Žemaičių apygardos štabo veiklą.

Kiekvieną dieną daugėjo partizaniškų atsakomybių. Antai V. Gužas J. Žemaičio nurodymu bandė suburti legaliai gyvenančių ir antisovietiskai nusiteikusių asmenų organizacijas. P. Bartkui perėjus į naujai sukurta Prisikėlimo apygardą, V. Gužas tapo Kęstučio apygardos¹⁰⁴ štabo viršininku. Jis taip pat buvo atsakingas už Kęstučio apygardos dokumentų saugojimą ir archyvavimą¹⁰⁵.

Atnaujinusi ryšius su Žemaičių apygarda ir patvirtinusi naujos Prisikėlimo apygardos veiklą, *kęstutėnų* vadovybė 1948 m. birželio mėn. inicijavo Vakarų Lietuvos (Jūros) srities įkūrimą¹⁰⁶. V. Gužo siūlymu, J. Žemaitis buvo paskirtas srities vadu, o V. Gužas tapo srities štabo viršininku. Netrukus J. Žemaitis srities vado pareigas perdavė Aleksandrui Milaševičiui-Ruoniui, o pats visas jėgas skyrė organizuoti aukščiausiąją vieningą Lietuvos pagrindinio vadovybę¹⁰⁷.

1948 m. lapkričio 10–12 d. Dukto miške įvyko Vakarų ir Rytų Lietuvos partizanų vadų posėdis¹⁰⁸. Susitikę Jonas Žemaitis, Petras Bartkus, Juozas Šibaila ir Jonas Kimštas suformavo naują Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) vadovybę, paskyrė V. Žemaitį eiti vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų vado pareigas, P. Bartkų – BDPS prezidiumo sekretoriaus, J. Kimštą – ginkluotųjų pajėgų štabo viršininko, o J. Šibailą – Visuomeninės dalies skyriaus viršininko pareigas¹⁰⁹. Kaip pastebi V. Vaitkevičius, šio susitikimo metu buvo nubrėžti ir naujos BDPS Karo tarybos kontūrai, o jau 1949 m. sausio 25 d. buvo paskelbta pirmoji Tarybos sudėtis. Tarp trylikos pirmųjų narių buvo ir V. Gužas¹¹⁰. Šio valdymo organo

¹⁰³ Jono Žemaičio tardymo protokolas, 1953-07-08 ir 1953-07-09 įrašai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, t. 1, l. 145, 146, 154, 155.

¹⁰⁴ 1948 m. kovo mėn. įkūrus Prisikėlimo apygardą, buvusi Jungtinė Kęstučio apygarda buvo pavadinta Kęstučio apygarda.

¹⁰⁵ *Ibid.*, l. 153.

¹⁰⁶ Jono Žemaičio apybraiža apie pagrindinio organizaciją nuo BDPS sužlugimo iki pastarojo meto, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, t. 1, l. 59 a. p.

¹⁰⁷ Jono Žemaičio tardymo protokolas, 1953-07-08 ir 1953-07-09 įrašai, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, t. 1, l. 160.

¹⁰⁸ Aistė Petrauskienė, Vykintas Vaitkevičius, *op. cit.* p. 112.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ Vykintas Vaitkevičius, „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio taryba: nariai, jų veikla ir diskusijos“, *Acta Historica*, p. 144.

svarbą nusako pats Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) statutas, kuriame teigiama, kad „Sąjūdį valdo Sąjūdžio Taryba per savo prezidiumą“¹¹¹.

1949 m. vasario 2–22 d. Minaičių kaime įvykęs Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas tapo vienu svarbiausių ir reikšmingiausių įvykių Lietuvos partizanų kovų istorijoje. Šis suvažiavimas tapo ir V. Gužo partizaninės veiklos kulminacija. Būdamas Vakarų srities štabo viršininkas, jis reikšmingai prisidėjo organizuojant sklandų (kiek tai buvo įmanoma to meto sąlygomis) iš Pietų Lietuvos atvykusių Dainavos ir Tauro apygardų vadų Adolfo Ramanausko-Vanago ir Aleksandro Grybino-Fausto susitikimą su J. Žemaičiu.

1949 m. birželio mėn. suimtas Kėstučio apygardos štabo viršininkas Robertas Gedvila¹¹² (Gedvilas) prisiminė, kad 1949 m. sausio 2 d. į Kėstučio apygardos štabą, esantį Viduklės valsčiuje, Paupio kaime, atvyko Vanagas ir Faustas su palyda. Jie vyko į visų Lietuvos partizanų vadų suvažiavimą. Pirmiausia Pietų Lietuvos partizanų vadai norėjo susisiekti su Vakarų Lietuvos srities vadu A. Milaševičiumi, o per jį ir su J. Žemaičiu. Sausio 10-ąją Pietų Lietuvos vadų susitikimas su Ruoniu įvyko netoli Adakavo kaimo. Partizanus į šį susitikimą lydėjo visas Kėstučio apygardos štabas – 10–12 kovotojų. Susitikime dalyvavo ir Vakarų Lietuvos srities štabo viršininkas Zigmas [vienas iš V. Gužo slapyvardžių – *aut. past.*] bei štabo narys Tonis [Antanas Liesis – *aut. past.*], atlydėję Ruonį¹¹³. Pastebėtina, kad A. Milaševičius, turėjęs partizanų vadovybės susitikime atstovauti Vakarų Lietuvos partizanų sričiai, A. Ramanausko žodžiais, „nerado tai reikalinga padaryti“ ir įpareigojo susitikime dalyvauti ir atstovauti srities štabo viršininką V. Gužą¹¹⁴.

Po šio susitikimo A. Ramanauskas su A. Grybinu ir Vakarų Lietuvos srities štabo vadovybe išvyko į susitikimą su J. Žemaičiu. Pakeliui, kaip prisiminimuose rašė A. Ramanauskas, V. Gužas juos atvedė į Birutės rinktinės štabą, iš ten jie buvo palydėti į Prisikėlimo apygardos štabą. Ir tik praėjus savotišką „filtraciją“, Vanagai ir Faustui 1949 m. vasario 6 d. leido susitikti su Prezidiumo pirmininku Vytautu.¹¹⁵

Anot Vanago, neoficialūs posėdžiai užtruko dvi dienas. Jie vyko didelio nepasitikėjimo iš Žemaičio pusės atmosferoje. Tačiau tai Vanago netrikdė ir jis tokią „vakariečių“ atsargumą visiškai pateisino¹¹⁶.

¹¹¹ *Ibid.*, p. 143.

¹¹² Archyvinuose šaltiniuose minimi du pavardės variantai „Gedvila“ ir „Gedvilas“. Tarpukario Lietuvos skauto anketoje ir mokytojo tarnybos lape rašoma „Robertas Gedvila“, šia pavarde sudaryta jo sovietinė baudžiamoji byla, šia pavarde jis pasirašinėjo ir po sovietiniais tardymo protokolais. Kituose sovietiniuose dokumentuose buvo rašoma pavardė „Gedvilas“.

¹¹³ Roberto Gedvilos tardymo protokolai, 1949-08-05 įrašas, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 35231/3, t. 1, l. 111 a. p.–112.

¹¹⁴ Aistė Petrauskienė, Vyktas Vaitkevičius, *op. cit.*, p. 120

¹¹⁵ *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, sudarė Dalia Kuodytė, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996, p. 294.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 294–295.

Kai po šešias valandas vykusio pasitarimo Vytautas Vanagai ir Faustui pareiškė: „Arba jūs esat pasišventę partizanai, arba labai gerai parinkti ir paruošti provokatoriai“, tapo akivaizdu, kad suvažiavimas gali patekti į aklavietę. V. Gužas garantavo savo gyvybę, kad Vanagas su Faustu tikrai yra Pietų Lietuvos partizanų vadai¹¹⁷. Atsižvelgiant į tai, kad J. Žemaitis V. Gužui itin pasitikėjo, pastarojo garantija tapo reikšmingu veiksmu, kad istorinis susitikinimas įvyktų.

1949 m. vasario 2–22 d. posėdžiavę Radviliškio apskrities Minaičių kaime S. Mikniaus sodyboje įrengtame bunkeryje aštuoni partizanų vadai – Jonas Žemaitis-Vytautas, Adolfas Ramanauskas-Vanagas, Juozas Šibaila-Merainis, Petras Bartkus-Žadgaila, Vytautas Gužas-Kardas, Leonardas Grigonis-Užpalis, Bronius Liesis-Naktis ir Aleksandras Grybinas-Faustas – įkūrė Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdį, 1949 m. vasario 16 d. pasirašė politinę Deklaraciją, kurioje konstatuota, jog LLKS Taryba yra aukščiausias tautos politinis organas, vadovaujantis politinei ir karinei tautos išlaisvinimo kovai, kad būtų atkurta nepriklausoma demokratinė respublika. J. Žemaitis vieningai buvo išrinktas LLKS Tarybos prezidiumo primininku, jam suteiktas laisvės kovotojo – partizano generolo laipsnis.

Suvažiavimo dalyviai ypač daug dėmesio skyrė LLKS programai, jos veiklos strategijai. V. Gužas aktyviai dalyvavo ir prisidėjo prie šios programos kūrimo. Antai Sąjūdžio ideologijos klausimais Kardas siūlė pabrėžti idealaus laisvės kovotojo partizano savybes ir idėją, dėl kurios tauta kovoja ir kenčia. Svarstant Sąjūdžio kadru ir narių papildymo klausimą, V. Gužas teigė, kad, keliant gyventojų sąmoningumą, partizanų ir kadru klausimas savaime išsprendžiamas¹¹⁸. V. Gužas taip pat pasisakė LLKS organizacinės veiklos plėtros klausimais, ragindamas išspręsti niekam nepriklausančių partizanų dalinių įtraukimo į LLKS klausimą¹¹⁹.

Partizaninės veiklos patirtis leido V. Gužui pateikti naudingų įžvalgų ir siūlymų partizanų operacinės veiklos srityje. Jis nurodė būtinumą vykdyti operacijas apsirūpinant išlaikymo ūkių ir įstaigų. Siūlė nustatyti partizanų daliniams operacijų minimumą¹²⁰. Kartu su A. Ramanausku ir B. Liesiu V. Gužas referavo gyventojų pasilinksminimo klausimu. Nutarta drausti pasilinksminimus, išskyrus tuos, kurie išplaukia iš tautos tradicijų. Partizanų nuomone, šokiai taip pat nebuvo suderinami su to meto tautos skausmu¹²¹.

1949 m. vasario 16 d. LLKS Taryba ne tik priėmė Deklaraciją, bet ir nepriklausomybės paminėjimo proga kreipėsi į kovos brolius bei seses. Kreipimosi projekto autoriais buvę

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 298, 301.

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 301.

¹²⁰ *Ibid.*, p. 304.

¹²¹ *Ibid.*, p. 307.

A. Ramanauskas ir V. Gužas¹²² sveikinimo tekste informavo apie sėkmingai įvykusį Vyriausiosios partizanų vadovybės sąskrydį, nepaisant to, kad priešas, „pasinaudodamas provokatoriaus dr. J. A. Markulio-Erelio patarnavimais, bandė įsibrauti į Vyriausiąją vadovybę“ ir „laisvės kovos sąjūdis patyrė skaudžių nuostolių“¹²³. Sąjūdžio Taryba taip pat siekė pakelti eilinių kovotojų dvasią, teigdama, kad „kovos būtinumu netenka abejoti, nes Vakarų pasaulio valstybių vyriausybės yra pripažinusios, kad lemtingiausiu pagrindu Lietuvos laisvei atgauti yra ši mūsų vedamoji kova“¹²⁴.

Suvažiavimui pasibaigus V. Gužas palydėjo namo grįžtančius A. Ramanauską ir A. Grybiną. Ilgalaiskis įtemptas organizacinis darbas, partizaniško gyvenimo sąlygos pakirto V. Gužo imunitetą ir po šios kelionės jis stipriai susirgo. 1949 m. gegužės 31 d. laiške Vanagui jis rašė: „Atsiskyres su jumis pasijutau visai ligonis. Sunkus kosulys, silpnumas ir miegant didelis prakaitavimas... Manau, kad greitai jau reikės išsibraukti iš gyvųjų tarpo.“¹²⁵

Net ir būdamas silpnos sveikatos, visgi V. Gužas atrado savyje jėgų ir 1949 m. balandžio mėn. kartu su Vakarų Lietuvos srities vadu A. Milaševičiumi vizitavo Kęstučio apygardos štabą. Šio vizito metu jis štabo partizanus supažindino su 1949 m. vasario 16-osios Deklaracija bei kitais priimtais sprendimais¹²⁶. Nepaisant prastos sveikatos ir irzlios nuotaikos, dėl kurios jis laiške atsiprašinėjo Vanago, susitikimas su *kęstutėnais* V. Gužą nuteikė pozityviai. Pasak jo, „Sąjūdyje padarytos reformos ir atsiekti laimėjimai padarė labai didelį įspūdį laisvės kovotojuose ir visuomenėje. Pakilo nuotaikos, padidėjo drausmė, susiklausymas, pagyvėjo veikla“¹²⁷.

Iš karto po susitikimo V. Gužui gydytojas rekomendavo iš esmės išsitirti plaučius. Aki-vaizdu, kad jis konspiratyviai sugebėjo apsilankyti ligoninėje, kur „sveikatos tikrinimo metu padarė kraujo analizą (50/80), ištyrė skreplius ir peršvietė plaučius. Nustatė diagnozę – infiltratas (vyksta plaučių griovimas), bet nieko baisaus, tik pradžia. Reikalingas rimtas gydymas“¹²⁸. Gegužės pradžioje grįžus į dalinį signataro sveikata ir nuotaika pagerėjo. Jis džiaugėsi rašydamas Vanagui, kad „žavi pavasario gamta stiprina sielas, suteikia naujų jėgų, žadina kilnioms idėjoms, neša žinią, kad greit išmuš ta valanda, kada mūsų idealai išsipildys“¹²⁹.

1949-ųjų vasaros pradžia buvo ypač sunki Pietų Žemaitijos partizanams. Birželio 8–9 d. Tauragės apskrityje Kaziškės miške dėl MGB provokacijos žuvo visa tuometinė Kęstučio

¹²² Vyktintas Vatkevičius, *op. cit.*, p. 240–241.

¹²³ *Ibid.*, p. 240.

¹²⁴ *Ibid.*, p. 242.

¹²⁵ Kardo laiškas Vanagui, 1949-05-31, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 10, l. 16, 16 a. p.

¹²⁶ Roberto Gedvilos tardymo protokolas, 1949-06-23 įrašas, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 35231/3, t. 1, l. 53 a. p., 54.

¹²⁷ Kardo laiškas Vanagui, 1949-05-31, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 10, l. 17.

¹²⁸ *Ibid.*, l. 17 a. p.

¹²⁹ *Ibid.*, l. 18 a. p.

apygardos vadovybė – vadas Aleksas Mielulius-Neptūnas, agitacijos ir propagandos viršininkas Steponas Venckaitis-Bijūnas ir Albertas Norkus-Starkus, o sužeistas štabo viršininkas Robertas Gedvila-Gintaras, Sidabras pateko į nelaisvę¹³⁰. Tą pačią birželio 8-ąją kaimyniniame Viduklės valsčiuje žuvo Kęstučio apygardos vado antrasis pavaduotojas, taip pat Gintaro rinktinės vadas Edmundas Kurtinaitis-Kalnius¹³¹.

Tai, kad sovietų saugumas lipa ant kulnų, žinojo ir pats V. Gužas, A. Ramanauskui rašęs: „Turime žinių, kad priešas smulkiai žino apie J[ūros] vad[us] ir skiria didelės reikšmės mūsų sunaikinimui.“¹³² Dar 1949 m. sausio mėn. Vakarų Lietuvos (Jūros) srities štabo vadovybei susekti ir sunaikinti buvo užvesta agentūrinė byla. Su srities vadu A. Milaševičiumi-Ruoniu itin intensyviai dirbo tiesioginį ryšį turėję agentai Oriol (srities štabo Žvalgybos skyriaus viršininko Mečiaus Orlingio-Ričardo brolis Jonas Orlingis), Mėta ir Snieguolė. 1949 m. kovo 28 d. MGB, siekdama paspartinti Vakarų Lietuvos srities štabo sunaikinimą ir jo pareigūnų suėmimą, nusprendžia užverbuoti dar vieną M. Orlingio brolių Valių Orlingį, gavusį agentūrinį slapyvardį Radzevičius¹³³. Netrukus saugumiečių pastangos davė vaisių. Agentas Radzevičius nustatė, kad Skaudvilės valsčiuje, Kavadonių kaime gali slapstysis Vakarų Lietuvos srities štabo partizanai. 1949 m. birželio 11 d. 10.30 val. apsupus kaimo sodą, įskaitant ir ūkininko Bardausko namus, kareiviai toje vietovėje pastebėjo partizaną. Pastarasis bandė atsisąudyti, sugebėjo sužeisti kareivį, bet buvo nušautas. Žuvo Vakarų Lietuvos (Jūros) srities štabo viršininkas Vytautas Gužas-Kardas¹³⁴.

MGB ataskaitoje rašoma, kad V. Gužas buvo ginkluotas automatu OVT ir Valterio pistoletu, taip pat turėjo vieną granatą, daugiau nei šimtą šovinių, žuvęs partizanas buvo apsirengęs civiliniais drabužiais, jo kišenėje rado nepriklausomos Lietuvos kariuomenės kapitono antpečius. Nužudytą V. Gužą-Kardą palaikęs atpažino suimtas Kęstučio apygardos štabo viršininkas R. Gedvila¹³⁵. V. Gužas tapo pirmuoju žuvusiu LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16-osios Deklaracijos signataru.

1949 m. liepos 28 d. Vakarų Lietuvos srities vadas A. Milaševičius-Vairas išleido įsakymą Nr. 4 „Dėl žuvusio srities štabo viršininko Vytauto Gužo-Kardo atminimo“. Partizaniškos pagarbos kupiname dokumente rašoma, kad „a. a. Kardo asmenyje VLSr [Vakarų Lietuvos sritis] neteko narsaus kovotojo, veiklaus organizatoriaus ir brangaus bei visų mylimo bičiulio. Dalyvavęs daugelyje (virš 20) kautynių ir joms kartu vadovavęs, du kartus sužeistas,

¹³⁰ LSSR MGB operatyvinė suvestinė apie kovą su nacionalistiniu pagrindžiu ir ginkluotais banditais Lietuvos SSR teritorijoje, 1949-06-09, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 325, l. 108–109.

¹³¹ *Ibid.*, l. 110.

¹³² Kardo laiškas Vanagai, 1949-05-31, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 10, l. 18 a. p.

¹³³ MGB Tauragės apskrities skyrius, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1689, l. 24–27, 56, 87.

¹³⁴ MGB Tauragės apskrities skyriaus 1949 m. birželio mėn. ataskaita apie agentūrinį-operatyvinį darbą kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu ir ginkluotais būriais Tauragės apskrityje, 1949-07-08 įrašas, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1689, l. 172, 173, 179, 180.

¹³⁵ *Ibid.*

a. a. Kardas visur pasižymėjo didele drąsa, energingu bei griežtu veikimu ir niekad nepalaužiamu ryžtingumu. Jo kovos šūkis, kurio jis laikėsi ir kurį turėjo išrašęs ant savo mylimo ginklo, buvo „Kovoj nors pats žūtum, bet draugus gelbėk!“, organizaciniai velionio Kardo nuopelnai sukuriant VLSr ir vadovaujant jos štabo veiklai, jo įnašas į bendras centralizacijos paslaugas liks aukso raidėmis įrašyti į LLKS istoriją“¹³⁶.

Vakarų Lietuvos (Jūros) srities vadovybė¹³⁷ sunaikinę agentai netrukus buvo identifiкуoti. 1950 m. liepos mėn. partizanų leidžiamame „L Tarybos biuletenyje“ rašoma, kad 1949 m. spalio 18–19 d. susirinkęs Jūros srities karo lauko teismas pripažino, kad partizanas Mečius Orlingis-Vakaris, Ričardas, jo broliai Jonas ir Valius, taip pat Stasė Orlingienė ir Janė Šabuckaitė „veikdami sąjūdyje drauge dirbo ir okupanto naudai“, ir visiems skyrė mirties bausmę – M. Orlingį pakariant, o likusius sušaudant. Bausmė visiems buvo įvykdyta 1949 m. spalio 19 d., išskyrus M. Orlingiui, kuriam pavyko pabėgti¹³⁸.

Išvados

Vytauto Gužo gimimas sutapo su Lietuvos valstybės kūrimosi pradžia. Kaip ir daugelio *nepriklausomybės vaikų*, tapusių partizanais, jo gyvenimo liniją galima skirstyti į tris etapus: nepriklausomybės laikotarpis, suformavęs tautines patriotines vertybes, persimainančių sovietų ir nacių okupacijų laikotarpis, turėjęs įtakos asmenybės ir valstybės raidai, ir partizaninis ginkluotas pasipriešinimas. Pirmaisiais dviem etapais buvo paklotos vertybinės prielaidos pasirinkti partizano kelią, o trečiasis etapas atspindi vertybių virsmą realia kova už laisvę.

V. Gužui, augusiam smulkių ūkininkų, buvusių Pirmojo pasaulinio karo pabėgėlių šeimoje, nepriklausomybės metais buvo įdiegtos tvirtos tautinės vertybės. Tiek šeimos nuostatos, o ir valstybės sudarytos sąlygos leido būsimam signatarui baigti mokslus, garantavo stabilias ir aukštas pajamas. V. Gužo ir jo artimiausios aplinkos požiūriu, Lietuvos nepriklausomybė buvo suvokiama ne tik kaip tautinės tapatybės ir simbolinių vertybių – vėliavos ir himno – išraiška, bet ir kaip prielaida savarankiškai kurti ekonominę gerbūvį individualiomis pastangomis.

Pasinaudodama karo tarp nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos pradžia, Lietuva siekė atkurti nepriklausomybę, surengdama 1941 m. Birželio sukilimą, kuriame dalyvavo ir V. Gužas. Kai kurių buvusių sukilimo dalyvių veiksmai susipynė su 1941-ųjų vasarą Lietuvą ištikusia tragedija – Lietuvos žydų sunaikinimu. Išanalizuota su V. Gužo veikla susijusi ar-

¹³⁶ Vakarų Lietuvos srities vado Aleksandro Milaševičiaus-Vairo įsakymas Nr. 4 dėl žuvusių srities štabo viršininko Vytauto Gužo-Kardo ir Kęstučio apygardos vado Alekso Mieliulio-Granito atminimo, 1949-07-28, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 14, l. 195.

¹³⁷ 1949-09-09 žuvo Jūros srities vadas Aleksandras Milaševičius-Vairas.

¹³⁸ L Tarybos biuletenis, 1950 m. liepos mėn., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, t. 10, l. 308, 314–314 a. p.

chyvinių dokumentų visuma leidžia daryti prielaidą dėl galimo jo dalyvavimo kai kuriuose žydų Holokausto veiksmuose – suėmimuose, konvojavime ir saugant sutelkimo vietas.

V. Gužas nėra tipiškas lokalaus ginkluoto pasipriešinimo atstovas. Jis buvo kilęs iš Rokiškio krašto, prieš antrąją sovietų okupaciją dirbo Ukmergės apskrityje, Taujėnų miestyje. Visgi visa jo partizaninė veikla buvo susijusi su Pietų Žemaitija – Kęstučio apygarda ir Vakarų Lietuvos partizanų sritimi.

V. Gužo intelektualiniai ir organizaciniai gebėjimai turėjo įtakos jo aktyviam išitraukimui į Lietuvos ginkluoto pasipriešinimo vienijimo procesus. Šios asmeninės savybės leido jam nuo pat partizaninės veiklos pradžios eiti įvairaus lygmens vadovaujamas pareigas partizanų karinėje struktūroje.

V. Gužo tapimą LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16-osios Deklaracijos signataru lėmė Vakarų Lietuvos srities vado A. Milaševičiaus sprendimas pačiam nedalyvauti suvažiavime ir deleguoti į jį srities štabo viršininką V. Gužą.

Partizaninė V. Gužo veikla buvo įvertinta ir išskirta aukščiausios partizanų vadovybės. 1948 m. lapkričio 23 d. BDPS prezidiumo pirmininko išleistu Aktu Nr. 2 Vytautas Gužas buvo pakeltas į laisvės kovotojo partizano kapitono laipsnį. 1949 m. vasario 16 d. LLKS prezidiumo pirmininko Aktu Nr. 8 Vytautas Gužas apdovanotas II laipsnio Laisvės kovos kryžiumi su kardais¹³⁹. 1949 m. sausio 25 d. jis buvo paskirtas LLKS Tarybos nariu.

V. Gužo partizaninė karjera nuo būrio vado pavaduotojo iki Vakarų Lietuvos (Jūros) partizanų srities štabo viršininko, o galiausiai ir LLKS Tarybos nario bei 1949-ųjų vasario 16-osios Deklaracijos signataro buvo nuosekli ir dėsninga.

Archyviniai dokumentai

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

- F. 1357 – Žemės ūkio rūmų fondas
- F. 456 – Rokiškio apskrities policijos nuovados ir punktų fondas
- F. 576 – Lietuvos skautų sąjungos fondas
- F. R-322 – Lietuvos TSR gyvulininkystės-pienininkystės kooperatinių draugijų sąjungos „Pienocentras“ fondas
- F. R-743 – Lietuvos statistikos vadybos fondas (*Litauisches Statistisches AMT*)
- F. F-688 – Ukmergės apskrities viršininko fondas

Lietuvos ypatingasis archyvas

- F. K-1, ap. 58 – LSSR KGB Baudžiamųjų bylų fondas

¹³⁹ Bendrojo demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio prezidiumo pirmininko Aktas Nr. 2, 1948-11-23; Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos prezidiumo pirmininko Aktas Nr. 8, 1949-02-16, *LVA*, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, t. 11, l. 27, 39.

F. K-5 – Lietuvos partizanų dokumentų kolekcija

F. K-41 – Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 2-osios valdybos fondas

Lietuvos valstybės istorijos archyvas

F. 669 – Telšių (Žemaičių) Romos katalikų vyskupijos dvasinės konsistorijos fondas

Literatūros sąrašas

1. „Garbingoji mūsų Armija!“, in: Lietuva, Kaunas, 1919-12-31, Nr. 282, <<https://www.epaveldas.lt/preview?id=LNB00AD2076-1919-Gruod.31>>.
2. „Į mišką“, *Žaltvykslė*, 1991, Nr. 7–8, p. 82.
3. Pasakoja Ona Šimoliūnienė-Mockutė-Genovaitė, in: *Aukštaitijos ir Pietų Žemaitijos partizanų atsiminimai*, d. 5, sudarė Romas Kaunietis, Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2006, p. 502–520.
4. Balkelis Tomas, *Moderniosios Lietuvos kūrimas*, Vilnius: Lietuvių tautosakos ir literatūros institutas, 2012.
5. Čekutis Ričardas, Žygelis Dalius, „Laisvės kryžkelės. Broniui Liesiui-Nakčiai atminti“, <<http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2009-04-20-laisves-kryzkeles-broniui-liesiui-nakciai-atminti/3194>>.
6. Dieckmann Christoph, Sužiedelis Saulius, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius: Margi raštai, 2006.
7. Gaidelis Povilas, „Didvyriai nemiršta: Vytautas Gužas-Kardas“, <<http://www.llks.lt/pdf2/Gaidelis%20apie%20Guzha-Karda.pdf>>.
8. Gaškaitė-Žemaitienė Nijolė, *Žuvusiųjų prezidentas*, Vilnius: LGGRTC, 2007.
9. Gužas Danielius, „Vytauto Gužo gyvenimo kelias“, in: *Rokiškėnai – LLKS Deklaracijos signatarai: konferencijos pranešimai*, Rokiškis, 2009, p. 29–33.
10. *Holokaustas Ukmergėje*, sudarė Neringa Latvytė-Gustaitienė, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2012.
11. Juodis Darius, „Apie partizaną Juozą Kasperavičių-Visvydą“, <[https://www.lka.lt/uploads/Products/product_167/2022-1\(150\).pdf](https://www.lka.lt/uploads/Products/product_167/2022-1(150).pdf)>.
12. Jurkutė Mingailė, „Bronius Liesis-Naktis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2019, Nr. 2(46), p. 95–112.
13. Kasparas Kęstutis, „Į tėvynę iš dangaus“, in: *Laisvės kovų archyvas*, 1996, t. 18, p. 5–72.
14. Kavaliauskaitė Živilė, „Partizano sesuo tebesaugo brolio dovaną“, <<https://www.skrastas.lt/aktualijos/partizano-sesuo-tebesaugo-brolio-dovana>>.
15. Kripienė Enrika, „1949 m. vasario 16-osios deklaracijos signatarai“, *Liaudies kultūra*, 2018, Nr. 4.
16. Kripienė Enrika, „Juozas Šibaila-Merainis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2021, Nr. 2(50), p. 80–105.
17. *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, sudarė Dalia Kuodytė, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996.
18. Noreika Dainius, „Balys Vaičėnas: partizano asmuo ir kova“, *Balys Vaičėnas, Partiza-*

no sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestiniai tekstai, sudarė Klaudijus Driskius, Rūta Mozūraitė, Paulius V. Subačius, Vilnius: Tautos paveldo tyrimai, 2013, p. I–XIII.

19. Noreika Dainius, *Partizanų karas Lietuvoje (1944–1953): socialinių struktūrų problema*, [daktaro disertacija], Vilniaus universitetas, 2020.
20. Petrauskienė Aistė, Vaitkevičius Vykintas, „Kelyje į 1949 metų partizanų vadų susitikimą“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2014, t. 34, p. 104–130.
21. Pocius Mindaugas, „Jonas Kimštas-Žalgiris – asmenybės ir biografijos bruožai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2(48), p. 102–124.
22. Raila Eligijus, *Lietuvystės Mozė: Jono Basanavičiaus gyvenimo ir ligos istorija*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2019.
23. Rukšėnas Alfredas, „Juozo Albino Lukšos-Daumanto 1940–1941 m. biografijos puslapiai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, Nr. 2(48), p. 77–99.
24. *Vakarų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas*, Vilnius: LGGRTC, 2010.
25. Vaitkevičius Vykintas, „Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio taryba: nariai, jų veikla ir diskusijos“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, 2020, t. 40, p. 143–377.
26. Žilytė Enrika, „Partizanų vadų kolektyvinė biografija“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2016, 38, p. 84–112.

Ramona Staveckaitė-Notari

**Vytautas Gužas – Personality and Fate in the History of Lithuanian Partisan Resistance:
The Activities and Significance of the Partisan Vytautas Gužas in the History
of the Lithuanian Partisan War**

Summary

This article provides a systematic analysis of the biography of Vytautas Gužas (code name: Kardas), who was one of the signatories of the 16 February 1949 Declaration of the Union of Lithuanian Freedom Fighters (ULFF). Archival documents and partisan memoirs are used to reconstruct the trajectory of Gužas's life and activities, from interwar Lithuania to the culmination of the partisan resistance. The article is meant not only to present biographical facts about the signatory, but also to illuminate the social and cultural context of independent Lithuania that shaped Gužas's world view and political convictions, which influenced his value-based choices in the face of the Soviet and Nazi occupations. Vytautas Gužas is portrayed as a representative of the patriotic generation of interwar Lithuania.

Keywords: Signatories, partisan war, ULFF

KGB operatyvinių-techninių priemonių taikymas prieš antisovietinio pasipriešinimo dalyvius

Dr. Kristina Burinskaitė

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ kristina.burinskaite@genocid.lt

ORCID: 0000-0003-1083-6998

KGB naudojo įvairias slaptas priemones, kurių svarbiausias tikslas buvo operatyvinės informacijos rinkimas. Nors agentai buvo svarbiausia KGB priemonė, tačiau tam tikrais atvejais slaptos techninės priemonės buvo efektyvesnės renkant informaciją. Tokių priemonių taikymas buvo griežtai reglamentuotas ir jas pasitelkti galėdavo tik išnaudojusieji kitas priemones. Operatyvinės-techninės priemonės, kaip ir agentai, buvo naudojamos kitomis represijoms vykdyti (rinkti informaciją baudžiamajai bylai, profilaktikai), tad jos buvo svarbios represinės politikos dalys. Nors jos daugiau buvo taikomos kontroliuojant užsieniečių judėjimą Lietuvoje, bet buvo svarbios ir kovojant prieš lietuvių antisovietinio pasipriešinimo dalyvius. KGB dokumentuose užfiksuoti pavyzdžiai atskleidžia, kad šių priemonių tikslas – ne tik išaiškinti antisovietinės veiklos dalyvius, bet ir atskleisti su ja susijusius asmenis, ir taip iš pagrindų sunaikinti grupelės veiklą bei surinkti medžiagą baudžiamajai bylai. Tai pavykdavo retai, tačiau *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos* sklaidos kelias Lietuvoje ir Vakaruose rodo, kad KGB bent jau šiuo atveju liko daugiau stebėtojas, nors ir buvo padaryta žala atskiriems asmenims.

Reikšminiai žodžiai: KGB, antisovietinis pasipriešinimas, techninės priemonės, savi-laida.

Agentai buvo svarbiausia KGB priemonė ir visuomenę labiausiai dominantis sovietinio saugumo veiklos aspektas. Tačiau tam tikrais atvejais agentai negalėjo atlikti kai kurių užduočių, gauti informacijos, tad buvo pasitelkiamos slaptos operatyvines-techninės priemonės. Jos buvo labai įslaptintos ir dokumentų apie jų taikymą nėra daug, tačiau jos buvo irgi svarbi KGB operatyvinio darbo dalis. Šios priemonės daugiau taikytos kontroliuojant užsieniečių judėjimą Lietuvoje, bet buvo svarbios ir kovojant prieš lietuvių antisovietinio pasipriešinimo dalyvius. Būtent šiam aspektui ir skirta ši publikacija.

KGB slaptų priemonių taikymas srityse, susijusiose su informacijos ir judėjimo stebėjimu bei kontrole, buvo sąlygotas geležinės uždangos, kurią lėmė sovietinės sistemos uždarumas ir slaptumas, informacijos ir judėjimo kontrolė. KGB institucija, įgyvendinama savo uždavinius, pasitelkė tiek viešus, tiek slaptus svarbios informacijos gavimo būdus. Agentai – visuomenei žinomiausia slapta KGB priemonė, bet kai kuriais atvejais jie neturėjo galimybių gauti tam tikros informacijos, tad buvo pasitelkiamos operatyvinės-techninės priemonės. Tai intriguojančios, slaptos, įdomios, svarbios ir kartais pavojingos fizinei žmonių sveikatai KGB veiklos priemonės. Jų būta ir labai kenksmingų. Tokių slaptų techninių priemonių, galėjusių paveikti ir žmogaus sveikatą, taikymas buvo ypač slaptas, informacijos apie tai KGB dokumentuose yra visai nedaug. Jų taikymo amplitudė plati – nuo rezistentų slaptos veiklos fiksavimo, užsienio piliečių (turistų, specialistų) sekimo iki pramoninio-techninio šnipinėjimo. Priešingai nei Vakarų spec. tarnybos, KGB šias slaptas priemones taikė ir prieš „vidaus priešus“.

Temos aktualumas. Dėl šaltinių trūkumo istoriografijoje šiai temai skiriamas daug mažesnis dėmesys nei, pavyzdžiui, agentams ir jų darbui, bet aptariamoms priemonėms kartais buvo vienintelės, siekiant fiksuoti slaptą lietuvių rezistentų pasipriešinimo veiklą, stebėti išeivius Lietuvoje, užtikrinti judėjimo Lietuvos teritorijoje kontrolę, informacijos sklaidą per geležinę uždangą. Jų pagrindu buvo galima rengti ir kitas represines, agentūrines, profilaktines priemones, todėl yra būtina jas atskleisti ir įvertinti jų santykį su kitomis KGB priemonėmis. Negalima sakyti, kad istoriografijoje šioms priemonėms neskiriamas dėmesys, bet jas užgožia dėmesys agentams, be to, jos labiau analizuojamos šnipinėjimo ar turizmo sektoriaus kontrolės kontekste ir mažiau aptiriamos tyrinėjant antisovietinio pasipriešinimo dalyvių persekiojimą.

Sąvokos. Operatyvinės-techninės priemonės – tai slaptas KGB techninis arsenalas (radioelektroninis, optinis, infraraudonųjų spindulių, filmavimo, radijo), taikytas operatyvinei informacijai gauti, įgyvendinant agentūrinę-operatyvinę ir tardymo veiklą¹. Operatyvinės priemonės turėjo specialius kodinius pavadinimus: T, E, F, S, N, PK, O, D². T priemonė reiškė slaptą pasiklausymą iš sekamojo kambarių, E – slaptą kratą, F – slaptą filmavimą,

¹ „Operatyvinė technika“, *Контрразведывательный словарь*, Москва, 1972, c. 188.

² Kai kuriais atvejais ta pati operatyvinė literinė priemonė turėjo skirtingus kodinius pavadinimus iki ir po 1960 m.

S – telefoninių pokalbių pasiklausymą ir įrašymą, N – pasiklausymą su stacionaria technika („blakės“ ir pan.), PK – korespondencijos tikrinimą, D – slaptas kratas, nepaliekant jokių ženklų (pavyzdžiui, KGB dominantys dokumentai buvo slapta perfotografuojami), O – slaptą operatyvinę apžiūrą (slaptą įsilaužimą į patalpas, kur tiriamasis asmuo galėjo saugoti antisovietinę literatūrą). N EKSTRA – mobili pasiklausymo technika³, MN – slaptas sekamojo asmens drabužių, batų, rankų padengimas tam tikra medžiaga⁴.

Šios publikacijos tikslas – išanalizuoti slaptų operatyvinių-techninių priemonių taikymą prieš antisovietinio pasipriešinimo dalyvius bei įvertinti tų priemonių santykį su kitomis KGB priemonėmis.

Darbo objektas – tai operatyvinių-techninių priemonių, kuriomis buvo siekiama gauti KGB reikalingą informaciją apie antisovietinės veiklos apraiškas, rezistentų veiklą ir kurios negalima buvo gauti viešai ar su agentų pagalba, taikymo principai.

Darbo uždaviniai:

įvardyti slaptų operatyvinių techninių priemonių taikymo principus operatyvinėje veikloje;

išanalizuoti slaptų techninių priemonių taikymą prieš antisovietinio pasipriešinimo dalyvius;

įvertinti jų santykį su kitomis KGB priemonėmis.

Dėl šaltinių trūkumo šis darbas nepretenduoja į išsamią šių priemonių taikymo analizę, bet siekia aptarti bendrų jų taikymo principų ir juos iliustruojančių pavyzdžių pateikimą ir analizę.

Istoriografijos apžvalga. Tai, kas slapta, nepažinta ir ypač, kai tai susiję su KGB ir jo nusikaltimais ir taikytais metodais, domina ir visuomenę, ir mokslininkus. Deja, tam tikrų dalykų, susijusių su slaptų priemonių taikymu, jų fiziniu poveikiu, pavyzdžiui, asmenims, nesužinosime dėl šaltinių trūkumo, neaptarsime tokių priemonių panaudos organizavimo principų, nes turbūt ne viskas būdavo fiksuojama raštu.

Vakarų istoriografija didžiausią dėmesį skiria agentų bei vadinamųjų *active measures* propagandinių priemonių taikymui, tačiau ir slaptos techninės priemonės, svarbios įgyvendinant kitas KGB priemones, irgi susilaukė tam tikro dėmesio KGB istorijai skirtose knygosė⁵. Vis dėlto šioms priemonėms daugiau dėmesio skiriama publicistinio pobūdžio

³ Lietuvos ypatingojo archyvo pažyma apie Lietuvos TSR KGB operatyvinio-techninio skyriaus fondą, Nr. K-36, p. 2, <<https://eais-pub.archyvai.lt/eais/faces/pages/forms/search/F3001.jspx>>.

⁴ SSRS KGB įsakymas Nr. 0034 dėl KGB 7-osios pagrindinės valdybos ir 7-ųjų teritorinių padalinių techninių priemonių DN, MN, UN taikymo, 1982-03-09, LYA, f. K-51, ap. 3, b. 25, l. 26.

⁵ Christopher Andrew, V. Mitrokhin, *The Sword and the Shield. The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, New York: Basic Books, 1999; Олег Гордиевский, К. Эндрю, *КГБ. Разведывательные операции от Ленина до Горбачёва*, Москва: Центрполиграф, 1999.

darbuose, kurie nesiremia šiuo metu neprieinamais šaltiniais. Tačiau pateikiami techniniai aprašai ir gausios iliustracijos padeda geriau susipažinti su minėtomis priemonėmis⁶. CŽV vadovo Alleno Daleso knygoje apie CŽV ir KGB nematomą dvikovą apibūdinami ne tik CŽV veiklos metodai, bet ir KGB veikla prieš JAV, įskaitant technines priemones, nors daugiau dėmesio skiriama KGB vykdytai dezinformacijai Vakaruose ir jo agentams⁷. KGB agentų šnipinėjimo veikla JAV bei kitose Vakarų šalyse atsispindi buvusio JAV žvalgybos pareigūno Johno Barrono knygoje⁸. Amy Knight, Peteris Deriabinas ir T. H. Bagley technines KGB priemones apibūdina šnipinėjimo Vakaruose kontekste, o ne kaip įrankius, taikytus prieš vidaus priešus⁹. Rusų teisininkas, istorikas Jurijus Stecovskis, remdamasis prieinamais represinių struktūrų dokumentais, tarp kitų sovietinių represinių struktūrų įrankių pamini ir slaptas technines priemones kovojant su vidaus priešais¹⁰.

Lietuviškoji istoriografija šiomis priemonėmis susidomėjo pirmiausia dėl jų taikymo prieš partizanus. Garsi ginkluotos rezistencijos tyrinėtoja Nijolė Gaškaitė, remdamasi represinių struktūrų dokumentais, pateikia slaptų psichotropinio poveikio priemonių taikymo suimant partizanus pavyzdžius ir du garsiausius jų panaudojimo atvejus po 1953 m.: tiriant „Žalgirio“ gamyklos bylą bei šių priemonių taikymą prieš kunigą Juozą Zdebskį¹¹. Vidas Spengla savo darbuose, kurie irgi remiasi KGB dokumentų perpasakojimu, bet ne jų analize, apibūdina šių priemonių taikymą prieš kunigus, ypač prieš J. Zdebskį, bei prieš *Kronikos* leidyboje ir platinime dalyvavusius kunigus, vienuoles ir tikinčiuosius¹². KGB priemonių, įskaitant operatyvines-technines, spektrą apibūdina ir Juozas Liesis, kruopščiai išanalizavęs KGB dokumentus¹³. KGB veiklos metodus, naudotus prieš vienuolį Stanislovą Dobrovolskį, pristato Arvydas Augas¹⁴. Šie leidiniai yra daugiau apžvalginio pobūdžio. Jovita ir Juozai Liesiai, remdamiesi įvairiais KGB dokumentais, pateikia pavyzdžių apie operatyvinių-techninių priemonių taikymą. Gal tai aprašomasis straipsnis, bet jis tikrai naudingas susipažįstant su konkrečiais šių priemonių taikymo

⁶ Keith Melton, Vladimir Alekseenko, *The Secret History of KGB Spy Cameras: 1945–1995*, <<https://schifferbooks.com/products/secret-histkgb-spy-cameras>>.

⁷ Allen Dulles, *ЦРУ против КГБ*, Москва: Центрполиграф, 2000.

⁸ John Daniel Barron, *KGB Today: The Hidden Hand*, New York: Reader's digest press, 1983.

⁹ Amy W. Knight, *KGB: police and politics in the Soviet Union*, New York: Unwin Hyman, 1990; Peter Deriabin, T. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union*, London: Robson Books, 1990.

¹⁰ Юрий Стецовский, *История советских репрессий*, Москва: Общественный фонд «Гласность», 1997, т. 2.

¹¹ Nijolė Gaškaitė, „Specpriemonės KGB veikloje“, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 9.

¹² Vidas Spengla, „Akiplėša“. *KGB kova prieš bažnyčią. Pagal kunigo J. Zdebskio sekimo bylą*, Vilnius: Lumen, 1996; V. Spengla, *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*, Vilnius: Katalikų akademija, 1993; V. Spengla, *Objektas „Intrigantas“: kunigo Broniaus Laurinavičiaus gyvenimas ir veikla*, Vilnius: Katalikų akademija, 2002.

¹³ Juozas Liesis, *Bažnyčios riteris*, Vilnius: Petro ofsetas, 2012.

¹⁴ Arvydas Augas, *Tėvas Stanislovas KGB gniaužtuose*, Šiauliai: Lucilijus, 2020.

principais ir pavyzdžiais¹⁵. Lina Okuličiūtė analizuoja, kokios priemonės, įskaitant slaptas technines, taikytos prieš nepriklausomos Lietuvos veikėją, politinį kalinį Juozą Keliuotį. Priešingai nei minėti autoriai, ši istorikė ne tik pateikia faktus, bet ir analizuoja šių priemonių santykį, kokį vaidmenį jos atliko renkant svarbią informaciją¹⁶. Istorikas Arvydas Anušauskas pateikia išsamų operatyvinių-techninių priemonių aprašymą, jų taikymo principus ir konkrečius daugiau turizmo sektoriaus srities pavyzdžius, nenagrinėdamas jų taikymo prieš antisovietinio pasipriešinimo dalyvius¹⁷.

Šaltinių apžvalga. Slaptų operatyvinių techninių priemonių taikymą organizavo KGB 2-asis operatyvinis specialusis skyrius, nuo 1959 m. – techninis skyrius (rus. *Osobenyj techničeskij otdel* – OTO), tačiau buvusio KGB archyvo (kurio dokumentai yra Lietuvos ypatingajame archyve) fonde šio skyriaus veikla ir priemonių taikymas atspindėtas fragmentiškai. Šio skyriaus dokumentų fondas apsiriboja techninių priemonių specifikacija, bet nepateikia duomenų apie konkrečią skyriaus veiklą. Informacija apie konkrečius priemonių taikymo pavyzdžius randama įvairiuose KGB padalinių archyvuose fonduose ir tai trukdo susidaryti bendrą vaizdą apie jų taikymo principus. Šių priemonių taikymas reglamentuotas ir jo principai atsispindi SSRS KGB įsakymuose (f. K-51, ap. 3), konkrečių techninių priemonių taikymo pavyzdžiai yra tas priemonės užsakančių padalinių ataskaitose. Tad informacijos reikia ieškoti įvairių KGB padalinių dokumentų fonduose. Geriausiai priemonių visuma ir konkrečių techninių priemonių taikymas matyti asmenų operatyvinio stebėjimo bylose iš fondo K-30.

Buvusių rezistentų atsiminimai atskleidžia, kad žmonės jautėsi esą sekami, bet tai jiems netrukdė tęsti savo veiklą, nors tai ir keldavo tam tikrą įtampą¹⁸. Pavyzdžiui, politinė kalinė Nijolė Sadūnaitė pasakoja apie keistus savo fizinius pojūčius tardymo kameroje¹⁹.

Unikalūs šaltiniai, esantis Okupacijų ir laisvės kovų muziejuje – LSSR KGB vidaus naudojimui skirtas mokomųjų nuotraukų albumas (XX a. 6–7 deš.)²⁰ apie specialių prietaisų sekimo ir maskavimosi būdus²¹. Šiame albume esančios nuotraukos naudojamos kaip techninių priemonių iliustravimo pavyzdžiai.

¹⁵ Juozas Liesis, Jovita Lesienė, „KGB specialiosios priemonės“, <<https://lajarchyvas.wordpress.com/2015/02/06/kgb-specialiosios-priemones/>>.

¹⁶ Lina Okuličiūtė, „Juozas Keliuotis KGB taikinyje 1956–1978 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2(26).

¹⁷ Arvydas Anušauskas, *KGB. Visiškai slapta!*, Vilnius: Versus Aureus, 2015.

¹⁸ Sigitas Tamkevičius, *Priespaudos, kovos ir nelaisvės metai, 1968–1988*, Vilnius: Ateities leidybos centras, 2012; Antanas Terleckas, *25-ieji Lietuvos okupacijos metai: rezistentų dienoraštis*, Kaunas: UAB Judex, 2006; Vytautas Skuodis, *Žaidimas KGB tinkluose*, Vilnius: Vaga, 1996.

¹⁹ Nijolė Sadūnaitė, *KGB akiratyje*, Čikaga: Ateitis, 1985.

²⁰ Virtuali paroda „KGB sekimo būdai ir priemonės“, <<https://olkm.lt/parodos/kgb-sekimo-budai-ir-priemones/>>.

²¹ Tai nėra vienintelis tokio pobūdžio mokomasis nuotraukų albumas. Yra mokomieji nuotraukų albumai apie partizanų bunkerius, apie sugautus užsienio žvalgybų agentus, iš jų atimtą įrangą ir ginklus, sulaikytą kontrabandą.

Operatyvinių-techninių priemonių taikymo principai

Svarbiausias operatyvinių-techninių priemonių taikymo tikslas – operatyvinės informacijos apie KGB dominantą objektą (tai asmuo, organizacija, daiktas, pvz., savižudybės, anoniminis dokumentas) rinkimas arba kitų operatyvinių tikslų, tokių kaip šnipinėjimas, asmenų, dalyvaujančių antisovietinėje veikloje, išaiškinimas. Operatyvinis nustatymas reiškė slaptą įvairių, dažniausiai biografinių, duomenų rinkimą apie KGB dominančius asmenis jų gyvenamosiose arba darbo vietose, taip pat organizuojant ar taikant operatyvines-technines priemones²². Šios informacijos pagrindu buvo organizuojama tolesnė veikla, tokia kaip patraukimas baudžiamojon atsakomybėn arba panaudojimas kompromitacijai ar profilaktikai, taip pat buvo stengiamasi nustatyti į KGB akiratį patekusių žmonių aplinkoje esančius asmenis, kad būtų galima išsiaiškinti, koku būdu ir per kokius asmenis buvo platinama antisovietinė literatūra ir spauda Lietuvoje, kaip ji pateko į Vakarų. Tai buvo ir priemonė išsiaiškinti neidentifikuotus antisovietinės veiklos dalyvius. Turbūt buvo ne mažiau svarbu ir skleisti bei palaikyti baimę, visuomenės tarpusavio nepasitikėjimą, ypač tarp antisovietišškai veikiančių asmenų. Operatyvinės-techninės priemonės turėjo sudaryti įspūdį, kad visi ir visur buvo pasiklausomi, sekami ir stebimi, o kai kuriais atvejais net demonstratyvus rodymas, kad juos fotografuoja, turėjo daryti nemalonų psichologinį poveikį.

Už operatyvinių-techninių priemonių taikymą iki 1959 m. buvo atsakingas KGB 2-asis specialusis skyrius (operatyvinis-techninis), turėjęs tris poskyrius, KGB 3-iasis spec. poskyris (kriminalinės ekspertizės ir operatyvinės priedangos dokumentų gamyba) ir 6-asis spec. skyrius (korespondencijos perliustravimo – PK). 1959 m. vasaros pabaigoje sujungus šiuos skyrius įkurtas LSSR KGB operatyvinis-techninis skyrius (toliau – OTO)²³. OTO sudarė šeši poskyriai, kuravę atskirtų priemonių taikymą. Kitas KGB padalinys – 7-asis skyrius – vykdė išorinį asmenų sekimą viešosiose vietose. Kiti padaliniai patys šių priemonių taikyti negalėjo, jie tik kreipdavosi dėl jų panaudojimo į 7-ąjį skyrių. Norint jas taikyti reikėdavo sankcijos, pagrindimo. Agentai kartais irgi buvo įtraukiami į šių priemonių įgyvendinimą. Pavyzdžiui, KGB pirmininko rašte padaliniams dėl garso ir vaizdo priemonių taikymo atkreipiamas dėmesys į tai, kad garso įrašymo techniką naudoti mitingų metu agentai gali tik leidus vadovybei²⁴.

²² „7-asis skyrius“, <<https://www.kgbveikla.lt/lt/7-asis-skyrius>>.

²³ Iš pradžių tai buvo LTSR NKGB 2-ojo (kontržvalgybos) respublikinio skyriaus 6-asis poskyris; 1945 m. kovo pradžioje šis poskyris atskirtas nuo LTSR NKGB 2-ojo skyriaus ir pavadintas LTSR NKGB B poskyriu, o pastarasis LTSR valstybės saugumo liaudies komisaro 1945 m. kovo 10 d. įsakymu pertvarkytas į LTSR NKGB (nuo 1946 m. kovo – LTSR MGB) B, arba Operatyvinį-techninį skyrių (rus. *Оперативно-технический отдел*), atskaitingą dar 1943 m. gegužę įkurtam TSRS NKGB B. Pažyma apie LSSR KGB operatyvinio-techninio skyriaus fondą, f. K-36, apžvalga, LYA, <https://eais-ub.archyvai.lt/eais/faces/pages/forms/search/F3002.jsp?_afPfm=-16846fbf>.

²⁴ LSSR KGB pirmininko E. Eismunto 1989 m. raštas Molėtų rajono KGB poskyriui dėl sekimo įrangos naudojimo, 1989-06-27, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 231, l. 21.

KGB organizavo jį dominusių asmenų slaptą sekimą viešosiose vietose (bibliotekose, gatvėse, kavinėse, restoranuose, parduotuvėse, poliklinikose, viešajame transporte). Slaptam žmonių sekimui buvo pasitelkiamos įvairios techninės priemonės, tokios kaip fotografavimas, filmavimas, pokalbių tiek uždarose, tiek viešose vietose fiksavimas. Nuo asmens sekimo buvo neatsiejamos ir kitos priemonės – telefoninių pokalbių pasiklausymas ir garso pasiklausymo technikos įmontavimas patalpoje, siekiant gauti informacijos agentūrinei-operatyvinei veiklai. Pasiklausymo technika buvo stacionari ir kilnojama. Ji būdavo įrengiama patalpose (bute, kartais – virš tiriamo asmens buto arba gretimame bute), įmontuojama į telefono aparatus. Į telefono aparatą įmontavus spec. techniką būdavo galima klausytis ir įrašinėti pokalbius telefonu bei netelefoninius pokalbius patalpoje. KGB reikalingos informacijos ieškojo ir kitomis slaptomis priemonėmis. Slaptas pašto ir telegrafo korespondencijos kontrolės tikslas buvo užkirsti pašto ir telegrafo kanalų panaudojimą „priešiškiems“ Sovietų Sąjungai veiksams ir gauti operatyvinės informacijos apie saugumo organus dominančius asmenis bei faktus, ieškoti duomenų apie užsienio „imperialistinių“ valstybių žvalgybų ir antisovietinių centrų veiklą, jų galimus ryšius su lietuvių nacionaliniu pagrindžiu. Taip pat buvo vykdomas religinio turinio medžiagos, antisovietinių minčių, karinių ir valstybės paslapčių bei duomenų atskleidimas apie keitinimus imtis priešiškos sovietinei santvarkai veiksmų. Slapta patikrinus korespondenciją, kai kurie žmonės būdavo pradėdami tirti, jiems užvesdavo operatyvinio patikrinimo ir stebėjimo bylas, kartais areštuodavo²⁵. KGB operatyvinėje veikloje daug dėmesio buvo skiriama ir įvairių dokumentų, ypač anoniminių, savilaidos, grafinei ekspertizei, asmenų identifikavimui pagal fotografijas, pirštų atspaudų, dokumentų, mašinraščio tekstų tyrimui, popieriaus, klijų, rašalo, pieštukų ekspertizei, parašų laiškuose tyrimui²⁶. Mažiausiai žinomas stebėjimas – nematomais radioaktyviais spinduliais²⁷ ar cheminėmis medžiagomis apdorojami sekami žmonės ar daiktai.

Šių priemonių taikymo principai (tikslai, formos, vykdytojai, taikiniai – t. y. kokioms visuomenės grupėms jos buvo taikomos, o kurioms netaikomos (uždrausta šias priemones taikyti aukštų partinių pareigūnų atžvilgiu), koks jų taikymo formalizavimas) buvo reglamentuoti SSRS KGB įsakymais. Pavyzdžiui, SSRS KGB 1968 m. lapkričio 25 d. įsakymas Nr. 00124 dėl slapto pašto ir telegrafo stebėjimo. Paštas buvo stebimas kovos su šnipinėjimu, ideologines diversijos kontekste, tai buvo selektyvus tikrinimas ieškant slaptų daiktų, valiutos, ideologiškai žalingų dokumentų²⁸. 1980 m. rugsėjo 12 d. SSRS KGB įsakymu apibrėžta operatyvinių-techninių priemonių, skirtų išoriniam stebėjimui garso pasiklausymo priemonėmis, įvardijimas ir naudojimas, pavyzdžiui, *Vitrina* (pasiklausymas iš anksto

²⁵ KGB raštas padaliniams rengti, ataskaita apie PK darbo rezultatus, 1956-12-16, LVA, f. K-11, ap. 1, b. 3895, l. 17.

²⁶ Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė, *KGB slaptieji archyvai 1954–1991*, Vilnius: LGRTC, 2011, p. 112.

²⁷ A. Anušauskas, *KGB. Visiškai slaptai*, p. 229.

²⁸ SSRS KGB įsakymas Nr. 00124 dėl slapto pašto telegrafo stebėjimo, 1968-11-25, LVA, f. K-51, ap. 3, b. 4, l. 334–351.

žinomoje vietoje, atvirose vietose), *Znak* (trumpalaikio buvimo vietose esant tinkamoms aplinkybėms), *Zakaz* (viešojo maitinimo įstaigose su agentų įtaisyta priemone), *Sputnik* (priemonės įtaisymas į sekamo asmens rūbus ar kitus daiktus), *Sputnik-A* (priemonė, skirta agentui kalbėti su sekamaisiais atvirose vietose), *Tranzit* (slepiaama sekamo asmens automobilyje), *Pikap* (pasiklausymams naudojamas automobilis, kuriame yra techninių pasiklausymo priemonių ir kuris paskiriamas sekamam objektui pagal tam tikrą legendą). Minėtas priemonės taikė KGB 7-ieji padaliniai²⁹. 1982 m. kovo 9 d. KGB įsakyme Nr. 0034 dėl techninių priemonių taikymo vykdant išorinę sekimą nurodyta: DN – slapta dokumentų ir daiktų apžiūra ir, jeigu reikia, fotografavimas; MN – drabužių, batų, rankų, daiktų, su kuriais sekamasis liečiasi, slaptas impregnavimas tam tikromis medžiagomis, siekiant nustatyti jo maršrutus ir veiksmus; UN – slaptas sekamų asmenų fotografavimas, filmavimas viešose vietose³⁰. KGB išorinio stebėjimo vykdymo tvarka apibrėžta ir 1987 m. kovo 7 d. įsakymu Nr. 0035 „Dėl išorinio stebėjimo tvarkos instrukcijos patvirtinimo“. Išorinis stebėjimas – tai slaptas vizualus stebėjimas, taip pat asmens stebėjimas, pasitelkiant operatyvines-technines priemones viešosiose vietose ar transporto priemonėse. Objektai galėjo būti ne tik žmonės, bet ir dokumentai, daiktai, svarbūs operatyvinės bylose³¹. Objektai, kuriuose taikytos šios priemonės, turėjo sąlyginius pavadinimus, pavyzdžiui, atviros vietos (gatvės, parkai, skverai – Nr. 20), viešojo maitinimo įstaigos – Nr. 10, viešosios įstaigos (muziejai, vestibuliai – Nr. 25), kempingai, moteliai – Nr. 90, tarybinės transporto priemonės – 100a, užsieninės transporto priemonės – 105a³². Sekamų asmenų veiksmams stebėti KGB naudojo specialią techniką: miniatiūrinius fotoaparatus AJAKS, kuriuos slėpė po diržo sagtimi, kaklaraiščio segtuku, moteriška sege; portatyvinius siųstuvus, slepiamus po viršutiniaisiais drabužiais; naktinio matymo prietaisus, skirtus asmeniui sekti ar vairuoti neįjungus žibintų; mobilią slapto pasiklausymo techniką³³. Apranga ir naudojami daiktai, vykdant išorinę sekimą, irgi buvo reglamentuoti: operatyviniai darbuotojai galėjo apsimesti Raudonosios armijos kareiviais, Vidaus reikalų ministerijos, milicijos, civilinės aviacijos, jūreivystės atstovais, ryšių, geologijos, miškų ūkio atstovais, kabelių tiesimo specialistais, elektrikais³⁴.

²⁹ SSRS KGB pirmininko įsakymas Nr. 00132 dėl operatyvinių-techninių priemonių taikymo instrukcijos įgyvendinimo, 1980-09-12, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 132, l. 181–192.

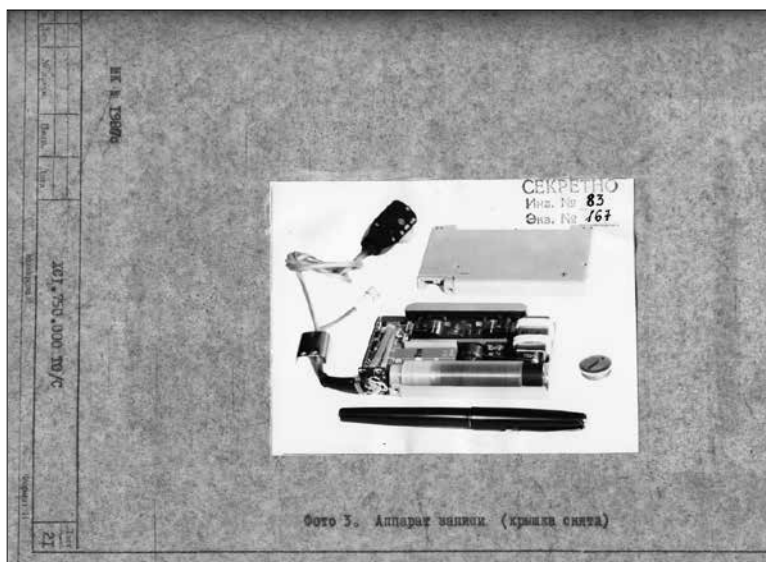
³⁰ SSRS KGB įsakymas Nr. 0034 dėl KGB 7-osios valdybos ir 7-ųjų padalinių techninių priemonių DN, MN, UN taikymo, 1982-03-09, *LYA*, f. K-51, ap. 3, b. 25, l. 25–33.

³¹ SSRS KGB įsakymas Nr. 0035 dėl išorinio stebėjimo tvarkos instrukcijos įgyvendinimo, 1987-03-07, *LYA*, f. K-51, ap. 3, b. 48, l. 88–105.

³² SSRS KGB įsakymas Nr. 00132 dėl operatyvinių-techninių priemonių taikymo instrukcijų patvirtinimo, 1980-09-12, *LYA*, f. K-51, ap. 3, b. 21, l. 182–183.

³³ „KGB agentūros tinklas ir kitos sekimo priemonės“, *KGB slaptieji archyvai*, sud. K. Burinskaitė, L. Okuličiūtė, Vilnius: LGGRTC, p. 112.

³⁴ SSRS KGB įsakymas Nr. 0628 dėl maskuotės aprangos taikant operatyvines-technines priemones, *LYA*, 1979-10-18, f. K-51, ap. 3, b. 20, l. 46–48.

1 pav. Slaptų techninių priemonių ir jų maskavimo pavyzdžiai

(Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus fondai)

Nors KGB direktyvinuose dokumentuose buvo nurodyta šias priemones taikyti tikslin-
gai, nesant kitų galimybių, realūs pavyzdžiai buvo kitokie: KGB padaliniai jas užsakydavo
neatlikę „namų darbų“. OTO dokumentuose atsiskleidžia priekaištai padaliniams, išryš-
kėja perteklinis priemonių taikymas, piktnaudžiavimas, išankstinės informacijos nesu-
rinkimas, dėl ko priemonių taikymas tapdavo neefektyvus. Pavyzdžiui, literinės priemo-

nės buvo pritaikytos objekto M namuose asmeninio pokalbio ir spec. patikrinimo būdu, bet nieko nepavyko išsiaiškinti. Konstatuota, kad agentai pirmiau nebuvo naudojami, o iš karto buvo imtasi techninių priemonių. Kitas pavyzdys: ieškant antisovietinės veiklos požymių reemigrantų iš Argentinos šeimoje, buvo įrengta pasiklausymo aparatūra, bet nusiuntus duomenis į OTO paaiškėjo, kad ten nieko pavojingo nekalbėta, tad šių priemonių griebtasi netikslingai³⁵.

„Nematoma“ kova prieš rezistentus slaptomis techninėmis priemonėmis

Savilaidos, anoniminių dokumentų paieška. Iki 1953 m. sovietinis saugumas prieš pasipriešinimo dalyvius irgi taikė operatyvines-technines priemones, pavyzdžiui, jos buvo svarbios norint suimti pasipriešinimo dalyvius gyvus. Buvo naudojami migdomieji vaistai „Neptūn 12“, „Neptūn 22“ ir „Neptūn 80“, kurių buvo įmaišoma į alkoholį ar kitus maisto produktus³⁶. Taip pat buvo naudojama ir pasiklausymo aparatūra, dokumentų ekspertižės, klastojimai, specialios medžiagos, padedančios šunims atsekti pėdsakus³⁷. Bet tuo metu vis dėlto dominavo prievarta ir agentų veikla.

Po 1953 m. lietuvių antisovietinė veikla įgavo naujas, įvairesnes formas. Jau nebeužtek-davo agentų, norint išsiaiškinti savilaidos leidinių ar anoniminių neorganizuotų rezisten-cinių apraiškų dalyvius, tokius kaip anoniminių lapelių ar dokumentų autoriai, leidėjai, platintojai, autoriai slapta rašomų atsiminimų, kurių paviešinimo KGB bijojo. Pasitelkti ne tik agentai, bet ir operatyvinės-techninės priemonės identifikuojant autorius arba spaus-dinimo įrangą, ieškant užuominų, kas potencialiai galėtų būti tie autoriai. Ši informacija turėjo tapti pagrindu renkant nusikalstamos veiklos įrodymus.

Anoniminės savilaidos autorius buvo bandoma aptikti identifikuojant rašomąsias mašinėles, kopijavimo aparatus, turėjusius tam tikrų individualių bruožų. KGB pasilen-gvino sau darbą: rašomųjų mašinėlių, kopijavimo aparatų įsigijimas ir disponavimas, ne-svarbu, ar asmeninis, ar įmonės, buvo kontroliuojamas KGB ir VRM. KGB padaliniai buvo įpareigoti stebėti, kad įstaigose su kopijavimo aparatais nedirbtų „nepatikimi“ asmenys ir nebūtų sudaromos sąlygos dauginti antisovietinius dokumentus. Tokios įstaigos buvo nuolat tikrinamos. 1971–1972 m. buvo atliktas respublikos tipografinių priemonių, šriftų, kopijavimo priemonių patikrinimas. Stebėta, kas dirbo su tokia technika³⁸. 1983 m. pasi-

³⁵ LSSR KGB OTO raštas apie operatyvinių-techninių ir literinių priemonių taikymą KGB operatyvinėje veikloje, 1960-05-21, LYA, f. K-51, ap. 1, b. 275, l. 10–11.

³⁶ Nijolė Gaškaitė, ten pat, p. 204.

³⁷ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 m.*, sud. N. Gaškaitė, Algis Kašėta, Juozas Starkauskas, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, Pasaulio lietuvių bendruomenė, 1996, p. 43.

³⁸ LSSR KGB raštas apie darbą, užkertant kelią priešiškiems elementams panaudoti tipografinius šriftus ir daugini-mo techniką priešiška veiklai, 1972-11-29, LYA, f. 1771, ap. 248, b. 231, l. 25–26.

rodė KGB pirmininko įsakymas padaliniais rinkti rajonų įmonėse, kariniuose objektuose ar privačių rašomųjų mašinelių šriftų pavyzdžius, kuriuos būtų galima patikrinti pagal KGB turimą šriftų pavyzdžių katalogą³⁹. 1989 m. buvo atlikta kopijų ir kopijavimo įrenginių patikra Vilniaus įmonėse, tikrinta, ar tose įmonėse nebuvo dauginami neformalių judėjimų leidiniai, neįtraukti į apskaitą⁴⁰. 1974 m. užvesta baudžiamoji byla, kurioje buvo kaltinamas Jonas Ivanauskas, Vinco Krėvės-Mickevičiaus spaustuvės darbuotojas, už tai, kad parengė religinio turinio leidinio linotipo rinkinį ir perdavė jį nelegaliai spausdinti. Pasak KGB, tai įvyko dėl kontrolės stygiaus šioje spaustuvėje⁴¹. Dėl prastų rašomųjų mašinelių saugojimo ir kontrolės priemonių Panevėžio gamybiniame susivienijime „Linas“ jo darbuotojas naudojo rašomosiomis mašinėlėmis ir darė antisovietinio turinio leidinių kopijas⁴².

Rašomosios mašinėlės pasižymėjo savitu šriftu ir kitais unikaliais bruožais, tad buvo dedamos pastangos rinkti informaciją apie įtariamų asmenų turimas mašinėles, siekiant palyginti jų unikalų šriftą su spausdintų lapelių šriftais ir taip susieti jų savininkus. LSSR KGB Kauno m. skyriaus 1976 m. gruodžio 14 d. rašte dėl anoniminių autorių bylose *Šakaly, Naborščiki, Raskolnikov, Licemer* nurodoma, kad iš agento gautos rašomosios mašinėlės šriftas palygintas su lapelių šriftu ir kad jis neatitiko⁴³. Taikant T (slaptas pasiklausymas) priemonę užfiksuota informacija, kad asmuo turi slaptą rašomąją mašinėlę, tad imtasi priemonių palyginti šios mašinėlės šriftą su anoniminio dokumento šriftu. Taip pat buvo tiriamas pavogtos mašinėlės šrifto iš meno instituto mokomosios tipografijos 1970 m. atvejis ir tai, ar įtariamasis galėjo būti prisidėjęs prie anoniminių lapelių platinimo⁴⁴. KGB informavo Švenčionių rajono vadovybę, kad buvo patikrinta rajono įmonių turima dauginimo aparatūra ir kad nebuvo rasta dokumentų su nurodytais defektais, kurie leistų identifikuoti jų platinimo vietas⁴⁵.

Tiriant *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos* platinimo kelius savilaidos būdu, rašomųjų mašinelių paieška buvo vienas svarbiausių aspektų ir KGB ieškomų dalykų, siekiant išsiaiškinti straipsnių autorius ir pirminį leidinio šaltinį, vėliau padauginant ir išplatintą.

³⁹ KGB pirmininko raštas padaliniais apie rašymo mašinelių šrifto paieškas, 1983-01-06, *LYA*, f. K-11, ap. 1, b. 2848, l. 1–4.

⁴⁰ LSSR KGB Vilniaus m. skyriaus pažyma apie kopijavimo ir dauginimo technikos patikrinimą, 1989-01-09, *LYA*, f. K-18, ap. 2, b. 102, l. 6, 7.

⁴¹ KGB raštas MT valstybinio leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komiteto pirmininkui dėl V. Kapsuko-Mickevičiaus spaustuvėje spausdintų antisovietinių leidinių, 1974-06-12, *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 198, l. 73–74.

⁴² LSSR KGB raštas dėl Panevėžio m. gamybiniame susivienijime „Linas“ antisovietinių leidinių kopijų darymo gamyklos rašymo mašinėlėmis, 1977-05-24, *LYA*, K-40, ap. 1, b. 206, l. 10.

⁴³ LSSR KGB Kauno m. skyriaus raštas dėl anoniminių *Šakaly, Naborščiki, Raskolnikov, Licemer* paieškai skirtų KGB priemonių, 1976-12-04, *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 207, l. 88–89.

⁴⁴ LSSR KGB 5-ojo skyriaus parengtas agentūrinių operatyvinių ir tardymo priemonių planas anoniminių dokumentų autorių *Šakaly, Naborščiki, Licemer, Raskolnikov* paieškos bylose, 1976-06-11, *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 205, l. 79.

⁴⁵ KGB Švenčionių r. padalinio pažyma apie kopijavimo priemonių, kuriomis dauginama *Kronika*, paiešką, 1986-06-27, *LYA*, f. K-11, ap. 1, b. 3576, l. 13.

Pavyzdžiui, agentas informavo apie J. Zdebskio įsigytą naują rašomąją mašinėlę. Buvo duotas nurodymas kreiptis į valdžios įstaigas ir gauti tos mašinėlės šrifto pavyzdį⁴⁶. LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių plane tiriant baudžiamąją bylą dėl *LKB kronikos* platinimo pažymėta, kad T (pasiklausymas) priemone užfiksuotas vienuolės ir kunigo pokalbis, kuriame kunigas siūlė vienuolei parašyti savilaidai apie blogas gyvenimo sąlygas. Pasitelkus D (slapta krata) priemonę, buvo rasta *LKB kronika* ir prašoma atlikti rašomųjų mašinelių ekspertizę, nustatyti, kokia jų rūšis, kokios charakteristikos⁴⁷. LSSR KGB pirmininko rašte SSRS KGB OTO valdybai kreiptasi dėl papildomos *LKB kronikos* 33-iojo ir 34-ojo numerio ekspertizės, nes vietinė ekspertizė negalėjo nustatyti, koks popierius buvo naudotas, tad nebuvo galima ieškoti ir konkrečios rūšies kopijavimo mašinos, todėl buvo prašoma tikslesnės kopijavimo popieriaus analizės: kaip jis pagamintas, koks rašalas⁴⁸. KGB nustatė, kad nelegalių leidinių *Aušros* 11 ir 12 numeriai, taip pat *Kronikos* 33, 34 ir 35 numeriai buvo spausdinami ta pačia rašomąja mašinėle Riazanės gamyklos 6-LIT markės šriftu. Toks šriftas pradėtas gaminti palyginti neseniai. Į Vyriausiosios materialinio techninio tiekimo valdybos prie Lietuvos SSR MT Vilniaus specializuotą mažmeninės prekybos parduotuvę buvo patekę tiksliai apie 150 to šrifto komplektų, tad buvo nurodyta išsiaiškinti, kam ir kiek tokios markės šrifto komplektų buvo parduota. Be to, respublikos taisyklėse, įsigijusiose tokio šrifto, reikia išsiaiškinti visus meistrus, kuriems tas šriftas buvo patekęs, taip pat nustatyti, kuriose rašomosiose mašinėlėse tokios markės šriftas įtaisytas. Taip pat reikėjo išklausinėti prekybininkus, ar į prekybos tinklą nepateko rašomųjų mašinelių lietuvių kalba, kuriose būtų įtaisytas 6-LIT markės šriftas. Jei prekyboje būtų rašomųjų mašinelių su tokiu šriftu, reikėtų nustatyti jų rūšį⁴⁹. Nuo *LKB kronikos* pasirodymo iki masinių kratų ir areštų 1973 m. KGB pavyko surasti šiuos rašymo ir kopijavimo aparatus: 2 EROS aparatus, 6 namudines linotipines spausdinimo stakles, rotaprintą, daugiau kaip 15 rašomųjų mašinelių, 6 įrišimo presus, daug popieriaus, literatūros ir kitos šiam darbui reikalingos įrangos⁵⁰. Tiriant kitų savilaidos leidinių – *Alma Mater* ir *Perspektyvos* – platinimo kelius bei dalyvavusius asmenis, T priemone nustatyta, kad Kaune gyvenantis Kvedaravičius, įtariamas prisidėjęs prie *Alma Mater* viršelių gamybos, pabuvojęs pas P. Pečeliūną, grįžo į Kauną su popieriaus ritiniu ir jį sudegino miške. KGB turi to popieriaus likučius ir ketina atiduoti jį ekspertizei, nes išliko tekstas⁵¹.

⁴⁶ Agento Gedimino pranešimas apie pas kunigą J. Zdebskį matytą spausdinimo mašinėlę, 1975-11-24, LVA, f. K-30, ap. 1, b. 883, l. 80.

⁴⁷ LSSR KGB agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, tiriant baudžiamąją bylą dėl *LKB Kronikos* platinimo, 1972-08-11, LVA, f. K-40, ap. 1, b. 199, l. 89-102, 109.

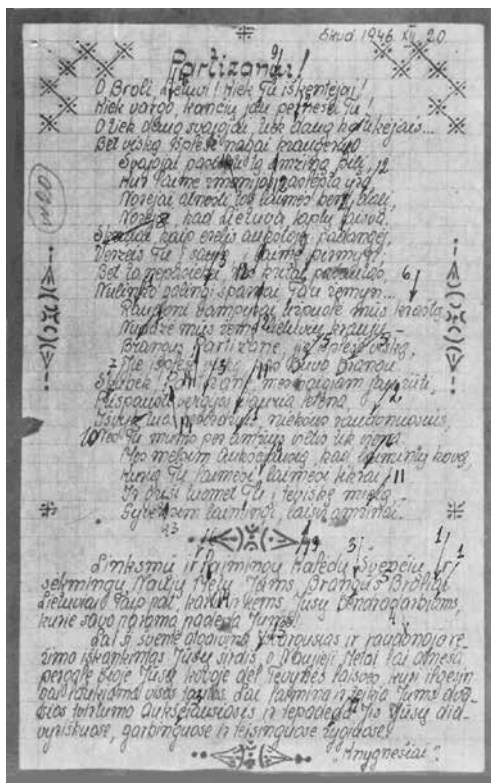
⁴⁸ LSSR KGB pirmininko raštas SSRS KGB operatyvinio-techninio skyriaus vadovui dėl *Kronikos* numerių techninės ekspertizės, 1979-02-01, LVA, f. K-40, ap. 1, b. 217, l. 239-240.

⁴⁹ Vidas Spengla, *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*, p. 147.

⁵⁰ V. Spengla, *ten pat*, p. 135.

⁵¹ LSSR KGB operatyvinių ir tardymo priemonių planas baudžiamojoje byloje Nr. 79 Vytautui Skuodžiui, 1980-02-26, LVA, f. K-40, ap. 1, b. 223, l. 11-12.

Vykdyta ne tik techninė mašinėlių, šrifto, popieriaus, bet ir rašto analizė, siekiant nustatyti jo autorių. Pavyzdžiui, pas Cezarį Petrauską buvo atlikta rasto sąsiuvinio su eilėraščiais ekspertizė. Bandyta nustatyti, ar tai ne Zigmo Toliušio rašysena, lyginant tiriamą dokumentą su Z. Toliušio rašto pavyzdžiu. Kartu buvo pridėti ir Z. Toliušio rašysenos pavyzdžiai. Buvo padaryta tokia ekspertizės išvada: tokių raidžių kaip k, d, r, g, i, t rašymo panašumai rodo, kad rašė vienas ir tas pats asmuo – Z. Toliušis⁵². 1972 m. vykdant bylos *Licemer* tyrimą ir aiškinantis, kas išplatino anoniminius lapelius įvairiuose miestuose, ekspertai pagal rašysenos pavyzdį priėjo išvadą apie galimą autorių: tai tas pats žmogus, kuris turi įprotį pamėgdžioti spausdintinas raides. Duomenys apie autoriaus išsilavinimą buvo prieštaringi. Jis galėjo turėti auštąjį išsilavinimą, bet jo padarytos klaidos parodė, kad jis gali būti ir vidurinio išsilavinimo. Jis domėjosi periodine spauda, žinojo daug tarptautinių žodžių, vartojo daug kanceliarinių frazių, tad piršosi išvada, kad tai vyras, gyvenantis Vilniuje ar Kaune, suaugęs, galbūt tarnautojas, daug važinėjantis po apylinkes⁵³.

2 pav. Anoniminio teksto tyrimo pavyzdys

(Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus fondai)

⁵² KGB 3-iojo spec. skyriaus gauto teksto ekspertizės išvada, 1958-11-24, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 354, l. 53–54.

⁵³ LSSR KGB raštas dėl nelegalių antisovietinių atsisaukimų platinimo, 1973-03-30, LYA, f. K-51, ap. 1, b. 438, l. 139.

1975 m. KGB kriminalistikos laboratorija iš tardymo skyriaus gavo laišką, reikėjo atlikti jo teksto ekspertizę ir atsakyti į klausimą, ar jį parašė Nijolė Sadūnaitė. Taip pat buvo siunčiami raidžių rašymo ypatumai ir panašumai su duotais pavyzdžiais⁵⁴. 1976 m. LSSR KGB Kauno skyriaus rašte dėl anonimų *Šakaly, Naborščiki, Raskolnikov, Licemer* paieškai skirtų KGB priemonių rašoma, kad ieškant anoniminių dokumentų autorių sudaromas autoriaus portretas, atliekama rašto charakteristika, tiriami Kauno medicinos instituto, Kauno politechnikos instituto, komunalinio ir vandens ūkio darbuotojų rašto pavyzdžiai⁵⁵. Bylos *Licemer* tyrimo ataskaitoje pristatoma, kur ir kada buvo išplatinti lapeliai, kam jie buvo skirti. Tiriama, koks popierius, rašalas, raidžių rašymo stilius, atliekama teksto turinio analizė, nagrinėjami akcentai, autoriaus portretas⁵⁶. 1980 m. buvo tiriama S. Tamkevičiaus bute konfiskuotos *LKB kronikos* tekstų autorystė ir jų sąsajos su kitų asmenų butuose konfiskuotomis rašomosiomis mašinėlėmis. Ekspertizė turėjo atsakyti į klausimą, kokiomis mašinėlėmis (ar jos sutampa su konfiskuotomis) atspausdinta *LKB Kronika*, ar tekstus galėjo parašyti O. Vitkauskaitė ir G. Navickaitė. Tyrimo metu buvo nagrinėjamos teksto raidžių bei skaičių grafines ir išdėstymo ypatybės, atlikti rašomosios mašinėlės žingsnio dydžio matavimai leidinio lapuose. Taip buvo siekiama nustatyti, ar *LKB kronikos* numeris rašytas konkrečia mašinėle, tačiau spausdinimo ypatumai rodė, kad tekstą spausdino kiti asmenys, ne O. Vitkauskaitė ar G. Navickaitė⁵⁷. Tiriant Vytauto Skuodžio, Gintauto Iešmanto ir Sauliaus Pečeliūno „nusikalstamą veiklą“, irgi buvo nagrinėjama *Perspektyvose* ir *Alma Mater* pasirodžiusių ir konfiskuotų straipsnių autorystė atliekant rašomųjų mašinelių, popieriaus ir rašto leksikos stilistinę analizę. Bandyta nustatyti, ar jų autoriai yra V. Skuodis ir G. Iešmantas, ar kiti su jais susiję asmenys. Buvo tirti jų aplinkos asmenys, jų rašto pavyzdžiai, domėtasi, ar jie turi rašomąsias mašinėles ir t. t.⁵⁸ 1987 m. SSRS Kaliningrado KGB kreipėsi į LSSR KG OTO dėl gauto laiško autorystės nustatymo. Prašyta atlikti parašo analizę ir nustatyti galimą autoriaus profilį: tautybę, socialinę padėtį, ar tai vienas, ar keli autoriai, taip pat buvo siunčiami galimų autorių rašto pavyzdžiai⁵⁹.

KGB vykdoma anoniminių dokumentų autorių paieška neretai atrodė beviltiška, bet KGB tam skyrė didžiulį dėmesį ir pasitelkė įvairias priemones, kurios papildė viena kitą,

⁵⁴ Su Nijole Sadūnaite siejamų dokumentų ekspertizės aktas, 1975-04-21, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. P-14308, t. 2, l. 143–147.

⁵⁵ LSSR KGB Kauno skyriaus raštas dėl anonimų *Šakaly, Naborščiki, Raskolnikov, Licemer* paieškai skirtų KGB priemonių, 1976-12-04, *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 207, l. 88.

⁵⁶ KGB 5-osios tarnybos antisovietinio dokumento autoriaus paieškos bylos *Licemer* atmintinė, *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 715, l. 138–143.

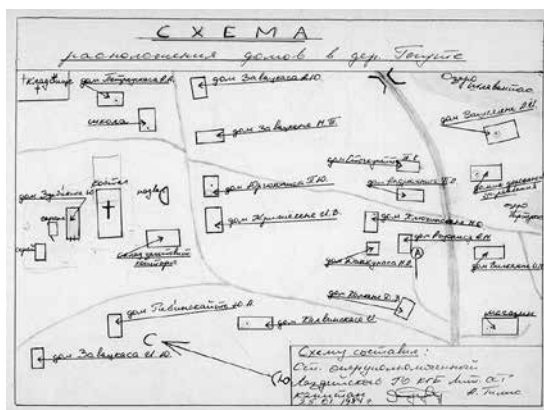
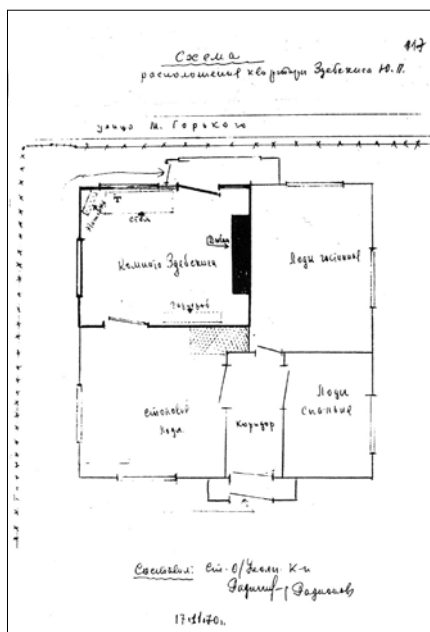
⁵⁷ KGB rašymo mašinelių, su kuriomis galimai atspausdinta *LKB kronika*, ekspertizės aktas ir kiti dokumentai, 1980-10-01, *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 47754/3, t. 2, l. 206–212.

⁵⁸ LSSR KGB operatyvinių ir tardymo priemonių planas baudžiamojoje byloje Nr. 79 Vytautui Skuodžiui, 1980-02-26, *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 223, l. 4, 20–21.

⁵⁹ SSSR KGB valdybos 5-ojo skyriaus 1989 m. raštas LSSR KGB operatyvinio-techninio skyriaus viršininkui V. Stongviliui nurodant atlikti ekspertizę, 1988-05-23, *LYA*, f. K-1, ap. 46, b. 3967, l. 86.

Asmenų stebėseną slaptoomis techninėmis priemonėmis. Sovietų Sąjungoje su slapta, anonimine rezistencine veikla ar viešomis, tokiomis kaip Helsinkio grupės, veiklos formomis KGB kovojo ne tik naudodama represines, profilaktines, bet ir slaptas priemones, be kurių išaiškinti ir užkardyti tokią veiklą buvo neįmanoma. Ir agentų pastangų ne visada užtekdavo. Svarbiausi slapti sekimo, pasiklausymo, kratų, fotografavimo tikslai buvo išaiškinti asmenis, dalyvaujančius antisovietinėje veikloje, ir rasti, surinkti bei konfiskuoti daiktus, šiuo atveju – savilaidos leidinius, dokumentus, atsiminimus, kurie pasitarnautų kaip įkalčiai baudžiamojame byloje. Buvusiame KGB archyve yra nedaug išlikusių dokumentų, kurie atskleistų, kokios priemonės buvo taikomos prieš vieną ar kitą organizaciją ar asmenį, ar buvo ieškoma anoniminių dokumentų autorių ir platintojų. Daugiausia tokios informacijos yra operatyvinėse bylose, pavyzdžiui, J. Zdebskio (6 tomai), J. Keliuočio ar kitų žymių tarpukario Lietuvos veikėjų, buvusių kalinių stebėjimo, jiems grįžus į Lietuvą, bylose.

Kadangi *LKB kronikos* leidėjų ir ypač kunigo J. Zdebskio sekimas lietuviškoje istoriografijoje yra pakankamai gerai atspindėtas, todėl čia tiesiog pateikiami išskirtiniai slapto priemonių taikymo pavyzdžiai.

3 pav. Zdebskio buto ir gyvenamosios aplinkos planai

(f. K-30, ap. 1, b. 881, l. 70; 886, l. 9)

KGB, pasitelkęs agentus ir kitas priemones, sekė kiekvieną kunigo J. Zdebskio žingsnį⁶⁰. Tai liudija didžiulė jam užvestos operatyvinės bylos apimtis (6 tomai). Pavyzdžiui, 1984 m. KGB planuose sekant J. Zdebskį ir žmones, kurie pas jį lankėsi ir su kuriais jis bendravo telefonu, jo gyvenamojoje vietoje nurodyta taikyti T (pasiklausymas) ir D (krata) priemonės, o jo automobilį apdoroti priemonėmis *Zerkalo*⁶¹ ir *Tranzit*⁶². Retai pasitaikantis dokumentas – KGB planas, nurodantis, kaip įgyvendinti slaptą priemonę D (slapta krata). Jame rašoma, kad ji bus vykdoma J. Zdebskiui išvykus, kai agentas patvirtins, kad jo tikrai nėra namuose. Priemonė bus naudojama naktį, todėl reikia žibintuvėlių, kad viskas matytųsi, o durys bus atraktintos rakto dublikatu. Slaptos kratos metu bus ieškoma, kas paslėpta, ir tai reikės nufotografuoti⁶³. Ataskaitoje apie tai, kaip buvo įgyvendinta D priemonė slaptos kratos metu J. Zdebskio bute, konstatuota, kad rasta vaikams skirtos religinės medžiagos⁶⁴. 1979 m. J. Zdebskis pateko į autoavariją ir KGB prašė agentą nustatyti, kur bus taisomas kunigo automobilis, kad jame būtų galima pritaikyti literinę priemonę⁶⁵. Buvo naudotos įvairios slaptos priemonės prieš kultūros veikėją, buvusį politinį kalinį Juozą Keliuotį. Pavyzdžiui, viename iš KGB planų (1963 m.) jo atžvilgiu buvo numatytos tokios priemonės: siekiant išsiaiškinti, su kuo jis bendrauja ir kas kalbama jo namuose, turi būti naudojama priemonė T (slaptas pasiklausymas iš sekamojo namų), ieškant jo namuose slaptaviečių, literatūros – priemonė D (slapta krata), būtina periodiškai vykdyti sekimą ir J. Keliuočio namuose naudoti priemonę E (krata)⁶⁶. 1970 m. plane buvo numatyta papildoma priemonė O (slapta operatyvinė apžiūra įsilaužiant į patalpas, kur tiriamasis asmuo galėjo saugoti antisovietinę literatūrą), nurodyta rasti J. Keliuočio atsiminimų rankraščio slėptuves⁶⁷. Jo namuose stalą buvo planuojama padengti priemone MT (cheminis preparatas, paliekantis žymes). Norėta sužinoti, ar jis neperdavė kokios nors medžiagos susitikimo su išeiviu Vytautu Vardžiu metu⁶⁸. Šios priemonės buvo taikomos ir kitiems J. Keliuočio aplinkos asmenimis, pavyzdžiui, Domui Cesevičiui nurodyta pritaikyti priemonę *Zakaz*, kai jis bus kavinėje „Neringa“⁶⁹. KGB 2-osios valdybos rašte 7-ajam skyriui prašyta pateik-

⁶⁰ LSSR KGB Lazdijų r. poskyrio parengtas priemonių planas prieš DOR Nr. 242 J. Zdebskį, 1984-04-26, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 887, l. 3–8.

⁶¹ KGB 5-osios tarybos išrašo iš agentūrinių, operatyvinių ir tardymo priemonių plano, siekiant užkirsti kelią tolesniam antisovietinių leidinių leidimui ir platinimui, 1984-04-03, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 886, l. 136.

⁶² LSSR KGB Lazdijų r. poskyrio parengtas priemonių planas prieš DOR Nr. 242 J. Zdebskį, 1984-04-26, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 887, l. 4.

⁶³ Slaptos priemonės OTM D vykdymo planas objekte 40-953-85, 1985-09-20, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 887, l. 127–130.

⁶⁴ Ataskaita apie slaptos priemonės OTM D taikymą objekte *Naglec*, 1985-09-25, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 887, l. 131.

⁶⁵ Agento Mykolo pranešimas apie J. Zdebskio autoavariją, 1979-02-28, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 880, l. 52–52 ap.

⁶⁶ KGB priemonių planas DOR Nr. 7558 J. Keliuotis, 1963-03-22, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 372, l. 38.

⁶⁷ KGB priemonių planas DON Nr. 827 J. Keliuotis, 1970-03-18, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 373, l. 181.

⁶⁸ KGB raportas operatyvinėje byloje DON Nr. 827, 1972-01-19, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 374, l. 193–194.

⁶⁹ Agento pranešimas, 1973-01-20, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 374, l. 208–208 ap.

ti duomenis apie Cezarį Petrauską, jo namo išdėstymą ir santykius su namo gyventojais. 7-asis skyrius, atlikęs išorinį sekimą, identifikavo kaimynus, išsiaiškino jų santykius su Petrausku ir ką jie žino apie jį, kas ten lankosi, tai, kad sekamasis laikosi ramaus gyvenimo būdo⁷⁰. Siekiant nustatyti D. Cesevičiaus namuose vykstančių pokalbių pobūdį, jo bute nurodyta įrengti priemonę N (stacionari pasiklausymo technika, „blakė“), tačiau dėl techninių priežasčių to padaryti nepavyko⁷¹. Operatyvinio sekimo suvestinėje, skirtoje objektui *Lodyr* (toks buvo D. Cesevičiaus kaip sekamo asmens slapyvardis), nuo 1950 m. liepos 26 d. 7.30 val. iki tos pačios dienos 23.30 val. pažymėta, kur jis ėjo tam tikrą valandą, su kuo bendravo, pateikiami užfiksuotų asmenų apibūdinimai⁷², kurie vėliau irgi buvo tiriami.

Savilaidoje ir antisovietinėse grupėse dalyvaujančių asmenų ir jų ryšių bei bendraminčių identifikavimas buvo svarbiausias techninių priemonių panaudojimo tikslas.

1958 m. pasitelkus literines priemones, buvo tiriami operatyvinėje byloje *Neispravimij* (sekamieji – K. Skebėra, S. Stungys, V. Petkus ir kt.) figūruojančių asmenų kontaktai, draugai, ryšiai universitetuose. Pavyzdžiui, K. Skebėros namuose buvo pritaikyta priemonė N. Pasitelkus šią priemonę ir agentus buvo išaiškinti tokie Skebėros bendraminčiai kaip V. Girdzijauskas, A. Kepenis [...]. Literine priemone T buvo užfiksuotas K. Skebėros ir V. Petkaus pokalbis, atskleidžiantis jų tarpusavio ryšius ir antisovietinę veiklą. Po to agentai pradėjo V. Petkaus operatyvinį sekimą. 1970 m. gruodžio mėn. K. Skebėros namuose buvo atlikta slapta krata, kurios metu nufotografuota jo užrašų knygutė su antisovietiniais užrašais⁷³. 1975 m. NN priemonė (išorinis sekimas) buvo taikoma vienam iš operatyvinės bylos *Ozlablioniye* objektų *Gajan* (B. Gajauskas), atvežusio pažįstamui antisovietinės literatūros, pažymėtos specialia priemone. Jis buvo sekamas 13 dienų ir dėl to, pasak KGB, jie nesugebėjo išplatinti tos medžiagos tarp pažįstamų⁷⁴. KGB užvestoje byloje *Leidėjai* matyti, kaip techninės priemonės T ir D atskleidžia savilaidoje dalyvaujančių asmenų (J. Stašaičio, P. Plumpos, P. Petronio) veiklą, tarpusavio ryšius, kiek ir kokių rašomųjų mašinėlių jie turi⁷⁵. 1977 m. OTO ataskaitoje buvo užfiksuota, kad agentas informavo, jog operatyvinis objektas *Pasobnik* platina antisovietinio turinio dokumentus. Techninėmis priemonėmis išsiaiškinta, kad jis palaiko ryšius su asmeniu, kuriam pritaikytos priemonės T, S, D,

⁷⁰ KGB 7-ojo skyriaus pažyma apie C. Petrauską ir jo aplinką, 1960-01, *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 354, l. 126–127.

⁷¹ LSSR KGB 4-osios valdybos raštas SSRS KGB 4-ajai pagr. valdybai dėl D. Cesevičiaus stebėsenos, 1957-12-31, *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 367, l. 18.

⁷² LSSR KGB 7-ojo skyriaus objekto *Lodyr* operatyvinio sekimo suvestinė Nr. 1, 1960-07, *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 367, l. 293–294.

⁷³ LSSR KGB raštas SSRS KGB 4-ajai valdybai dėl agentūrinių bylų *Neispravimij*, *Kopot* realizavimo, 1958-04-05, *LYA*, f. K-18, ap. 1, b. 534, l. 116–117, 119–120, 128.

⁷⁴ LSSR KGB inspekcijos vyr. inspektoriaus P. Malachovo pažyma apie 7-ojo skyriaus veiklą, 1975-06-27, *LYA*, f. K-51, ap. 1, b. 439, l. 43.

⁷⁵ KGB informacinis pranešimas, 1975-07-23, *LYA*, f. K-51, ap. 1, b. 423, l. 37–48.

NN⁷⁶. Jas pritaikius paaiškėjo, kad jis palaiko ryšius su *GDOR Blok* objektais (operatyvinė byla, užvesta grupei asmenų, prisidedančių prie *LKB kronikos* leidimo). 1976 m. pritaikius objektui *Jėzuitas T* priemonę išsiaiškinta, kad pas jį apsilankęs asmuo 1977 m. vasario 16 d. planuoja išplatinti lapelius. Pritaikius agentūrines ir technines priemones, KGB Jonavos rajone buvo užvesta operatyvinė byla ir iškelta baudžiamoji byla⁷⁷. 1980 m. LSSR KGB operatyvinių ir tardymo priemonių planas baudžiamojoje byloje Nr. 79 V. Skuodžiui rodo tiek jam, tiek jo šeimos nariams ir jo aplinkos žmonėms taikytas priemones siekiant išaiškinti *Perspektyvų* ir *Alma Mater* leidyboje dalyvaujančius asmenis ir patraukti juos atsakomybėn. G. Iešmantui, A. Žilinskui, A. Patackui ir kitiems jų namuose bei darbovietėse buvo taikytos tokios priemonės. Pritaikius T, NN, S priemones, nustatyta, kad G. Iešmanto žmona, kalbėdama su broliu, pasakojo, jog G. Iešmantas kuria eilėraščius ir laiko juos pas kažkokią moterį. Manoma, kad buvo nustatyta ta moteris ir jų namuose pritaikytos priemonės. Nutarta apklausti Ireną Skuodienę, jos dukrą, Danutę Keršiūtę ir pokalbio metu pritaikyti priemonę *Sputnik*⁷⁸.

1986 m. *LKB Kronikos* ir *Aušros* leidėjų priešiškos veiklos nustatymo operatyvinių priemonių plane rašoma, kad 1985–1986 m. naudotos agentūrinės-operatyvinės priemonės taikant priemonę MR-2 (daikto pažymėjimas radioaktyviomis medžiagomis), siekiant nustatyti, kokie asmenys yra susiję su *Kronikos* leidyba. Numatoma pakartotinai vykdyti šią priemonę taip: paruoštas ir pažymėtas MR-2 medžiagas per patikrintus agentus perduoti asmenims, susijusiems su nelegalių leidinių spausdinimu⁷⁹. 1984–1985 m. buvo pritaikytos priemonės T, S, D, O, *Sputnik* ir *Zapad* (1984 m. naudota 22 kartus, 1985 m. – 34), tris kartus buvo pritaikyta priemonė MR-2⁸⁰. Vien iš bylos DOR Nr. 242 (J. Zdebskio operatyvinės bylos numeris) žinoma, kad tokios slaptos kratos buvo numatytos atlikti Mistiko (kun. L. Kunevičiaus), kun. K. Vasiliausko, Kolekcionieriaus (kun. M. Dobrovolskio OFM Cap.), Seminaristo (J. Stašaičio), ses. Loretos Paulavičiūtės, Arimanto Raškino ir kituose butuose. Šių kratų metu būdavo ne tik apžiūrima rasta antisovietinė ar „ideologiškai žalinga“ literatūra, bet ji buvo ir paimama arba padaromos šių dokumentų fotokopijos⁸¹.

⁷⁶ T priemonė reiškė slaptą pasiklausymą iš sekamojo kambarių, S – telefoninių pokalbių pasiklausymą ir įrašymą, NN – išorinį sekimą, D – slaptas kratas, nepalikant jokių ženklų (pavyzdžiui, KGB dominantys dokumentai buvo slapta perfotografuojami).

⁷⁷ LSSR KGB padalinių parengta pažyma apie operatyvinių-techninių padalinių indėlį ir jo padidinimą kontržvalgybinėje veikloje, 1977-03-22, *LYA*, f. K-51, ap. 1, b. 759, l. 24, 25.

⁷⁸ LSSR KGB operatyvinių ir tardymo priemonių planas baudžiamojoje byloje Nr. 79 Vytautui Skuodžiui, 1980-02-26, *LYA*, f. K-40, ap. 1, b. 223, l. 1–21.

⁷⁹ Dėl *LKB kronikos* ir *Aušros* leidėjų priešiškos veiklos nustatymo operatyvinių priemonių plane, 1986-10-30, *LYA*, f. K-18, ap. 1, b. 261, l. 30, 32.

⁸⁰ LSSR KGB 5-osios tarnybos pažyma apie Kauno, Širvintų, Kėdainių padalinių darbą su operatyvinių bylų objektais, prisidėjusiais prie nelegalių antisovietinių leidinių platinimo, 1986-10-23, *LYA*, f. K-18, ap. 1, b. 261, l. 43.

⁸¹ Vidas Spengla, *ibid.*, p. 143.

1-8

Литовская ТЭР
Улбука, вилдур
ОМІТЕТАС
MOSBY-History-Tyumen

Литовская ОРС
КОМИТЕТ
государственной безопасности
по Южному Военному Делу, ЦОР

Возв. № 9636
12. * 11. 1966
содержимый 77

НАЧАЛЬНИКУ 2 УПР КГБ ПРИ СМ АССР

« ОТДЕЛЕНИЕ 7-го ОТДЕЛА

11 * 11 1966 г.

Vilnius - G. Ruznikov

ПОДКОМУНТУ ТОМАРУКУ ОБУКАУСАКУС Д.С.

СВОДНАЯ НАРУЖНОГО НАБЛЮДЕНИЯ № — I

из объектом	Проискиа	" от	ноября	196
на заданиям	2 упр " отделения	" отдела КГБ при СМ Литовской ОРС	Шнерсов	
	Наблюдение начало в	23-20 ч.	10	ноября 1966 г.
	Наблюдение кончилось в	0-20 "	ч. II	ноября 1966г.г..
	начато: в	8-20	II	ноября 1966 г.
	прекрано: в	23-00	II	ноября 1966 г.

Согласно заданию, на лётном поле Вильнюсского аэропорта была принята под наблюдением приближаясь рейсом 3640 из Осехи туристка Ираклия Авраамовича Бела, кличка которой дана "Пронина".

Наблюдения была встречена матерью, известной при себе по имени, кличка ей дала "Поля", браток, кличка дала "Мили", незвестны имя мучени, кличка дала "Ибрам" и молодым парнем 16-17 лет. При встрече мать с "Прониной" несколько стояли а сторону и, примерно, в течение 7-9 мин. плакали, прижимая друг к другу, а мужиком з это время получала земля турками.

Получившая была 8 болших чемоданов в хрупкую и железуку клетку, хозеуюку, портфель а еще хозеуюку плавидырочкой формы, наблюдения прошли на привокзалеуку платоук, португалки земли а талиа "Волеа" 08-16 IIII, села сами и в 00 часов 15 минут II.XI.66 г. приехали в адрес - ул. Горького, дом 75, кв.2, а также уша в горох.

Через 5 минут наблюдения было прекрано до утра II.XI.66 г., с 8 часов 20 мин. до 23 часов II.II.66 г."Пронина" из адреса не выходила. Наблюдение прекрано же утра II.XI.66 г.

4 pav. Išorinio stebėjimo suvestinės pavyzdys
(f. K-41, ap. 1, b. 648, l. 11)

Рассказать
т. Шнарку
т. _____

2-02-04

СВОДНА № 8 Рег. № 2078
по объему 40-550-08
на 35 коробки 1906 г.
из _____ пистей

/ Разговор на русском языке /

В 21 час. 10 мин. между Москвой и Белой
записан разговор следующего содержания:

Е. - Да.
П. - Боже, здравствуй. Ты узнаешь?
Е. - Да, Москва.
П. - Смотри как ты пошла.
Е. - 10 лет и не было.
П. - Да, Москва.
Е. - Ты откуда звонишь?
П. - Из дома.
Е. - У тебя дома телефон?
П. - Да, я тебе дома куда-нибудь?
Е. - Аху. Нам надо встретиться поговорить.
П. - Боже, а завтра вечером. Аху, я в пятницу. Ты будешь в субботу.
Е. - Аху, поздравляю, но ты завтра позвони.
П. - Хорошо.
Е. - Как дела?
П. - Да хорошо.
Е. - Как про тебя рассказывали.
П. - Да, Москва мог бы про меня рассказать, мы с ним часто встречаемся.
Е. - Да, он хороший.
П. - Ну хорошо, так я в пятницу позвоню и мы встретимся.
Е. - Хорошо, мы тогда обо всем поговорим.
П. - Да, Ну так до свидания.
Е. - Обязательно приходи.
П. - Спасибо.

5 pav. Pokalbio pasiklausymo pavyzdys
(f. K-41, ap. 1, b. 648, l. 65)

6 pav. Slapto fotografavimo pavyzdžiai
(f. K-1, ap. Bn-1, b. 98, l. 19 ir Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus fondai)

7 pav. Slapto fotografavimo pavyzdys

(f. K-1, ap. Bn-1, b. 98, l. 19)

Išvados

KGB savo veikloje taikė visą priemonių kompleksą, tad įvertinti vienos ar kitos priemonės efektyvumą, svarbumą nėra lengva ir ypač tokių slaptų priemonių kaip literinės techninės priemonės. KGB naudojo įvairias slaptas priemones, kurių pasirinkimas ir efektyvumas priklausė nuo keliamų uždavinių ir antisovietinės veiklos pobūdžio. Be abejo, svarbiausias tikslas buvo operatyvinės informacijos rinkimas. Nors agentai laikytini svarbiausiu KGB veiklos įrankiu, tačiau tam tikrais atvejais slaptos techninės priemonės buvo efektyvesnės dėl savo slaptumo renkant informaciją. KGB dokumentai liudija, kokia buvo svarbiausia jo priemonė. SSRS KGB 7-osios valdybos viršininkas pastebėjo, kad išorinio sekimo veikla kaip priemonė vaidina reikšmingą vaidmenį kovojant su ideologine diversija, šnipinėjimu ir kita priešiška veikla⁸². Tuo tarpu SSRS KGB agentūros įsakyme agentai laikomi pagrindine čekistų veiklos priemone⁸³. KGB veiklos ataskaitose nėra pateikiama statistinių duomenų, kiek ir kokių literinių priemonių buvo taikyta, nors kitų priemonių statistiniai duomenys yra pateikiami. Matome akivaizdžiai skirtingą šių KGB priemonių vertinimą.

⁸² В. И. Чертищев, „К вопросу о понятии легендирования в наружном наблюдении“, *Труды высшей школы КГБ*, 1982, т. 26, с. 50.

⁸³ SSRS KGB įsakymas Nr. 00140 dėl agentūrinio tinklo, 1983-07-04, LVA, f. K-1, ap. 46, b. 150, l. 2.

Statistinių duomenų trūkumas neleidžia įvertinti, kokios priemonės buvo daugiau ar mažiau populiarios ir efektyvios. Tačiau operatyvinėse bylose išlikę literinių priemonių taikymo dokumentai liudija, kad išorinis sekimas ir slaptas pasiklausymas buvo dažniausiai taikomos literinės priemonės rezistentams.

Literinių priemonių privalumas – jų slaptumas, nes taikant jas buvo laikomasi ypatingų konspiracijos sąlygų. Jų buvo imamasi tada, kai kitos priemonės nebuvo efektyvios ir nebuvo galima jų pasitelkti, o tai irgi rodo, kad jos vis dėlto buvo svarbios ir efektyvios. Jos kartais padėdavo identifikuoti asmenis, norėjusius išlikti anonimiškais, dalyvaujančius savilaidos procesuose, gauti įkalčių, reikalingų asmenims represuoti, slapta išgauti naudingos informacijos. Tačiau jos buvo naudingos tik renkant įkalčius apie jau įvykusius antisovietinius veiksmus, o ne prevencijai ar užkardant.

Operatyvinės-techninės priemonės, kaip ir agentai, buvo naudojamos kitoms represijoms vykdyti (rinkti informaciją baudžiamajai bylai, profilaktikai), tad jos svarbios represinės politikos dalys. Tik dėl jų slaptumo jų dėka gauta informacija turėjo būti „legalizuota“, išviešinta tam tikru būdu, kad jas būtų galima panaudoti ir nepakenkti konspiracijai. Buvusiame KGB archyve rasti savilaidos leidiniai, kaip įkalčiai, ten pateko pasitelkus tiek agentus, tiek literines priemones. Nors rezistentai nujautė, kad juos seka, pasiklauso, tai nesustabdė nei KGB, nei pačių rezistentų.

Šaltinių ir literatūros sąrašas

Archyvų fondai

- K-1, ap. 46 – LSSR KGB centro skyrių bylų apyrašas
- K-1, ap. 58 – baudžiamosios bylos
- K-11, ap. 1 – LSSR KGB rajonų (miestų) poskyriai
- K-18, ap. 2 – LSSR KGB miestų skyriai
- K-30, ap. 1 – LSSR KGB operatyvinės įskaitos bylos
- K-40, ap. 1 – LSSR KGB tardymo skyrius
- K-41, ap. 1 – LSSR KGB 2-oji valdyba
- K-35, ap. 2 – LSSR KGB 1-asis žvalgybos skyrius
- K-51, ap. 1, 3 – LSSR KGB sekretoriatas
- F. 1771 – LKP CK Lietuvos komunistų partijos (LKP) Centro komitetas (LYA)

Literatūra

1. Anušauskas Arvydas, *KGB. Visiškai slapiai*, Vilnius: Versus Aureus, 2015.
2. Gaškaitė Nijolė, „Specpriemonės KGB veikloje“, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, Nr. 9.
3. Okuličiūtė Lina, „Juozas Keliuotis KGB taikinyje 1956–1978 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2009, Nr. 2 (26), p. 126–147.
4. Liesiai Antanas ir Jovita, „Specialiosios priemonės“, <<https://lajarchyvas.wordpress.com/2015/02/06/kgb-specialiosios-priemones/>>.
5. Spengla Vidas, *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*, Vilnius: Katalikų akademija, 1993.

Šaltiniai

1. Burinskaitė Kristina, Okuličiūtė Lina, *KGB slaptieji archyvai 1954–1991*, Vilnius: LGGRTC, 2011.
2. *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 m.*, sud. Gaškaitė Nijolė, Kašėta Algis, Starkauskas Juozas, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, Pasaulio lietuvių bendruomenė, 1996, p. 43.
3. *Контрразведывательный словарь*, Москва, 1972. [*Kontrrazvedyvatelnyj slovar*, Moskva, 1972].
4. Чертищев И. В., „К вопросу о понятии легендирования в наружном наблюдении“, *Труды высшей школы КГБ*, 1982, т. 26, с. 50–62. [Čertiščevas I. V., „K voprosu o poniatii legendirovanija v naružnom nabliudenii“, *Trudy vysšej školy KGB*, 1982, t. 26, s. 50–62].

Kristina Burinskaitė

The Use of Operational-Technical Measures Against Participants in the Anti-Soviet Resistance

Summary

The KGB used various covert measures aimed primarily at gathering intelligence information. While agents were the KGB's main tools, in some cases covert technical measures proved more effective in collecting information. The use of such measures was strictly regulated, and they could only be employed by those who had already exhausted other options. Like agents, operational-technical measures could also be used for other repressive purposes, such as gathering information for criminal proceedings or preventive activities, making them integral to the repression policies. Although they were mostly applied to monitor the movement of foreign nationals in Lithuania, they also played an important role in countering the activities of participants in the Lithuanian anti-Soviet resistance movement. Cases documented in KGB files show that these measures were aimed not only at uncovering participants in the anti-Soviet movement, but also at identifying associated individuals and dismantling the group's activities while gathering material for criminal proceedings. These measures rarely achieved their goals; however, the dissemination of the Lithuanian Catholic Church Chronicle in Lithuania and the West indicates that the KGB remained mostly an observer, although some individuals were harmed.

Keywords: KGB, anti-Soviet resistance movement, technical measures, self-publishing.

ARTICLES

In the footsteps of prisoners of war from special NKVD camps in 1939–1940. Selected figures related to the Vilnius region

Dr Ewa Kowalska

Office of Search and Identification Institute of National Remembrance

✉ Ewa.Kowalska@ipn.gov.pl

The NKVD murder of the defenders of the Polish borders, in accordance with the decision of the Political Bureau of the Central Committee of the All -Union Communist Party of the Soviet Union of 5 March 1940, is still an open topic, full of secrets. Despite the passage of 85 years since the crime, many documents have not yet been handed over to the Polish side. First of all, there are no archives that would allow us to establish the names of all those murdered and indicate the location of the burials of all the victims. So far, the names of all those detained sent from the NKVD camps in Kozelsk, Starobelsk and Ostashkov for investigation, from which they did not return, and those whose lives were spared, have not been established either. In all these groups there were people of different nationalities, religions and professions. In Soviet documents, many inaccuracies concern people who are of Lithuanian nationality in various censuses. Despite the passage of time, we can only speak of traces of some of them, who were recorded in the statistics of camp records and among the survivors. It should be remembered that although it is important to determine the number of victims of the Soviet authorities' policy, the most important thing is what was experienced, the fate of the citizens of the Second Polish Republic murdered in violation of all international laws and those few who were spared their lives, who remained under the supervision of the security services until the end of their days.

Keywords: Katyn, Katyn massacre, victims, Vilnius region.

Katyn

Katyn is a word with many meanings. Poles associate it primarily with the Katyn Forest and the death pits where the victims of the decision of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of 5 March 1940 are buried. This burial site of the victims was discovered first, and knowledge of the NKVD crimes was made public, as early as 1943. However, it should be emphasised that the word Katyn, like the Katyn massacre, refers to all places of execution and burial of victims covered by this criminal decision. It signifies the shooting of prisoners of war grouped in NKVD camps, commonly referred to as special camps, in Kozelsk (in the Katyn Forest), Starobelsk (killed and buried in Kharkiv), Ostashkov (killed in Tver and buried in Mednoye), as well as those held in prisons in the so-called areas of Western Ukraine (killed in Kiev, buried in Bykivnia near Kiev, in Kharkiv, in Kherson) and Western Belarus (killed in Minsk and probably buried in Kurapaty). It symbolises the Soviet murder of over 22,000 Polish citizens, 60% of them reservists who, in September 1939, rushed to fight against the invaders: Nazi Germany and Soviet Russia. It meant not only demographic losses but also the annihilation of the Polish intelligentsia of over 44 professions, including patriots who had fought against the Soviet onslaught as early as 1920, the murder of fathers, sons, mothers and daughters. Among the murdered were 55 women, as identified so far, and minors such as 17-year-old Aniela Krotochwilówna¹ and 17-year-old Staś Ozimek.² All of them died as opponents of Soviet power, Polish patriots with no prospects for improvement. The vast majority³ of this mass of people were Poles, but there were also representatives of other national minorities living in the Second Polish Republic, Catholics, and people of other faiths and religions.⁴

The above-mentioned topics now have a vast literature. The Soviet massacre, its mechanisms and its victims are recorded in documents collected in Russian archives, such as

¹ Ewa Kowalska, "Women in the Police Service – Selected Fates of Female Officers and Police Wives Repressed by the Soviets in 1939–1941", [in:] *Women in the State Security System*, ed. Aleksandra Gasztold, Kornelia Obliška, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2021, pp. 33–34.

² *Ubity w Kalininie, zachorowany w Mednom. Kniha pamiati polskich wojennoplennych – uźników ostaszkowskiego lagieria NKWD, rasstrielannykh po resheniju Politburo WKP(b) ot 5 marta 1940 goda*, t. 2, Moskva, 2019, s. 135 [Killed in Kalinin, taken ill in Medno. A book of Polish wartime memories – the Ostashkov gulags of the NKVD, executed after the Politburo of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on March 5, 1940, Vol. 2, Moscow, 2019, p. 135]; Tokarev likely spoke of Staś in his testimony years later: "In my opinion, he was bareheaded. He came in and smiled, yes, a boy, a perfect boy..." *Katyn. Crime Documents*, Vol. 2, *The Holocaust, March–June 1940*, ed. W. Materski [et al.], Warsaw, 1998, p. 452; E. Kowalska, *Minor Prisoners of NKVD Special Camps (1939–1940)*, "Contemporary History", No 2, 2019, pp. 287–306).

³ 5 March 1940, Moscow – Excerpt from Minutes No 13 of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). Decision on the murder of Polish prisoners of war and Katyn prisoners. Crime Documents.

⁴ Ewa Kowalska, "Clergy among prisoners of many denominations and nationalities of the NKVD camps in Kozelsk, Starobelsk and Ostashkov (1939–1940)", [in:] *Vinctis non Victis. In memory of clergy, victims of the Katyn massacre*, ed. Ewa Kowalska, Danuta Jastrzębska-Golonka, Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej (further IPN), 2025, pp. 34–50.

the *Russian State Military Archive* (Rossiiskii Gosudarstvenni Voennyi Arkhiv – RGWA), Polish archives, such as the Central Military Archive, the Archive of the Katyn Museum of the Martyrdom Department of the Polish Army Museum, the Archive of the Institute of National Remembrance, the Archive of the Polish Institute, and Western archives such as the Polish Institute and Sikorski Museum. Based on research conducted in these archives, multivolume publications have been created, including *Katyn. Documents of the Crime* ..., publications containing short biographies of victims, such as the Books of Polish War Cemeteries, and electronic databases containing information about the repressed and murdered, including <https://indeksrepresjonowanych.pl>; <http://ksiegicmentarne.muzeumkatynskie.pl>; <https://katyn.miejscapamieci.gov.pl>. To some extent, these sources are supplemented and further detailed by presenting the fates of individual groups and individuals, including various studies, conference proceedings, articles published in the press and magazines, and memoirs, especially by survivors of the Katyn Massacre. All these sources, as listed at the end of the text, were used in this article. It should be emphasised that, due to its limited length, this is necessarily a selection of sources, additionally provided in footnotes with abbreviations explained at the end of the article.

Vilnius Region

Those exterminated, in accordance with the decision of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of 5 March 1940, came from various regions of Poland. Some of them were connected with the Vilnius region by birth, residence, education or professional work, including service in the army or police. This administrative area, after being incorporated into the Second Polish Republic in March 1922, first functioned as the Vilnius Land and then, in the years 1926–1939, it was transformed into the Vilnius Voivodeship with its capital in Vilnius.⁵ It included eight counties: Braszów, Dzieśńia, Mołodeczno, Oszmiana, Postawy (in 1926 transformed from Dunikowickiego County), Święciański, Vilnius and Vilnius-Trakki (the counties were merged 1923/1924). It bordered Latvia to the north, the USSR to the east, the Nowogródek Voivodeship to the south and the Białystok Voivodeship to the southwest.

Prisoner of War Records: NKVD camps in Starobelsk, Kozelsk and Ostashkov

From the outset of the establishment of the three special NKVD camps, the Soviet authorities placed considerable emphasis on maintaining records of Polish prisoners of war. The very first directives from the Prisoner of War Administration addressed to camp commandants regarding record-keeping principles emphasised that registering prisoners was a responsible task, ensuring both an overview of the number of prisoners held, their transfers between camps or to hospitals and, in the event of any escapes, immediate action

⁵ The terms Vilnius Region, Vilnius Land, Vilnius Voivodeship are used interchangeably in the text.

to liquidate them. It was also envisaged that the establishment of a range of personal data would be used in the operational work of the Special Department of the USSR NKVD.⁶ The directive of 1 October 1939 specified the operating principles, including entering prisoners into the registration book and then completing, in accordance with the instructions, the personal records (No 1), general records (No 2) and special records (No 3). The latter was intended for members of political parties, officers, gendarmes, policemen and people considered class enemies, e.g. landowners and merchants.⁷

The numerical strength and ethnic structure of Polish prisoners of war in individual camps, before the so-called Katyn decision, are best reflected in the statistical reports that Major Pyotr Soprunienko sent to Moscow at the end of February 1940. They also include the military and police ranks and civil offices held by those held.⁸ In mid-March, as preparations were underway to carry out the executions based on the Katyn decision, the Prisoners of War Board again compiled a compilation of the national and territorial composition by voivodeship of the Second Polish Republic, distinguishing the positions held by prisoners in the police, gendarmerie and army. It also compiled a statistical summary by military rank and civil administration office.⁹ It should be emphasised that the statistical data submitted by the camp authorities to the Prisoners of War Board are riddled with inconsistencies. This begs the question: why was it impossible to accurately estimate the national composition of the camp prisoners?

References in Soviet archival documents suggest several reasons. The primary reason, however, is that records in camps managed by the NKVD were kept based on information provided to officers by the detained, who did not always carry identification documents, or they deliberately concealed the truth. This information was then verified by a special department based on information provided by fellow prisoners during interrogations.¹⁰ In the report of the inspector of the JW Management A. Makarov to I. Maklarsky about the

⁶ 25 September 1939, Moscow – Directive of the Military Unit Management Board to the commanders of POW camps regarding the principles of maintaining operational records, [in:] *Katyn. Documents of the Crime*, Vol. 1: *Prisoners of the Undeclared War*, ed. Wojciech Materski, Bolesław Woszczyński, Warsaw: Wydawnictwo Trio, 1995, p. 106.

⁷ 1 October 1939, Moscow – Directive of the Military Unit Management Board addressed to the commanders of POW camps on the need to keep accurate records of POWs, *ibid.*, pp. 124–125.

⁸ 28 February 1940, Moscow – information on the nationality of prisoners of war in the Ostashkov camp, *ibid.*, p. 446; 28 February 1940, Moscow – information from the Military Unit Board on the number of prisoners of war divided by rank and relationship to service, *ibid.*, pp. 447–451; 28 February 1940, Moscow – information from P. Soprunenko on the nationality of prisoners of war – officers from the camps in Starobilsk and Kozelsk, *ibid.*, pp. 451–452.

⁹ 16 March 1940, Moscow – information from the Military Unit Board on the number of prisoners of war, policemen and gendarmes held in the Ostashkov camp, [in:] *Katyn. Documents of the crime*, Vol. 2, *The Holocaust*, ed. Wojciech Materski, Ewa Rosowska, Bolesław Woszczyński, Natalia S. Lebieidewa, Nelli A. Pietrosowa, Warsaw, 1998, pp. 65–67; 16 March 1940, Moscow – information from the Military Unit Management Board on the number of prisoners of war held in three special camps, *ibid.*, pp. 67–73.

¹⁰ 16 October 1939, Ostashkov – report from the Ostashkov camp command to the Military Unit Board on the camp's condition, [in:] *Katyn. Documents of the Crime*, Vol. 1, p. 195.

progress of the POW registration process in Ostashkov in November 1939, we read about insufficient thoroughness resulting from the lack of appropriate action by the camp authorities: "The records according to the personal questionnaires are confusing. The general inspection carried out did not yield results, i.e. there was a discrepancy of one person. In accordance with the order of Comrade Borisovets, POWs are being sent to Ostashkov (for farm work in the camp) without the knowledge of the 2nd Department. Please influence Borisovets to prevent any movement of POWs within the camp without the knowledge of the 2nd Department. In addition, POWs were also registered during work, and therefore movement, i. e. transferring POWs from one barrack to another, confuses the entire record".¹¹ Kabanov's report to I. Maklarski on the state of records in the Kozelsk camp in December 1939 also indicates problems resulting from a simple mess: "The POW records, as well as cards No 2, were scattered across tables in all three rooms, which made it impossible to accurately count the completed POW personal questionnaires". Meanwhile, A. Tishkov's report¹² to the head of the Military Unit's Management Board on the state of the Ostashkov camp shows who the guards receiving and supervising Poles were 85 years ago. He recalls that the officials at the NKVD headquarters themselves had problems with them, as their subordinates were unable to properly fulfil their assigned tasks: "The prisoner-of-war registration is in a chaotic state. No one can say exactly how many prisoners of war there are in the camp. [...] The current status does not match the number of registration files. A certain number of prisoners of war have avoided registration, but it is not known who did so, as there was no comparison of the actual situation with the registration files yet. [...] The personal questionnaires were filled out by people with low qualifications (registrars, Red Army soldiers). The special unit, disregarding the directive of the Narkom, avoided this matter, and the instructor of the political department, Ivanov, assigned to register prisoners of war, was exceptionally negligent in preparing the personal questionnaires, filling out the questionnaires so unclearly and incorrectly that he significantly hindered and stopped the work of other employees. People who had completed at least ten classes should be recruited for this job, but in fact the registrars among those assigned turned out to be simply semi-illiterate, unable to fill out the questionnaires correctly".¹³

Based on these accounts, we can conclude that the data collected by the Soviets regarding the number and nationality of the Katyn massacre victims should be considered as only estimates. Considering and analysing all archival data will also not yield an accurate result. To illustrate the problem of nationality assigned to prisoners of war, let us use the

¹¹ 21 November 1939, Ostashkov: Report of the inspector of the Military Police Headquarters, A. Makarov to I. Maklarsky on the progress of the work of registering prisoners of war, *ibid.* p. 275.

¹² December 1939 [not earlier than 1], Kozelsk – Report by D. Kabanov for I. Maklarski on the state of records in the Kozelsk camp, *ibid.*, p. 289.

¹³ 9 December 1939 (no place of publication) – A. Tishkov's report for the management of the Military Unit Board on the condition of the Ostashkov camp, *ibid.*, pp. 316–317.

example of individuals who declared Lithuanian nationality. According to the post-inspection report on the Kozelsk camp from 15 October 1939, there were 59 Lithuanians among all the prisoners gathered in the camp.¹⁴ According to the report from 28 February 1940, *on the nationality of the officer prisoners of war from the Starobelsk and Kozelsk camps*, there were only eight Lithuanians in the Kozelsk camp, while in the Starobelsk camp only one person declared such nationality,¹⁵ while in the Ostashkov camp there were none.¹⁶

Determination of the number and selected profiles of the victims of the Katyn decision related to the Vilnius region

According to the report of the Head of the Prisoners of War Directorate regarding the number of prisoners from Lithuanian territory held in three special NKVD camps, the number of prisoners by rank was as follows: 428 military personnel, 7 gendarmerie officers, 31 police officers and 1 prison officer. According to the document, a total of 467 people from Lithuanian territory were held in Kozelsk, Starobelsk, and Ostashkov in February 1940.¹⁷ According to findings published by, for example, Tomasz Bożerodzki, 287 officers were murdered from the Kozelsk camp, 218 officers from the Starobelsk camp and 183 from the Ostashkov camp.¹⁸ Due to the lack of access to documents from Soviet archives and discrepancies in the determination of the number of Second Polish Republic citizens associated with the Vilnius region, research remains ongoing. Keeping in mind that the precise number of victims of Soviet policy is not the most important factor, but the fate of this mass of people murdered in violation of all international law, let us make a selection from the collective portrait of the victims identified so far. It should be added that the article considers prisoners of war connected with the Vilnius region to be those born, resident, connected through education, work and service in the military or police. As examples, among those buried in the Katyn Forest, the following individuals can be cited:

– **“in battle, the bravest of the brave”, decorated with the Virtuti Militari order**, representing military personnel from many formations. Because of their merits, devotion to their

¹⁴ 15 October 1939 Moscow – Post-inspection report on the condition of the prisoner-of-war camp in Kozelsk, *ibid.*, pp. 183–184.

¹⁵ 28 February 1940, Moscow – Information by P. Soprūnienko on the national composition of prisoners of war – officers from the camps in Starobilsk and Kozelsk, *ibid.*, pp. 451–452.

¹⁶ 27 February 1940, Moscow – Telegram from S. Nekhoroshev to V. Korolev regarding the transfer of several copies of the registration and personal files of prisoners of war, *ibid.*, p. 446.

¹⁷ 10 February 1940, Moscow – Information from the Military Unit Management Board regarding the number of prisoners held in the camps in Ostashkov, Starobilsk and Kozelsk – with a division according to rank and territorial origin, *ibid.* pp. 414–420.

¹⁸ Tomasz Bożerodzki, *Vilnius traces of the Katyn massacre*, “Kurier Wileński”, No 14(40) 04-10/04/2020; Surwiło Jerzy, *We do not close accounts*, Vilnius: Margi raštai, 2007.

homeland, and their role models of steadfast character for generations of Poles, it is fitting to briefly recount their path to the death pits.¹⁹

Reserved Lieutenant Colonel Witold Chmielewski, son of Franciszek and Cezaryna née Markowski, born on 4 August 1892 on the Piktusza estate in the Vilnius Region. A graduate of the Vilnius Trade School and the Pavlovsk Military School in St. Petersburg, he served in the Russian Army, was a soldier of the 1st Polish Corps in Russia, and commandant of the town of Berezina. He joined the Polish Army in 1918. He took part in the 1920 War as a company commander in the 77th Infantry Regiment (Pułk Piechoty – PP). He was awarded the *Virtuti Militari* (VM) 5th Class. In 1932, he was transferred to the reserves. He also worked as Mayor of Kleck. As a result of the Soviet aggression in 1939, he was taken prisoner. From 28 October he was held in the Kozelsk POW camp. On 4–5 April 1940, he was placed at the disposal of the head of the NKVD Directorate of the Smolensk Oblast (NKVD deportation list without a number, dated 1 April 1940). He was shot between the 4th and the 7th of April 1940.²⁰

Zdzisław Goszczyński, Captain in the Senior Corps, son of Witold and Stanisława née Kossowska, born on 31 August 1897 in Janowice, Kielce Voivodeship (hereafter: province). He lived in Vilnius. Soldier of the Puławy Legion and the 1st Polish Corps in Russia. Member of the Polish Military Organisation. In 1920 he served in the 55th Infantry Regiment, then in the 17th Battalion of the Border Protection Corps (Korpus Ochrony Pogranicza – KOP) “Davidgrodek”. In 1932 he retired (hereafter: senior military officer). He was awarded the VM 5th Class and other orders. After being captured by the Soviets, he was initially imprisoned in the Putyvl POW camp, and then in November 1939 transferred to the camp in Kozelsk. On 3 April 1940, he was placed at the disposal of the head of the NKVD Directorate in the Smolensk Oblast (deportation list without reference number dated 2 April 1940). He was shot on 4–5 April 1940.²¹

Major Bronisław Hołub, son of Józef and Alina, was born on 23 November 1890, in Minsk. He completed the sixth grade of high school in Minsk and a military school in Kiev. From 1919, he served in the Polish Army. In 1920, he fought in the ranks of the 31st Infantry Regiment and was wounded twice. From 1931, he was commander of the District Recruitment Command (hereafter: Powiatowa Komenda Uzupełnień (PKU) in Volodymyr-Volynskyi. He retired in 1936 and lived in Vilnius. Before the war, he commanded the 11th Battalion of the Junior Labour Corps. After being captured by the Soviets in 1939, he was imprisoned in the NKVD camp in Kozelsk. On 15–17 April 1940, he was placed at the disposal of the head of

¹⁹ The most comprehensive study on this topic to date is *Knights of the Order of Virtuti Militari in the Katyń Massacre*, ed. Kazimierz Banaszek, Wanda K. Roman, Zdzisław Sawicki, Warsaw: Kapituła Orderu Wojennego Virtuti Militari, 2000. However, the biographies included in the article go beyond the aforementioned book. They include additional findings by the author, the primary sources of which are provided in the footnotes. Abbreviations used are expanded at the end of the article.

²⁰ CAW, AP 7260; MiD WIH, LW from 5 April 1940; MOSZ-35; JT-85; KKC-72; UwK-782.

²¹ CAW, AP 5897, 10248, 10262; MiD WIH, LW from April 2, 1940; AM-4128; CC-177; UwK-277.

the NKVD Directorate in the Smolensk Oblast (deportation list No 032/1 of 14 April 1940). He was shot between 16th and 19th of April 1940.²²

Lieutenant Colonel Wacław Iwaszkiewicz, son of Jan and Maria, born 3 December 1894 in Vilnius. Participant in World War I. Soldier of the 1st Polish Corps in Russia. In 1920 he served in the 41st Infantry Regiment, then in the 17th and 13th Infantry Regiments. He was awarded the VM 5th Class and other medals. In September 1939, he commanded a battalion of the 3rd Podhale Riflemen Regiment. After being captured by the Soviets, he was imprisoned in the Kozelsk POW camp. From 4–9 April 1940, he was delivered to the head of the NKVD Directorate in the Smolensk Oblast (deportation list No 015/2 of 5 April 1940). He was shot between the 4th and 9th of April 1940.²³

Major Kazimierz Krahelski, son of Henryk and Tekla, born 21 February 1890, in Vilnius. Pharmacist. Dowborczyk. He fought on the Ukrainian and Bolshevik fronts, and served in the 29th and 57th Infantry Regiment, then in KOP units in Kleck, Nowe Trakai and Sejny. In 1938, he was transferred to the senior regiment and settled in Krzeszowice near Krakow; he was awarded the VM 5th Class and other decorations. After being captured by the Soviets, he was imprisoned in the NKVD camp in Kozelsk. On 7–9 April 1940, he was delivered to the head of the NKVD Directorate in the Smolensk Oblast (NKVD deportation list No 017/2 of 5 April 1940). He was shot between the 9th and 11th of April 1940.²⁴

Captain Łukasz Kralczyński, son of Paweł and Anastazja, born 19 October 1896, in Grójec near Warsaw. Soldier of Polish formations in Russia, Dowborczyk. In 1920, he participated in the Kiev offensive and the Battle of Radzymin; he was an officer of the 25th Infantry Regiment and the 6th Infantry Regiment Legienów, and from 1934 treasurer in the 3rd Engineer Battalion, later in the 6th Vilnius Legions Regiment. He was decorated with the VM 5th Class and other awards. After being captured by the Soviets, he was imprisoned in the NKVD camp in Kozelsk. On 19–21 April 1940, he was delivered to the head of the NKVD Directorate in the Smolensk Oblast (NKVD deportation list No 036/4 of 16 April 1940). He was shot between 20th and 22nd of April 1940.²⁵

Reserve Lieutenant Stanisław Rymkiewicz, son of Alfons and Leontyna, born 30 July 1895 in Vilnius, graduated from high school in Bobruisk, completed flight training while serving in the Russian Army, graduated from a flying school in Pau, France, and the Warsaw University of Technology. He graduated from the School of Aviation Mechanics and participated in World War I. He was a soldier of the 1st Polish Corps in Russia and in 1919, he joined the Polish Army. He served in the 10th Air Squadron-Intelligence and the 1st

²² CAW, AP 4505, VM 64-5513; MiD WIH, LW 032/1 of 14 April, 1940; MOSZ-71; JT-118; KKC-206; UwK-786.

²³ CAW, AP 303; MiD WIH, LW 015/2 of 1940; AM-467.KKC-214; UwK-354.

²⁴ CAW, AP 12112; MiD WIH, LW 017/2 z 1940.KKC-304, UwK-422.

²⁵ CAW, AP 2287, 16632, 19498, 22571, MiD WIH, LW 036/4 of April 16, 1940. KC 304.

Air Regiment and from 1936, he was a member of Corps District No IX (OK IX). He was awarded the 5th Class of the Military Medal and other decorations. After being captured by the Soviets, he was imprisoned in the NKVD camp in Kozelsk. On 19–21 April, 1940, he was delivered to the head of the NKVD Directorate in the Smolensk Oblast (NKVD deportation list No 035/4 of 16 April 1940). He was shot between the 20th and 22nd of April 1940.²⁶

Adolf Wojdat, Captain in the Senior Infantry Regiment, son of Józef and Stefania, born on 26 September 1882, on the Lelarwiszki estate, in Kaunas County. He was a bookkeeper in the Tax Chamber in Kovel. In 1920, he was a soldier in the Kaunas Rifle Regiment, served in the KOP and the 61st Infantry Regiment, and from 1929 in the Senior Infantry Regiment with assignment to the OK III cadre. He was decorated with the VM 5th Class and other awards, and lived in Vilnius. After being captured by Soviet troops, he was imprisoned in the NKVD camp in Kozelsk. On 3–5 April 1940 he was delivered to the head of the NKVD Directorate in the Smolensk Oblast (NKVD deportation list dated 1 April 1940). He was shot between the 4th and the 7th of April 1940.²⁷

Józef Zawadzki, Lieutenant of the levy (common military), son of Antoni and Barbara, was born on 24 November 1898, in Daugavpils and was a participant in World War I. In 1920, he was commander of a company of the 51st Infantry Regiment and verified at the rank of lieutenant on 15 May 1920. In 1925 he was assigned to the cadre of the common military, OK III. He worked in the State Forests of the Augustów district and in 1934, he was registered with the Vilnius PKU. He was awarded the VM 5th Class and other decorations. After being captured by the Soviets, he was imprisoned in the NKVD camp in Kozelsk. On 19–21 April 1940, he was delivered to the head of the NKVD Directorate in the Smolensk Oblast (NKVD deportation list No 035/3 of 16 April 1940). He was shot between the 20th and the 22nd of April 1940.²⁸

Chaplains of the Polish Army, to whom the Vilnius region was particularly close:

– Priest Lt. Col. Antoni Aleksandrowicz, born in Mińsk Litewski, who was the chaplain of the Antakalnis prison;²⁹

Fr. Szymon Fedorońko, who was associated with the city from February 1939, when he participated in the Easter retreat of military chaplains held in Vilnius;³⁰

²⁶ CAW, AP 5989, KW 103-1778, MiD WIH, LW 035/4 of April 16, 1940; KKC-545, UwK-656.

²⁷ CAW, AP 5773, VM 56-4734; MiD WIH, LW from April 5, 1940; AM 158; KKC-700; UwK-231.

²⁸ CAW, AP 294; MiD WIH, LW 035/3 of April 1940; AM 3538; KKC-726; UwK-333.

²⁹ CAW, AP 578; Music Catalogue according to WRK data, year of birth 1894; IPN BU 2904/507; KKC, p. 4; UK, p. 140; WoB, pp. 16–23.

³⁰ Throughout the retreat, the military chaplains enjoyed the hospitality of the Bishop of Vilnius, Mateusz Siemaszko. On 10 February the clergy, led by the Protopriest of the Polish Army, Lieutenant Colonel Szymon Fedorońko, went to the Rasos Cemetery. *Pastoral retreat of the Orthodox military clergy in Vilnius*, "Przegląd Prawosławny", 1939, No 3, pp. 27–28. CAW, AP 3455; IPN BU 2904/507; AM 271; KKC, p. 134; UK, p. 754; WoB, pp. 64–71.

Father Major Jan Mioduszeowski, chaplain of the KOP Sejny in 1939;³¹

Fr. Lt. Col. Andrzej Niwa, chaplain of the KOP Polesie brigade, chaplain in Pruzhany 1931–1936;³²

Fr. Col. Dr Edmund Nowak, parish priest of the military parish of St. Stanislaus Kostka in Nowa Wilejka in the years 1927–1934;³³

Fr. Lt. Col. Józef Skorel, born in Nowogródek, with a connection to Our Lady of the Gate of Dawn in Vilnius;³⁴

Rev. Brigadier General Kazimierz Suchcicki, who was the dean of DOK No III Grodno;³⁵

Rabbi Baruch Steinberg – graduate of Arabic languages at the Stefan Batory University;³⁶

Rev. Brigadier General Czesław Wojtyniak, chaplain of the KOP Nowogródek brigade 1929–1930. His connection with Vilnius is best evidenced by the words of a prayer composed in the camp, in which he mentions Our Lady of the Gate of Dawn as his helper;³⁷

Father Lt. Col. Jan Leon Ziółkowski, chaplain of the 5th Legions Infantry Regiment fighting during the Polish–Bolshevik War, among others, against the subordination of the Vilnius region to Soviet Russia.³⁸

Representatives of many professions of the Second Polish Republic³⁹

– Teachers who graduated from teachers' seminaries in the Vilnius region, e.g. Antoni Duchnowicz, born on 2 January 1905 in Rytenia in the Vilnius region, graduate of the teachers' seminary in Święciany (1928); teacher at a primary school in Podbrodzie, Święciany district, Vilnius province.⁴⁰

– Municipal employees, among whom was Antoni Odyniec, born on 2 December 1890, in Powiąza, Oszmiana County. He graduated from the municipal school in Oszmiana and worked as a municipal clerk in Oszmiana. In 1934, he was registered with the PKU, Vilnius.⁴¹

– Officials of the Polish State Railways, e.g. Henryk Pakulnis, born on 6 April 1913 in Werki near Vilnius. He was a student of the Faculty of Law and Social Sciences of the USB

³¹ IPN BU 2904/508; WoB, pp. 122–137; MKC, Vol. 2, p. 585; UKZM, Vol. 2, p. 59.

³² IPN BU 2904/509; WoB, 138–155; CHKC, p. 372.

³³ IPN BU 2904/508, 2894; WoB, pp. 156–167; MKC, Vol. 2, p. 625; UKZM, Vol. 2, p. 639.

³⁴ IPN BU 2904/508; WoB, 204–213; UKZM, Vol. 2, p. 335; MKC, Vol. 2, p. 815.

³⁵ CAW, AP 30643; IPN BU 2904/507; Mus. Corner.; WoB, pp. 218–227; UK, p. 725; KKC, p. 603.

³⁶ CAW, AP 24493. Rejected. 12 W 1936; IPN BU 2904/507; WoB, pp. 214–217; CC, p. 597; UK, p. 842.

³⁷ IPN BU 2904/508; WoB, pp. 256–261; MKC, Vol. 2, p. 1015; UKZM, Vol. 1, p. 269.

³⁸ CAW, AP 917, KZ 13–1059; IPN BU 2904/507, 3087/1; AM 487; WoB, pp. 278–273; CC, p. 736; UK, p. 354.

³⁹ It should be emphasised that among the victims of the Katyn massacre known so far, who were connected with the Vilnius region, no fewer than 89 were graduates of the Stefan Batory University (author's findings are pending).

⁴⁰ CAW, AP 1465; MiD WIH, LW 017/1 of 1940; AM 282. Mosz-48; JT-96; KC-119; UwK-318.

⁴¹ CAW, AP 4353, 3625, 4036; MiD WIH, LW 054/3 of May 5, 1940; AM 4083; UwK-551.

in Vilnius, and a student of SPR Piech. In 1934, he registered with PKU Wilno-miasto, and was an employee of PKP Nowa Wilejka.⁴²

– Foresters, employees of the State Forests Boards, e.g., Władysław Brzozowski, born on 1 January 1886 in Vilnius. After graduating from the Agricultural and Forestry Academy in Dublany, he worked at the State Forests Board in Vilnius, and from 1929 at the District Land Office in Głębokie, Vilnius Voivodeship.⁴³

– Lawyers, e.g., Adam Felczyński, born 15 July 1902 in Warsaw. He graduated from high school in Włocławek. A graduate of the Faculty of Law at Stefan Batory University (1933), he worked in the judiciary and lived in Vilnius.⁴⁴

– Pharmacists, e.g., Jan Mućko, born on 27 January 1892 in Vilnius, studied at the Faculty of Pharmacy of the USB in Vilnius and belonged to the reserve staff of the 3rd district hospital in Vilnius.⁴⁵

– Doctors, headed by Prof. Włodzimierz Godłowski, world-renowned associate professor of neurology and psychiatry at the Stefan Batory University and director of the Vilnius psychiatric clinic of the Institute for Brain Research.⁴⁶

Although nationality is not specified on the death lists, the sound of their surnames suggests it. Beyond the statistical data, discussed later, this wording suggests with great probability that the prisoners represented many nationalities and religions. They were mostly Poles, but also Belarusians, such as cadet Vyacheslav Piekar, a mechanical technician living in Vilnius;⁴⁷ Jews, such as reserve 2nd Lt. Dawid Godel, a pharmacist born in Vilnius; reserve 2nd⁴⁸ Lt. Izaak Guttman, registered with the paramedic group at the Vilnius City Police Headquarters; and Lithuanians, such as Captain Stanisław Smejliś, born on the Kojrańce farm in Lithuania. He attended high school in Vilnius and, after completing a three-year course, became an assistant surveyor at the Vilnius Land Administration. He was a member of the Polish Military Organisation (Polska Organizacja Wojskowa – POW), and in 1918, a participant in the Vilnius self-defence movement.⁴⁹

⁴² CAW, AP 6774; MiD WIH, LW 032/4 of April 14, 1940; AM 3609; KC-461; UwK-572.

⁴³ CAW, AP 9177; MiD WIH, LW 032/4 of April 14, 1940; ROR 1934; AM 1697.KC 57; UwK-168.

⁴⁴ CAW, AP 1639, 3306; MiD WIH, LW from April 5, 1940; MOSZ-52; JT-100; KC-135; UwK-755; LCVA, 139/1/3222/2-5, 32, 38, 39, 62, 74–78, 150, 157.

⁴⁵ CAW, AP 6250; MiD WIH, LW 052/3 of April 1940; AM 2497; KC-417; UwK-528.

⁴⁶ MiD WIH, LW 015/1 from 1940 and Personal file, letters D–K; AM 502; KC 170; UwK 267.

⁴⁷ MiD WIH, LW 032/1 of April 14, 1940; KC-477; UwK 579.

⁴⁸ CAW, AP 2286; MiD WIH, LW 025/2 of April 9, 1940; AM 668; CC 169; UwK 267.

⁴⁹ CAW, AP 8807, 13709, KZ 17-1230; MiD WIH, LW of 2 April 1940; KC-577; UwK 692. More on the number of Polish citizens of many nationalities later in the article.

On the way to the truth

Despite the passage of 85 years since the NKVD murdered citizens of the Second Polish Republic, Poland has still not been provided with all Soviet documents exposing the actions that led to the crime. Until all death lists are submitted, especially those executed in Belarus as a result of the Katyn decision, a final conclusion to the list of victims of the Vilnius region is impossible. According to archival documents, they contain the names of over 3,000 people. This number of those executed is indicated in Beria's order No 00350 of 22 March 1940. According to this order, within 10 days, 1,500 people from the prison in Brest, 550 arrested from the prison in Vilnius, 500 from the prison in Pińsk and 450 from the prison in Baranavichy were to be transported to Minsk prison, supervised by the 15th Brigade of NKVD Convoy Troops.⁵⁰ To date, the Polish side has not been provided with documents containing information on the number of detainees at the intended execution sites, who were awaiting execution before the arrival of transport carrying those sentenced to death. There is also no dated confirmation of the execution of the task, i. e. the murder at all crime scenes, or the location of the remains of all the victims.

A memo containing a proposal to destroy records of those murdered under the Katyn decision, prepared on 3 March 1959 by Alexander Shelepin, Chairman of the Committee for State Security (KGB) of the USSR, for Nikita Khrushchev⁵¹, Chairman of the Council of Ministers of the USSR, indicates that 14,552 prisoners of war were shot,⁵² as well as 7,305 persons held in prisons in so-called Western Belarus and Western Ukraine. A collective list of persons executed in the Ukrainian SSR, the so-called Ukrainian list, was submitted to Polish authorities on 5 May 1994, by General Andrei Khomich, Deputy Head of the Security Service of Ukraine. It contains 3,435 names. If the number of executed prisoners provided in Shelepin's memo (7,305) is accurate, then the "Belarusian list" should contain 3,870 names, including individuals from the Vilnius region. The first attempts to reconstruct it

⁵⁰ 22 March 1940, Moscow, Order No 00350 of L. Beria on the unloading of UNKVD prisons in the western regions of the Ukrainian SSR and the BSSR, [in:] *Katyn. Documents of the Crime*, Vol. 2: *The Holocaust March–June 1940*, ed. W. Materski [et al.], Warsaw, 1998, pp. 83–84. It should be added that, according to the order, in so-called Western Ukraine the convoy troops of the 13th Division had a similar task. They were responsible for transporting, within 10 days, 3,000 arrested people from the prisons: Lviv (900 people), Rivne (500 people), Volhynia (500 people), Ternopil (500 people), Stanisławów (400 people), and Drohobych (200 people) to the execution sites in Kiev, Kharkov and Kherson. *Ibid.*, p. 83. To date, the Polish side has not been provided with documents indicating the names and numbers of arrested people transported from a given prison to each of the three NKVD torture chambers mentioned in the decision.

⁵¹ A note from the chairman of the KGB of the USSR, A. Shelepin, to the chairman of the Council of Ministers of the USSR, N. Khrushchev, proposing the destruction of records of Polish prisoners of war murdered in 1940, *ibid.*, pp. 416–420.

⁵² According to Pyotr Soprunienko's "Information on Polish prisoners of war held in the NKVD camp system" of the USSR of 3 December 1941, 15,131 people were sent to the NKVD Directorates in April and May. The higher number of people sentenced to death than in A. Shelepin's note to N. Khrushchev from March 1959 may indicate that it also included officers and policemen revealed during the operation, who were in the Krivoy Rog and Rivne camps, as well as prisoners shot in the Kharkov UNKVD, *ibid.*, pp. 411–412.

were made in 1994–1995. Prosecutors Stefan Śnieżko and Aleksander Herzog, along with Jędrzej Tucholski, then deputy director of the Archives of the Ministry of Internal Affairs and Administration, compiled a list of approximately 670 probable victims. Another list was published in 2000 by a priest, Father Zdzisław Peszkowski, and Stanisław Zdrojewski.⁵³ The latest list, authored by Maciej Wyrwa, included 908 names and was published in 2015.⁵⁴ According to the death lists reconstructed by Father Z. Peszkowski and S. Zdrojewski, during the period of execution of the Katyn decision, transports of prisoners from prisons in Białystok, Baranowicze, Nowogródek, Mołodeczno-Wilejka, Vitebsk, Mogilev and Gomel were sent to the prison called “American”, located at 13 Lenin Avenue in Minsk.

Uncommemorated burial sites

The bodies of victims murdered in accordance with the Katyn decision in Belarus were buried in mass graves, probably in Kurapaty. This burial site is indicated by objects of “foreign origin” discovered with the remains during work carried out by the Belarusian prosecutor’s office in 1988–1989. Their Polish origin is confirmed by, among other things, medallions with the Virgin Mary of Częstochowa, shoes from Polish companies: Gentelmen, Rygawar and Pepege, toothbrushes such as “Popular Luxus”, metal mugs such as those from the “Wulkan” company or with the inscription “Made in Poland” and combs manufactured by companies such as “Tip Top”. A particular example is a man’s comb, on which the following inscriptions are carved on both sides: “Tough times as a prisoner. Minsk, April 25, 1940. The thought of you drives me mad ... On April 26, I burst into tears – a hard day”.⁵⁵ Without access to documents and exhumation work, it is difficult to determine whether Kurapaty was the only burial site of Katyn Massacre victims in Belarus. Belarusian researchers also point to other burial sites of individuals deemed enemies of the Soviet system.⁵⁶

⁵³ Calendar for the year 2000–Miński, ed. Peszkowski Zdzisław, Zdrojewski Stanisław Zygmunt, Łódź–Warszawa–Orchard Lake: Fundacja NOM, 2000.

⁵⁴ Maciej Wyrwa, *Unfound Victims of Katyn? List of Missing Persons in the North-Eastern Voivodeships of the Second Polish Republic from 17 September 1939 to June 1940*, Warsaw, 2015.

⁵⁵ Ewa Kowalska, “Unknown burial places of the victims of the Katyn massacre and disappearing signs of memory of the murdered”, [in:] *Katyn Massacre. New aspects*, ed. S. Kalbarczyk, W. Wasilewski, Warsaw: IPN, 2025, pp. 299–331.

⁵⁶ I. Kuznetsov, “Sites of mass murder and burial in the Kurapaty forest – problems of searching for and commemorating the victims of Soviet terror”, [in:] *Traces of crime, faces of memory. Katyń–Łączka–Ravensbrück*, ed. E. Kowalska, K. Sachnowska, Warsaw: IPN, 2021, pp. 85–112; see also: Paźniak Z., Szmyhalowa J., *Kurapaty – the road of death*, “Literatura i Mastactwa”, 3 June 1998; Paźniak Z. [et al.], *Kurapaty. Articles, nawukowaja Sprawazdacza, photo-dymki*, Minsk, 1994; Gorelik J., *Kuropaty. Polish trace*, Warsaw, 1996; *История Беларуси в документах и материалах*, сост. Кузнецов И. Н., Мазец В. Г., Минск: Амалфея, 2000; *Partridges. Collection materials*, ed. W. Areszka, S. Sacharay, I. Żychar, L. Ramanczyk, A. Kastyka, J. Andrejewa, Minsk, 2002; *Материалы по археологии Беларуси*, Минск, 2019; Tarnawski G., Sobołew W., Gorelik, *Kuropaty: investigation prodolzajetsja*, Moscow, 1990; *Resolution on prekrashchenia ugodnogo dela*, 1 December 1995, Minsk, p. 7, copy kept at the Institute of National Remembrance Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation (IPN KŚZpNP).

Those murdered in Minsk were Polish citizens of several nationalities. Most of the victims were Poles, but the reconstructed Belarusian list also included Jews, Belarusians and Lithuanians. Because NKVD officers did not record nationality, only surnames can indicate it. Many people associated with the Vilnius region were murdered in the “Amerykan-ka” prison. Among them were individuals with Lithuanian-sounding surnames, such as Lieutenant Jan Pażusis, born in 1913, an agricultural instructor from the village of Taboryszki in the Šalčininkai district;⁵⁷ Sergeant Bronisław Jonkajtys, born in 1917, resident of Mołodeczno,⁵⁸ reserve sub-army Zygmunt Indrunas, born in 1899, a teacher from Pińsk.⁵⁹

In addition to the uncommemorated burial sites of victims of the Katyn decision in Belarus, remains located outside the boundaries of the established Polish Military Cemeteries await a proper burial. One example is Grave No 9, located by Russian workers in 2000 in the Katyn Forest. Russian President Vladimir Putin informed Polish President Aleksander Kwaśniewski of its discovery in a telephone conversation.⁶⁰ The discovery of a new death pit containing the remains of Polish officers, dubbed Grave No 9, was confirmed in a letter from the Smolensk Oblast Prosecutor's Office dated 5 July 2000, signed by Prosecutor A. P. Kovalev. It is possible that the remains of a small group of Polish officers transported for investigation and to a psychiatric hospital may lie there. Among them were those associated with the Vilnius region: Reserve Second Lieutenant Eugeniusz Piotrowicz, 9 March 1940 sent for investigation to the NKVD in the Smolensk region⁶¹ and Reserve Second Lieutenant Antoni Abramowicz, who was admitted to the Smolensk psychiatric hospital on 22 November 1939. The discovered pit may also be part of a larger grave, which currently holds the remains of the last two unexhumed death transportees.⁶² The IPN's Office of Search and Identification – with the support of the Ministry of Foreign Affairs – submitted applications to the relevant authorities of the Russian Federation in February 2021 for permission to conduct search, archaeological and exhumation work at the designated locations. However, it should be added that the Polish side was not granted permission to conduct these activities and provide a dignified burial for the remains of citizens of the Second Polish Republic.

The names of all those who died in the NKVD camps in Kozelsk, Starobelsk and Ostaszków are also awaiting disclosure. Due to incomplete lists of the deceased, it is difficult to determine whether, and how many of them, were connected to the Vilnius region. Only the memory of burial sites remains, passed down by the children of the victims, who located

⁵⁷ Calendar for the year 2000, Minsk, ed. rev. Z. Peszkowski, S. Zdrojewski, Łódź–Warsaw–Orchard Lake 2000.

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ *Putin called Łomża*, “Kurier Poranny”, Białystok, 13 April 2000.

⁶¹ CAW, AP 793; MiD WIH, LW from 3 April 1940; MOSZ-149; JT-191; KC-483; UwK 591.

⁶² CAW, AP 6; MiD WIH, LW 052/3 April 1940; CC 1; UwK 138.

them according to the tip offs of the local population. At the Starobelsk cemetery, where in the 1990s it was still possible to find the graves of those who died in the local NKVD camp, this is no longer possible. Visible mounds of earth near the conspicuous, largest tree in the cemetery have been occupied by secondary burials. Also, at the so-called old cemetery in Kozelsk, the resting places of those who died in the camp, have been occupied by secondary burials. According to the incomplete lists, among those buried there is Tadeusz Madaj, from Szczelników, located in the Wołożyn commune in the Ostashkov district, who died on 19 May 1940. The burial site of those who died in the Ostashkov camp⁶³ is somewhat different. They were buried in the cemetery in Głuboczycza. In the area known locally as “Polish Hill”, there is an almost symbolic commemoration of 45 people who died in the camp, whose names are engraved on two plaques. The names match the list of those who died in the Ostashkov camp in 1939–1940, signed by Major S. W. Shalamayev. This site was identified by Boris F. Karpov who, as a witness to those days, courageously and at his own expense, commemorated the burial site of the Poles who died in the camp at the nearby forest cemetery known as Troyeruchitsa. To date, no exhumation has been carried out at this site, and the identities of those buried there have not been confirmed. It is possible that, according to the indications of witnesses of those days, citizens of the Second Polish Republic may also be buried next to the commemoration. Those held in the camp died at various intervals, and it can be assumed that they were buried in single or multiple graves.⁶⁴ Time to conduct a search and exhumation at this site is rapidly running out, as the area may soon be occupied by secondary burials. The exhumation is all the more important because it is possible that the faces of prisoners buried here, whose names are not included on the plaque, could be recovered. Accounts from survivors indicate that the death rate in the camp was high due to the particularly difficult working and living conditions compared to other camps, and therefore, many more people may be buried here. The memories of, for example, nurse Mera Mejer,⁶⁵ prisoners of war Justyn Siemens⁶⁶ and J. Żubr,⁶⁷ testify that no fewer than 92 people died in the camp. Accounts can be found in the archives of the Polish Institute and the General Sikorski Museum in London⁶⁸ and the archives of the Katyn Museum of the Martyrdom Department of the Polish Army Museum.⁶⁹ It should be added that, in June 2019 the Institute of National Remembrance’s Office

⁶³ <<https://indeksrepresjonowanych.pl/szczegoly/c4207053-a16a-4075-8553-afc300feb165>>.

⁶⁴ Boris F. Karpov’s memoirs in: Harry Duda, *On the Trail of Crime. Ostashkov, Tver, Mednoye*, Opole: Firma “MW”, 1994, p. 154, 164.

⁶⁵ Account by Mera Majer, [in:] P. Żaroń, *Camps of Polish prisoners of war in the USSR in the years 1939–1941*, Warsaw: Unicorn Publ. Studio, 1994, p. 195.

⁶⁶ *I was a prisoner of Ostashkov*, Siemienas J., “Military Historical Review”, No 1, 1991, p. 53.

⁶⁷ See Peszkowski ZJ, Zdrojewski SZ, *Kozielsk–Kosogóry–Katyn*, Łódź–Orchard Lake, 1999.

⁶⁸ Memoirs of Boris F. Karpov, [in:] IPiMS, Col 12/15a, Ostashkov POW camp, p. 3, 9.

⁶⁹ Katyn Museum, report – hereafter: MK, R. 4053.

(BPiI IPN) requested permission to conduct search, archaeological and exhumation work at this previously unexamined burial site of Polish citizens. They cited the Act on the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation (Journal of Laws of 2018, item 2032); the requests submitted by the Police Family 1939 association and the Federation of Katyn Families; and the results of research into available documents. However, the request submitted by the Institute of National Remembrance, with the support of the Ministry of Foreign Affairs, to the competent authorities of the Russian Federation remains unanswered.

Survivors

The names of some of the individuals appearing in archival documents depicting daily life in the three special NKVD camps are nowhere to be found on the various lists of those murdered, pursuant to the decision of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of 5 March 1940. Some Second Polish Republic citizens survived due to the actions of higher Soviet authorities who took into account, among other things, the requests of the German Embassy and the Lithuanian mission. According to information from the Head of the Prisoners of War Administration, Piotr Soprunienko, dated 28 February 1940, these NKVD camps held 14,466 Polish prisoners of war of several nationalities. The list of survivors, published by Jędrzej Tucholski in 1991, includes 432 names of individuals imprisoned in the Kozelsk, Starobelsk and Ostashkov camps.⁷⁰ In the Starobielsk camp, according to this report, of the 3,908 prisoners, approximately 102 escaped execution. The Kozelsk camp held 4,486 prisoners, of whom approximately 200 escaped death. In the Ostashkov camp, of the 6,072 policemen and gendarmes, only about 130 survived. All survivors were deported to Pavliszczew Bor in the spring of 1940, and then to Gryazovets. Those who declared themselves citizens of the Third Reich were handed over to the Germans. The remaining majority, after the change in the international situation, i.e. after the signing of the Sikorski–Majski Agreement, joined the Polish Army commanded by General Władysław Anders in 1941.

The list of survivors does not include information on who each person owes their life to. Such references can be found in a copy of the *List of Prisoners of War Held in the Jukhnov Camp*, which contains 395 names.⁷¹ The list, signed by the Head of the Prisoners of War Administration, Piotr Soprunienko, dates from May 1940 and is kept in the Archives of the Institute of National Remembrance. Thanks to this, it can be concluded that their survival was justified, among other things, by international interventions: those of the German Embassy, for example, Józef Czapski and Georg Stegeman, as POWs declaring German

⁷⁰ Jędrzej Tucholski, *The Katyn Massacre. Kozelsk–Ostashkov–Starobelsk. List of Victims*, Warsaw: Instytut Wydawniczy PAX, 1991, pp. 527–537.

⁷¹ Signature a document titled: List of Prisoners of War Held in the Jukhnov Camp, AIPN BU 2210/58.

nationality, and those of the Lithuanian mission, for example, Julian Michniewicz. The decision to save others was made by the 5th Department of the GUGB (Glavnoye upravlenie gosudarstvennoy bezopasnosti) NKVD of the USSR (intelligence) or by orders from Vsevolod Merkulov, head of the GUGB NKVD and deputy People's Commissar for Internal Affairs (NKVD) of the USSR. These interventions could be justified by the POW's perceived ability to provide intelligence-relevant information, for example, S. Swianiewicz, who was not only an experienced military man but also a renowned scientist, associate professor at Stefan Batory University in Vilnius, a specialist in Eastern affairs, a lawyer and an economist. Another reason could be susceptibility to indoctrination, or the POW's perceived potential future exploitation for Soviet policy, for example, Zygmunt Berling. There remains a group of individuals identified by the reference "procze" – others – whose motives for survival are difficult to surmise given the deliberate actions of the Soviet authorities. There is no doubt, however, that due to their time in the camps, these individuals remained under the special scrutiny of the relevant authorities until the end of their days, for example, Zdzisław Peszkowski.

It should be noted that several of the survivors later became heroes in the fight for the truth about the fate of their colleagues. They searched for missing persons in Soviet Russia, and after discovering the mass death pits, they wrote about everyday camp life. Among them was Józef Czapski, held in the NKVD camp in Starobelsk (number 205 on the Jukhnov list of survivors), who authored the memoir *On Inhuman Land*.⁷² Others included Adam Moszczyński (No 207), who compiled the *Katyń List ...*,⁷³ and Bronisław Młynarski (No 217), who wrote the book *In Soviet Captivity*.⁷⁴ The previously mentioned prisoners of the Kozelsk camp such as Stanisław Swianiewicz left memoirs *In the Shadow of Katyn*.⁷⁵ Zdzisław Peszkowski, (No 324), later a priest, prelate, chaplain of the Katyn Families and the Polish Scouting Association abroad, was the author of many articles and studies, e.g. *Memoirs of a Prisoner from Kozelsk*.⁷⁶ Jan Bober, a prisoner of the Ostashkov camp, listed as number 231 on the survivor list, left a memoir entitled *Behind the Wires of Soviet Camps*.⁷⁷

It should be emphasised that these lists of those who survived the Katyn massacre primarily illustrate the scale of the massacre and illustrate how few of the defenders of the Second Polish Republic's borders, detained in 1939, were spared their lives. The survivors constituted only about 3% of those imprisoned, and were people of various profes-

⁷² Josif Czapski, Josif, *On the Inhuman Land*, Paryż: Inst. Literacki, 1949.

⁷³ Adam Moszczyński, *The Katyn List. Prisoners of War from the Kozelsk, Ostashkov and Starobelsk Camps Missing in Soviet Russia*, London: Agencja Omnipress, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1989.

⁷⁴ Branisław Młynarski, *In Soviet Captivity*, London, LTW 1974.

⁷⁵ S. Swianiewicz, *In the Shadow of Katyn*, Paris: Instytut Literacki, 1976.

⁷⁶ Zdzisław Peszkowski, *Memoirs of a prisoner of war from Kozelsk*, Warsaw, 1989.

⁷⁷ J. Bober, *Behind the barbed wire of Soviet camps. Memories*, ed. K. Halicki, Łódź, 2016.

sions, religions and nationalities. According to the *Statistical Information of I. Maklarski* prepared in July 1940 concerning 386 prisoners of war held in the Gryazovets camp who were spared their lives – representing six nationalities – there is mention of a group of six Lithuanians, without mentioning their names.⁷⁸ It is likely that among the people who declared Lithuanian nationality and for whom the Lithuanian mission requested the grant, were:

– Reserve Second Lieutenant Julian Michniewicz, son of Marcin, born in Vilnius in 1910. He was a prisoner of war in the Kozelsk camp and co-organised the escape from the camp planned in December 1939. The escape was thwarted due to a denunciation. He is listed as number 11 on the survivors' list.⁷⁹

– Corporal Antoni Balulis, son of Karol, born in Ratkužniki, Vilnius Voivodeship, in 1906. He was a teacher accused in the Second Polish Republic of intelligence activities for Lithuania. He was sentenced to 12 years in prison, serving his sentence in Holy Cross Prison. Following the outbreak of World War II, Balulis was evacuated to the prison in Baranowicze, where he was taken prisoner by the Soviets. On 22 September 1939, he was transported to the camp in Kozelsk. Due to his participation in the failed escape from the camp on 7/8 December 1939, along with Julian Michniewicz (mentioned above), he was transferred to Ostashkov. From there, he was sent to Jukhnov and Gryazovets. He was listed as number 78 on the survivors' list.⁸⁰

– Aleksander Waweris (Wawioris), son of Adam, born in 1919, was arrested while illegally crossing the Lithuanian–Soviet border in 1939. He was listed as number 79 on the list of survivors.⁸¹

– Corporal Leon Demkowski, son of Piotr, born in 1909, was recognised as an agent of Lithuanian intelligence and was listed as number 93.⁸²

– Reserve Second Lieutenant Jan Rodziewicz, son of Antoni, born in Vilnius in 1890 or 1891, (No 28), was an employee of the Chamber of Weights and Measures in Vilnius. He was held in the Kozielsk camp and then transferred to Juchnow–Gryazowiec.⁸³

⁷⁸ July 1940, Moscow. Statistical information by I. Maklarsky about prisoners of war held in the Gryazovets camp, [in:] *Katyn. Documents of the Crime*, Vol. 2, p. 399. Regarding the identification of the names of persons who declared Lithuanian nationality; the author thanks Dr Aleksandr Gurjanow for his assistance.

⁷⁹ RGWA, f. 1, op. 4e, d. 13, l. 124; J. Tucholski, *The Katyn Massacre. Kozelsk–Ostashkov–Starobielsk. List of Victims*, Warsaw, 1991, p. 536; AIPN, BU 2210/58, When the Silent Graves... Vol. 2, p. 176; Vol. 3, pp. 162–163.

⁸⁰ RGWA, f. 1, op. 4e, d. 13, l. 157; J. Tucholski, *Murder in Katyn*, p. 533 – gives the spelling of the surname [Balulls]; AIPN, BU 2210/58; Kol 12/58–78, APN BU 2210/58; Kol 12/58, p. 11; *Katyn. Crime Documents*, Vol. 1, pp. 31, 322–324, 354.

⁸¹ RGWA, f. 493, op. 1, d. 1, l. 51; J. Tucholski, *Murder in Katyn*, p. 536 – gives the spelling of the surname [Wawióris]; AIPN, BU 2210/58; Kol 12/58, p. 11.

⁸² RGWA, f. 493, op. 1, d. 1, l. 51; AIPN BU 2210/58; Col. 12/58, p. 3.

⁸³ RGWA, f. 1, op. 2e, d. 9, l. 400; J. Tucholski, *Murder in Katyn*, p. 530; AIPN, BU 2210/58; Kol 12/58, p. 5.

– Kazimierz Żołdak (Żądak), son of Józef, was born in the Nowogródek Voivodeship in 1911. He was a student living in Vilnius. He was recognised by the NKVD as a member of the *Kultura* organisation and a collaborator with intelligence. He was stationed in Ostashkov, from where he was transferred to Jukhnov-Gryazovets. He was listed as Żądak, number 77,¹ on the list of survivors.

To summarise the above observations – intended to draw attention to the victims of the Katyn Massacre associated with the Vilnius region – it can be stated that although 85 years have passed since the crime committed by the Soviet authorities, we are still on the path to fully documenting it. We do not know all the causes that led to it or the mechanisms by which it was carried out, including the inconsistencies evident in the documents provided so far, including the number of people murdered. The personal files of the prisoners, containing information that likely contributed to their death sentence or survival, have not yet been provided to the Polish side. Remembering that the precise number of victims is not the most important factor, but the fate of this mass of people, selected individuals associated with the Vilnius region were extracted from the collective portrait of the repressed. This highlighted the identity of the victims, their nationalities and the individuals who were later missing from many families within the newly established borders of Poland and Lithuania.

So far, the Polish state has managed to dignify some of the remains of the victims of the Katyn decision at the Polish War Cemeteries in Katyn, Kharkiv, Mednoye and Bykivnia. Those murdered in the torture chambers of Kherson and Minsk await a proper burial. Until Russia hands over all Soviet archival documents to Poland, the Katyn massacre will remain an open topic, not only in terms of historical research, but also in terms of human experience: social, national and above all, family, for thousands of loved ones of the murdered, who for 85 years have been unable to bury their ancestors with dignity.

Conclusions

– Article Summary: Following the decision of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) of 5 March 1940, NKVD officers exterminated approximately 22,000 citizens of the Second Polish Republic. The murdered were mostly Poles, but also included representatives of other nationalities, various religions and people of over 40 professions. Although 85 years have passed since the crime committed by the Soviet authorities, many documents have not been transferred to the Polish side, including the personal files of prisoners held in the NKVD camps in Kozelsk, Starobelsk and Ostashkov, and lists of all those saved and murdered. Based on the assumption that the most important thing is not the exact number of victims, which is still missing, but the fate of this mass of people, those associated with the Vilnius region were selected and extract-

¹ RGWA, f. 1, op. 1e, d. 10, l. 392; J. Tucholski, *Massacre in Katyn*, p. 537; AIPN, BU 2210/58; Kol 12/58, p. 10.

ed from the collective portrait of the repressed. The personalisation of the bureaucratisation of the crime, using the example of individuals connected to the Vilnius region, allowed for the identification of the victims, the identification of their movements between camps and the determination of approximate dates of murder and burial sites, including those where exhumations have not yet been carried out. Despite the passage of decades, the Katyn massacre remains an open topic, not only in a historical sense, but above all in a human sense – for all the families of the victims within the borders of Poland and Lithuania redefined after World War II.

Selected literature

1. *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn: im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials*, Berlin, 1943 [*Official material on the Katyn massacre: commissioned by the Federal Foreign Office based on documentary evidence*, Berlin, 1943].
2. Bober J., *Za drutami obozów sowieckich. wspomnienia*, oprac. Halicki K., Łódź, 2016 [*Behind the barbed wire of Soviet camps. Memories*, ed. Halicki K., Łódź, 2016].
3. Bożerodski Tomasz, *Wileńskie ślady zbrodni katyńskiej*, "Kurier Wileński", No. 14[40] 04-10/04/ 2020 [*Vilnius traces of the Katyn massacre*, "Kurier Wileński", no. 14[40] 04-10/04/2020].
4. Charków. *Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2003 [*Kharkiv. Cemetery Book of the Polish War Cemetery*, Warsaw, 2003].
5. Czapski Josif, *Na nieludzkiej ziemi*, Paryż: Inst. Literacki, 1949 [Czapski J., *On the Inhuman Land*, Paris, 1949].
6. Duda Harry, *Szlakiem zbrodni. Ostaszków, Twer, Miednoje*, Opole: Firma "MW", 1994 [*On the Trail of Crime. Ostashkov, Tver, Mednoye*, Opole, 1994].
7. Gajowniczek Zuzanna, Tucholski Jędrzej, *Śladem zbrodni katyńskiej*, Warszawa: CAMSWiA RP, 1998 [*In the footsteps of the Katyn massacre*, Warsaw, 1998].
8. *Gdy nieme groby przemawiają... Spuścizna katyńska*, red. naukowa Jastrzębska-Golonka Danuta, Kowalska Ewa, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2023 [*When the silent graves speak ... The Katyn legacy*, scientific ed. Jastrzębska-Golonka Danuta, Kowalska Ewa, Warsaw, 2023].
9. Gorelik Jewgienij, *Kuropaty. Polski ślad*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 1996 [*Kuropaty. Polish trace*, Warsaw, 1996].
10. *Kalendarz na rok 2000*, Mińsk, red. Peszkowski Zdzisław, Zdrojewski Stanisław Zygmunt. – Łódź–Warszawa–Orchard Lake: Fundacja NOM, 2000 [*Calendar for the year 2000*, Minsk, ed. Peszkowski Z., Zdrojewski S., Łódź–Warsaw–Orchard Lake, 2000].
11. *Katyń. Dokumenty zbrodni*, Vol. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny*, oprac. Materski Wojciech, Woszczyński Bolesław, Warszawa: Wydawnictwo Trio, 1995 [*Katyn. Documents of the Crime*, Vol. 1: *Prisoners of the Undeclared War*, ed. Materski W., Woszczyński B., Warsaw, 1995].
12. *Katyń. Dokumenty zbrodni*, Vol. 2: *Zagłada*, oprac. Materski Wojciech, Rosowska Ewa, Woszczyński Bolesław, Lebediewa Natalia S., A. Pietrosowa Nelli, Warszawa, 1998 [*Katyn. Crime Documents*, Vol. 2, *The Holocaust*, March–June 1940, ed. Materski W., Rosowska E., Woszczyński B., Lebediewa N. S., Pietrosowa N. A., Warsaw, 1998].
13. *Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, Warszawa: Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2000 [*Katyn. Cemetery Book of the Polish War Cemetery*, Warsaw, 2000].

14. *Kawalerowie Orderu Virtuti Militari w mogiłach katyńskich*, red. Banaszek Kazimierz, Wanda K. Roman, Sawicki Zdzisław, Warszawa: Kapituła Orderu Wojennego Virtuti Militari, 2000 [*Knights of the Order of Virtuti Militari in the Katyn Massacre*, ed. Banaszek K., Roman W. K., Sawicki Z., Warsaw, 2000].
15. *Kobiety w systemie bezpieczeństwa państwa*, red. Gasztold Aleksandra, Oblińska Kornela, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2021 [*Women in the State Security System*, ed. Gasztold A., Oblińska K., Warsaw: Dom Wydawniczy Elipsa, 2021].
16. Kowalska Ewa, *Małoletni więźniowie obozów specjalnych NKWD [1939–1940]*, „Dzieje Najnowsze”, Vol. 2, 2019.
17. Kowalska Ewa, “Unknown burial places of the victims of the Katyn massacre and disappearing signs of memory of the murdered” [in:] *Katyn Massacre. New aspects*, ed. Kalbarczyk S., Wasilewski W., Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2025, pp. 299–331.
18. *Kuropaty. Zbornik materyjalau*, red.: Areszka W., Sacharay S., Żychar I., Ramanczyk L., Kastyka A., Andrejewa J., Minsk, 2002.
19. *Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, t. 1–2, Warszawa, 2005 [*Miednoje. Cemetery Book of the Polish War Cemetery*, Warsaw, 2005].
20. Młynarski Branisław, *W niewoli sowieckiej*, Londyn, LTW, 1974 [*In Soviet Captivity*, London 1974].
21. Moszczyński Adam, *Lista Katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk Ostaszków Starobielsk zaginieni w Rosji Sowieckiej*, Londyn: Agencja Omnipress, Polskie Towarzystwo Historyczne, 1989 [*The Katyn List. Prisoners of War from the Kozelsk, Ostashkov, and Starobelsk Camps Missing in Soviet Russia*, London, 1989].
22. Pazniak Zianon, Jauhien Szmyhalowa, *Kuropaty – droga śmierci*, „Litaratura i Mastactwa”, 3 czerwca 1998 [*Kuropaty – the road of death*, „Litaratura i Mastactwa”, 3 June 1998].
23. Pazniak Zianon, *Kuropaty. Artykuły, nawukowaja sprawazdacza, fotazdymki*, Minsk, 1994.
24. Peszkowski Zdzisław, *Wspomnienia jeńca z Kozielska*, Warszawa: Archidiecezji Warszawskiej, 1989 [*Memoirs of a prisoner of war from Kozelsk*, Warsaw, 1989].
25. Surwiło Jerzy, *Rachunków nie zamykamy*, Vilnius: Margi raštai, 2007 [*We do not close accounts*, Vilnius, 2007].
26. Swianiewicz S., *W cieniu Katynia*, Paryż: Instytut Literacki, 1976 [*In the Shadow of Katyn*, Paris, 1976].
27. *Śladem zbrodni Katyńskiej*, red. Gajowniczek Zuzanna, wstęp Tucholski Jędrzej, Warszawa 1998 [*In the footsteps of the Katyn massacre*, Warsaw, 1998].
28. Tarnawski G., Sobolew W., Gorelik, *Kuropaty: sledstwie prodolzajetsa*, Moskwa, 1990.
29. Tucholski Jędrzej, *Mord w Katyniu. Kozielsk-Ostaszków-Starobielsk. Lista ofiar*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1991.
30. *W obliczu Boga ślubuję Ojczyźnie. Rzecz o kapłanach katyńskich*, red. Leśniewska Anny, Rzeszów, 2022 [*In the sight of God, I pledge my allegiance to my homeland. A story about the Katyn chaplains*, ed. Leśniewska A., Rzeszów, 2022].
31. *Zbrodnia katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. Kalbarczyk Sławomir, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2010 [*The Katyn Massacre: In the Circle of Truth and Lies*, ed. S. Kalbarczyk, Warsaw, 2010].
32. Żaroń Piotr, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa: Unicorn Publ. Studio, 1994, s. 195 [*Camps of Polish prisoners of war in the USSR in the years 1939–1941*, Warsaw, 1994].

33. *Vinctis non Victis. Pamięci osób duchownych, ofiar mordu katyńskiego*, red. Kowalska Ewa, Jas-trzębska-Golonka Danuta, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2025 [*Vinctis non Victis. In memory of clergy, victims of the Katyn massacre*, ed. Kowalska E., Jastrzębska-Golonka D., War-saw, 2025].
34. *История Беларуси в документах и материалах*, сост. Кузнецов И. Н., Мазец В. Г., Минск: Амалфея, 2000 [Kuźniecowa I., *Istoria Belorusi w dokumentach i materiałach*, Minsk, 2000].
35. *Материалы по археологии Беларуси*, Минск, 2019 [*Materiały po archeologii Belorusi*].
36. *Убиты в Калинин, захоронены в Медном: книга памяти польских военнопленных – узников Осташского лагеря НКВД СССР, расстрелянных по решению Политбюро СК ВКР[б] от 5 марта 1940 года*, т. 1–3, ред. Гурьянов А. Э., Москва: Общество «Мемориал», 2019 [*Ubity w Kalininie, zachoronienu w Miednom. Kniga pamiaty polskich wojennoplennych – uzbekow ostaszowskiego łagieria NKWD, rasstrielannych po rieszeniju Politburo WKP[b] ot 5 marta 1940 goda*, t. 1–3, ред. Guryanov A. E., Moskwa, 2019].
37. *Убиты в Катыни: книга памяти польских военнопленных – узников Козельского лагеря НКВД, расстрелянных по решению Политбюро СК ВКР[б] от 5 марта 1940 года*, ред., Гурьянов А. Э.: Моксва: Общество «Мемориал», 2015 [*Ubity w Katyni, Kniga pamiaty polskich wojennoplennych – uzbekow Kozelskiego łagieria, rasstrielannych po rieszeniju Polit-biuro SK WKP[b] ot 5 marta 1940 goda*, red. A. E. Guryanov, Moskwa, 2015].

Selected electronic databases concerning people repressed and murdered by the NKVD

<<https://katyn.miejscapamieci.gov.pl>>
<<https://indeksrepresjonowanych.pl>>
<<http://ksiegicmentarne.muzeumkatynskie.pl>>

Abbreviations used in footnotes

Archives:

AIPN, BU – Archiwum IPN, Biuro Udostępniania [IPN Archives, Office of Access].
AM – *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*: im Auftrage des Auswärtigen Amtes auf Grund urkundlichen Beweismaterials, Berlin, 1943.
CAW, AP – Centralne Archiwum Wojskowe, Akta Personalne [Central Military Archives, Per-sonnel Files].
ChKC – *Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, Warszawa 2003 / Kharkiv. [*Cemetery Book of the Polish War Cemetery*, Warsaw, 2003].
IPiMS – Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego [Polish Institute and General Sikorski Museum].
JT – J. Tucholski, *The Katyn Massacre. Kozelsk–Ostashkov–Starobelsk. List of Victims*, War-saw, 1991.
KKC – *Katyń. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, Warszawa, 2000 [*Katyn. Cemetery Book of the Polish War Cemetery*, Warsaw, 2000].
MKC – *Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, t. 1–2, Warszawa, 2005 [*Miednoje. Cemetery Book of the Polish War Cemetery*, Warsaw, 2005].
Muz. Kat. – Muzeum Katyńskie [Katyn Museum].
MiD WiH, LW – *Materiały i Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego: Materials and Documents of the Military Historical Institute*, LW – Lista Wywózkowa: list of people trans-ported [called the death list].
RGWA – Rossijskij Gosudarstwiennyj Wojennyj Archiw.

UK – *Uбиты в Катыни. Книга памяти polskich wojennopленных – узников козиelsкого лагеря, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*, red. A. Guryanov, Moskwa, 2015.

UKZM – *Uбиты в Калинин, захоронены в Медном. Книга памяти polskich wojennopленных – узников осташковского лагеря, расстрелянных по решению Политбюро ЦК ВКП(б) от 5 марта 1940 года*, red. A. Guryanov, t. 1–3, Moskwa, 2019.

WoB – *W obliczu Boga ślubuję Ojczyźnie. Rzecz o kapłanach katyńskich [In the sight of God, I pledge my allegiance to my homeland. A story about the Katyn chaplains]*, ed. A. Leśniewska, Rzeszów, 2022.

Ewa Kowalska

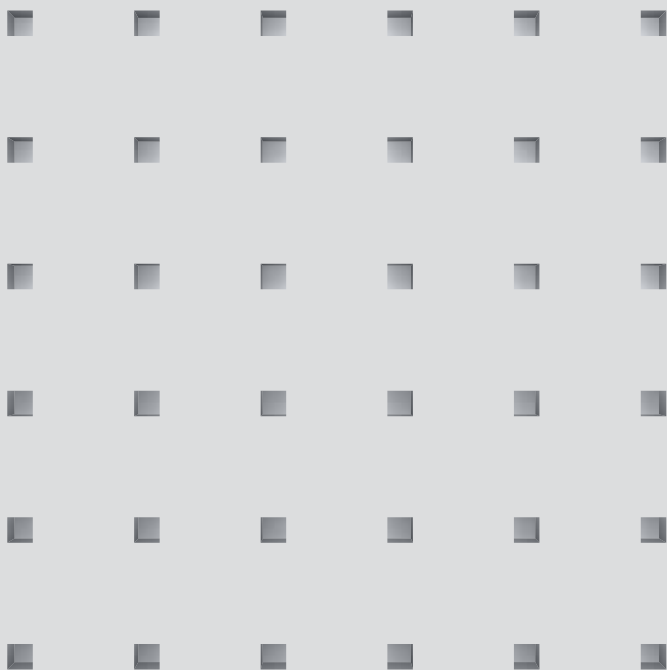
**1939–1940 m. NKVD specialiųjų lagerių karo belaisvių pėdsakais.
Su Vilniaus kraštu susiję atrinkti skaičiai**

Santrauka

NKVD įvykdytas Lenkijos pasienio sargybinių nužudymas, remiantis 1940 m. kovo 5 d. Sovietų Sąjungos komunistų partijos (SSKP) Centro komiteto (CK) politbiuro sprendimu, vis dar išlieka atvira, paslapčių kupina tema. Nors nuo nusikaltimo praėjo 85 metai, dauguma dokumentų dar nėra perduota Lenkijos pusei. Visų pirma nėra archyvų, kurie leistų nustatyti visų nužudytųjų vardus ir pavardes, visų aukų palaidojimo vietas. Iki šiol taip pat nėra nustatytos visų sulaikytųjų, išsiųstų tyrimui iš NKVD lagerių Kozelske, Starobilske ir Ostaškove, iš kurių jie negrįžo, ir tų, kurių gyvybės buvo išsaugotos, pavardės. Visose šiose grupėse buvo įvairių tautybių, religijų ir profesijų žmonių. Sovietų dokumentuose yra daug netikslumų, susijusių su įvairiuose gyventojų surašymuose nurodytais lietuvių tautybės žmonėmis. Nepaisant praėjusio laiko, galime kalbėti tik apie kai kurių iš jų, kurie buvo įtraukti į lagerio statistinių duomenų registrą ir išgyvenusiujų sąrašus, pėdsakus. Reikia prisiminti, kad svarbu nustatyti sovietinės valdžios politikos aukų skaičių. Tačiau svarbiausia yra tai, kas buvo patirta, Antrosios Lenkijos Respublikos piliečių, nužudytų pažeidžiant visas tarptautinės teisės normas, ir tų nedaugelio, išsaugojusių gyvybę ir iki savo gyvenimo pabaigos likusių saugumo tarnybų priežiūroje, likimas.

Reikšminiai žodžiai: Katynė, Katynės žudynės, aukos, Vilniaus kraštas.

KRONIKA

Tarptautinė konferencija „Išdavystė ar išlikimas: kolaboravimo su okupaciniais režimais dilemos“

Dr. Kristina Burinskaitė

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ kristina.burinskaite@genocid.lt

ORCID:0000-0003-1083-6998

Viešojoje erdvėje nuolat kylančios diskusijos dėl nevienareikšmio konkrečių asmenų santykio su sovietų ir nacių okupaciniais režimais ar nuolat eskaluojamas KGB agentų klausimas įvairiais kontekstais rodo, kaip vis dar sunku kalbėti apie prieštaringus istorijos momentus be emocijų, išankstinių vertinimų ir pasmerkimų. Sudėtinga geopolitinė situacija, karas Ukrainoje dar labiau užaštrino šiuos sudėtingus klausimus. Su jais savo laiku susiduria (susidūrė) visos šalys, patyrusios nacių ir sovietų okupaciją. Apie tai liudija ir 2025 m. spalio 9 d. įvykusi Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) organizuota tarptautinė konferencija „Išdavystė ar išlikimas: kolaboravimo su okupaciniais režimais dilemos“. Joje pranešimus skaitė istorikai iš Lietuvos, Latvijos, Estijos, Lenkijos, Norvegijos, Graikijos ir Italijos. Mokslininkai pasidalijo savo šalių patirtimi, kaip visuomenės taikstosi su sudėtingais istorijos momentais, kiek tai aktualu dabarčiai.

LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus vyriausioji istorikė Irena Šutinienė apibendrino 2025 m. balandžio 18–28 d. LGGRTC užsakytos apklausos apie kolaboravimo sampratą rezultatus, atspindinčius Lietuvos visuomenės nuomonę. Šioje apklausoje pagal tam tikrus kriterijus buvo vertinamos tiek asmenų kategorijos, tiek konkretūs asmenys kaip kolaborantai, kurie vienaip ar kitaip dalyvavo įgyvendinant okupacinių režimų politiką ar vykdant nusikaltimus prieš Lietuvos gyventojus. Kai kurie apklausos duomenys tikrai kelia nuostabą, pavyzdžiui, labai didelis procentas apklaustųjų nežino Jono No-reikos ar Juozo Krištaponio, dėl kurių viešojoje erdvėje ir net tarptautinėje plotmėje kyla nemažai diskusijų. LGGRTC Istorinių tyrimų programų vyriausiasis istorikas ir Lietuvos istorijos instituto darbuotojas dr. Valdemaras Klumbys pasidalijo įžvalgomis apie asmenų santykio su okupaciniais režimais ilgalaikėje okupacijoje problemą, kada galima asmenį vertinti kaip kolaborantą, o kada reikia ieškoti alternatyvių terminų. Pranešime, kuriame buvo daugiau klausimų nei atsakymų, atsiskleidžia, koks sudėtingas šis terminas ir kad ne visada jis tinkamas vartoti apibūdinant asmens santykį ar jo veiklą okupacijos metais.

Jeigu pirmosios okupacijos laikotarpiu ar pokariu 1944–1953 m. kolaboravimo termino vartojimas nėra toks kompliktuotas, tai kalbėti apie kolaboravimą po 1953 m. jau yra sudėtingiau. Kas buvo tie pirmieji kolaborantai ir kodėl jais tapta, analizuoja LGGRTC istorikas Andrius Tumavičius. Jis tyrinėja Šiaulių apskrities atvejį, kokie asmenys pagal tam tikrus socialinius aspektus, tokius kaip socialinė bazė, išsilavinimas, profesija, lytis, amžius, užimtumas, santykis su komunistų partija, iki 1940 m. tapo pirmaisiais komunistais. Nors šie aspektai puikiai atskleidžia, kokie asmenys jais tapo, tačiau dėl ko jie tokiais tapo, klausimas lieka atviras.

Tai, kad ne tik Lietuva susiduria su sudėtingais apsisprendimo ir kolaboravimo vertinimo iššūkiais, rodo ir kolegų istorikų iš Latvijos ir Estijos pranešimai. Latvijos istorijos instituto istorikė dr. Daina Bleiere savo pranešime pateikia statistinius duomenis apie latvių įsitraukimo į komunistų partijos gretas lygmenis ir konkretų atvejį, kaip garsus Latvijos teisininkas buvo teisiamas už savo dalyvavimą teisiančią Helsinkio grupės narį. Estijos istorinės atminties instituto istoriko dr. Meelis'o Saueauk'o pranešime pateikiamas kolaboranto pavyzdys, panašus kaip mūsų Kosto Kubilinsko atveju. Atsivėrus archyvams, atsiskleidė nauji ne visai malonūs garsaus istoriko Juhan'o Smuul'o gyvenimo faktai, tokie kaip dalyvavimas masinėse 1949-ųjų represijose.

Praėjus trisdešimt penkeriems metams po nepriklausomybės atkūrimo, Baltijos šalys bando įvertinti ir diskutuoja apie savo praeitį ir asmenis, dirbusius okupaciniam režimui ar turėjusius su juo kitokių sąsajų. Su panašiais iššūkiais susidūrė ir Vakarų Europos šalys, kurių valdžia ir dalis visuomenės kolaboravo su vokiečių okupacine valdžia. Kokia tai sudėtinga problema, rodo ir svečio iš Graikijos nacionalinio Helenų mokslinių tyrimų fondo dr. Valentino Schneiderio istoriografinis pranešimas apie mokslinius tyrimus apie Graikiją Antrojo pasaulinio karo metu ir vokiečių okupacijos laikotarpiu. Nors visuomenės reakcijos rodo, kad tai nėra aktualu ir net nelinkstama apie tai kalbėti, bet pasirodanti knygos atskleidžia, kad tai vis dėlto nepamiršta. Pietryčių Norvegijos universiteto prof. Dr. Hermann Smith-Sivertsen kalbėjo apie garsiausią kolaboranto etalonu vadintą Kvislingo istoriją. Jis atkreipė dėmesį į tai, kuo yra išskirtinis Norvegijos atvejis, kad norvegai patys pasikvietė vokiečius. Taip pat papasakota, kaip Norvegija elgėsi su asmenimis, įtariamais kolaboravimu su nacistine valdžia, pavyzdžiui, moterys, susilaukusios vaikų su vokiečiais, buvo deportuojamos. Šiais laikais iškylantys to laikotarpio Norvegijos politikų ar jų šeimų praeities momentai rodo, kad tai vis dar yra aktualu. Varšuvos universiteto prof. dr. Piotr Maciej Majewski atskleidžia, kaip keitėsi požiūris į asmenis, bendradarbiavusius su nacių, vėliau su sovietų okupaciniais režimais okupacijų metu Vidurio Rytų Europos valstybėse, tokiose kaip Lenkija, Čekija ir Slovakija. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad ne visada tie ryšiai buvo traktuojami neigiamai kaip išdavystė, o greičiau kaip situacijos padiktuotas elgesys. Nuotoliu prie konferencijos dalyvių prisijungęs Padujos universiteto istorikas dr. Amedeo Osti Guerrazzi pasidalijo mintimis apie įvai-

riais aspektais nagrinėtą kolaboravimą su Italijos fašistiniu režimu Antrojo pasaulio karo metais.

Po pranešimų vykusiose diskusijose daug kalbėta apie kolaboravimo sąvokos niuansus, jo istorinį, teisinį, moralinį vertinimą. Tiek Baltijos šalių, tiek Vakarų valstybių istorikų pranešimai rodo, kad kolaboravimo klausimas yra sudėtingas, o visuomenės nelabai linkusios kalbėti apie šiuos laikotarpius, ir žmonės, dėl vieno ar kitų priežasčių bendradarbiavę su okupantais, ne tik Lietuvoje, bet ir kitur kartais tampa politinės darbotvarkės tema.

Tarptautinės konferencijos „Desovietizacija: regioninės patirtys ir iššūkiai“ apžvalga

Dr. Rasa Čepaitienė

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ rasa.cepaitiene@genocid.lt

2025 m. spalio 17 d. Lietuvos Respublikos Seime įvyko tarptautinė konferencija „Desovietizacija: regioninės patirtys ir iššūkiai“. Renginyje subūrė istorikus, politologus, filosofus, atminties politikos ekspertus bei valstybės institucijų atstovus iš Baltijos, Vidurio ir Rytų Europos, Pietų Kaukazo ir Vidurio Azijos. Konferencijos tikslas buvo išsamiai aptarti sovietinės praeities palikimo reiškinių, palyginti desovietizacijos praktiką skirtinguose postsovietiniuose ir postsocialistiniuose regionuose ir identifikuoti pagrindinius politinius, kultūrinius ir saugumo iššūkius, susijusius su šia tema.

Konferenciją pradėjo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinis direktorius dr. Arūnas Bubnys, pabrėžęs būtinybę ne tik gilintis į desovietizacijos reiškinių, bet ir ieškoti praktinių jo įgyvendinimo sprendimų. Seimo Laisvės kovų ir valstybės istorinės atminties komisijos pirmininkas Darius Jakavičius atkreipė dėmesį į tai, kad konfliktai dėl sovietmečio relikvų rodo gilesnį visuomenės vertinimų susiskaldymą ir skirtingą istorinės atminties suvokimą.

Pirmąją pranešimą perskaitė prof. dr. Rasa Čepaitienė (LGGRTC), aptarusi Lietuvos desovietizacijos patirtį. Ji pabrėžė, kad nors Lietuva 1990 m. atkūrė nepriklausomybę ir aiškiai atsiribojo nuo sovietinės sistemos, desovietizacijos procesas iki šiol išlieka neužbaigtas – ypač moralinio ir teisinio atsiskaitymo su praeitimi lygmeniu. Simbolinės priemonės, tokios kaip gatvių pervadinimai ar paminklų nukėlimai, ne visada lydimos sisteminio požiūrio į iliustraciją ar kolektyvinės atsakomybės už režimo nusikaltimus žmoniškumui. Latvijos okupacijų muziejaus tyrėjas dr. Gints Apals pristatė Latvijos patirtį, pabrėždamas istorijos ir politikos sąveiką formuojant atminties kultūrą. Jo teigimu, nors Latvijoje nuo 1990-ųjų vykdomi aktyvūs simboliniai pokyčiai – paminklų demonstravimas, viešųjų erdvių pervardijimas ir t. t., – teisiniai ir moraliniai sovietinės sistemos veikėjų pervertinimai liko riboti, o kolaboravimo klausimas iki šiol kelia visuomenės įtampas. Tuo tarpu Elmar Gams (Estijos istorinės atminties institutas) aptarė Estijos kelią nuo 1988 m. iki 1992 m., kai buvo priimti esminiai teisiniai sprendimai, padėję visiškai atsisakyti sovietinės represinės sistemos. Jis parodė, kaip Estija teisiškai pripažino visus

neteisėtus sovietinius veiksmus niekiniais, suteikdama galimybę automatiškai reabilituoti represuotus asmenis – be papildomų prašymų ar bylinėjimosi procedūrų.

Dr. Hana Baženova (Vidurio Europos institutas Liubline, Lenkija) nagrinėjo desovietizacijos eigą Ukrainoje. Ji pažymėjo, kad Ukrainos patirtis šiuo atveju išsiskiria nenuoseklumu: nuo sovietinio palikimo kritikos kai kuriuose šalies regionuose iki dalinio jo perprasminimo laikui bėgant ir konfliktui su Rusija stiprėjant. Po 2022 m. karo pradžios desovietizacija šalyje virto platesniu dekolonizacijos ir derusifikacijos procesu, apimančiu tiek teisinius, tiek kultūrinius, tiek institucinius pokyčius. Savo ruožtu prof. dr. Tatjana Ščitcova (Europos humanitarinis universitetas, Vilnius) analizavo Baltarusijos situaciją, pabrėždama, kad pavėluota desovietizacija ten turėjo ilgalaikių neigiamų pasekmių – ji sutrukdė susiformuoti savarankiškai pilietinei visuomenei ir lėmė autoritarizmo įsitvirtinimą. Ši šalis tapo pavyzdžiu, kaip neatsiskaitymas su praeitimi gali atverti kelią naujoms represijos formoms. O dr. Aleksej Kamenskich (Johano Gutenbergo universitetas, Maincas), tarptautinės organizacijos stalininių represijų atminčiai puoselėti „Memorialas“ narys, savo pranešime „Represuota atmintis: istorijos politika Rusijoje prieš ir karo su Ukraina metu“ parodė, kaip Rusijoje per pastaruosius tris dešimtmečius formavosi skirtingi atminties režimai – nuo pradinio pliuralizmo B. Jelcino epochoje iki visiškos valstybės kontrolės, valdžioje įsitvirtinus prezidentui V. Putinui. Jis pabrėžė, kad šiuo metu valstybinė atminties politika tapo karo propagandos dalimi, o stalininių represijų aukų atminimas yra sistemingai perrašomas arba trinamas.

Tuo tarpu dr. Parvin Ahanchi (Baku aukštoji naftos mokykla ir Azerbaidžano nacionalinė mokslų akademija, Istorijos ir etnologijos institutas) analizavo desovietizacijos eigą Pietų Kaukaze. Ji pažymėjo, kad Armėnija, Azerbaidžanas ir Gruzija siekė atsiriboti nuo sovietinio paveldo skirtingais tempais ir formomis: nuo simbolinių permainų iki institucinių reformų, o šiuos procesus stipriai veikė etniniai ir geopolitiniai konfliktai, ypač – dėl Kalnų Karabacho priklausomybės, į kuriuos aktyviai kišosi Rusija. Dr. Azim Malikov (Olomocų universitetas, Čekija) pristatė Uzbekistano atvejį, akcentuodamas hibridinį sovietinio paveldo perinterpretavimą šioje autoritarinėje šalyje, susijusį su valdančiojo elito nuostatų jo atžvilgiu kaita, kur sovietinės modernizacijos elementai persipina su islamiška ir tiurkiška tapatybėmis. Tokia praktika rodo, kad desovietizacija Uzbekistane, kaip ir kitose postsovietinėse Vidurio Azijos valstybėse, ėgavo savitą – ne tiek atmetimo, kiek perprasminimo tęstinumo – pobūdį. Dr. Grzegorz Wołk (Nacionalinės atminties institutas, Lenkija) savo pranešime „Ne tik Dzeržinskis. Komunizmo atspindžių viešojoje erdvėje šalinimo procesas Lenkijoje“ aptarė, kaip nuo 1989 m. viešojoje erdvėje sistemingai įgyvendinama atminties politikos pertvarka. Jis išskyrė tris pagrindinius aspektus: teisinį / institucinį (pavyzdžiui, 2016 m. įstatymas dėl komunizmo propagavimo draudimo), simbolinį (vietovardžių, paminklų keitimai) ir socialinį (vietos bendruomenių prisirišimas prie atminties erdvių ir konfliktai su vietos valdžia). Wołk pabrėžė, kad nors desovietizacijos procesas

Lenkijoje vyksta sistemingai, jis nėra vienodas visose savivaldybėse – kai kurios aktyviai pertvarko viešąją erdvę, kitos gi daro tai lėtai arba vilkina, tad sovietinių simbolių šalinimą lydintys klausimai iškelia ne tik istorijos, bet ir politikos bei vietos tapatybės problemas. Galiausiai šią temą savo pranešime apibendrino vienas žymiausių Ukrainos istorikų prof. Georgij Kasjanov (Marijos Sklodovskos-Kiuri universitetas, Liublinas). Jame buvo analizuota novatoriška „mnemoninio saugumo“ (*mnemonic security*) ir „mnemoninio nerimo“ (*mnemonic anxiety*) koncepcija, šiems reiškiniams ypač pasireiškiant Rusijoje ir į tai reaguojant visam postsovietiniam regionui, kas augina įtampas ir konfliktus.

Konferencijos diskusijose išryškėjo, kad desovietizacija nėra vienkartinis ar tik simbolinis procesas. Tai ilgalaikis, daugiaplanis ir prieštaringas reiškinys, apimantis teisinę, kultūrinę, institucinę, moralinę ir kitas dimensijas. Baltijos šalys šiuo atžvilgiu išsiskiria kiek didesniu nuoseklumu ir teisiniu požiūriu, Ukraina tuo tarpu turėjo nueiti ilgą ir skausmingą evoliuciją, o Pietų Kaukazas ir Vidurio Azija pasižymi labiau hibridinėmis ir atsargiomis desovietizacijos formomis. Tuo tarpu Rusijoje ir Baltarusijoje, atsisakiusiose permąstyti sovietinį laikotarpį, atminties politika virto valstybės kontrolės ir naujųjų represijų įrankiu. Visų renginio dalyvių nuomone, svarbiausias iššūkis regionui lieka ne tiek simbolių pašalinimas iš viešųjų erdvių, kiek moralinis bei teisinis atsiskaitymas su totalitarine praeitimi. O tam būtinas archyvų atvėrimas, iliustracijos užbaigimas, teisingumo atkūrimas represijų aukoms, laisvi ir nevaržomi debatai apie komplikotą praeitį ir jos pasekmes dabarčiai. Konferencija parodė, kad atminties politika šiandien tampa itin svarbiu strateginiu saugumo resursu – ji lemia ne tik istorinės tiesos suvokimą, bet ir visuomenės atsparumą autoritarizmui bei išorinei įtakai. Pranešėjai ir konferencijos organizatoriai vieningai sutarė, kad būtina tęsti tokio formato akademinis visuomeninius susitikimus.

Bona, Anabergas. Ne mažiau svarbios mažumos

Tarptautinis renginys, skirtas Rytų Baltijos regiono žmonių gyvenimui ten ir svetur

Dr. Juozas Banionis

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ juozas.banionis@genocid.lt

2025 m. spalio 10–12 d. Bonos, rudeniško įvairiaspalvių medžių apsuptyje skendinčio miesto, ilgus praeito amžiaus antrosios pusės metus nešiojusio garbingą Vokietijos Federacinės Respublikos (VFR) sostinės titulą, vaizdingame priemiestyje Anaberge (*Annaberg*) jau trečią kartą rinkiasi į tarptautinį renginį „Res publica literaria Baltica“. Iš esmės tai konferencija, kurioje skiriamas dėmesys Baltijos šalių gyventojų, visų pirma estų, latvių, lietuvių bei vokiečių, būčiai, tiek ankstesnei, tiek ir dabartinei, ji skiriama ne tik Vokietijos tautinėms mažumoms, bet ir visiems, besidomintiems šiuo Rytų Europos regionu ir platesne mažumų tema. Beje, pats terminas „Res publica litteraria“ (pažodžiui iš lotynų kalbos verčiant – „literatų respublika“) byloja tiek apie renginio atvirumą, peržengiant nacionalines ribas, tiek apie reiškinį, užuomazgomis besiremiantį į antiką, o įsiviešpatavusį Apšvietos epochoje, kai jau gyvavo platus intelektualinis įvairių mokslininkų – filosofų, filologų, istorikų, literatų ir kt. – bendruomenės reiškimasis, skelbiant idėjas rašto forma. Taip visoje Europoje buvo klojami intelektualinio ir kultūrinio bendradarbiavimo pamatai. Prie minėto termino pridėjus žodį „Baltica“, tampa aiški nuoroda – žvilgsnis į šio regiono tyrinėjimus ir spausdintą žodį. Kaip žinia, baigiantis Antrajam pasauliniam karui, dešimtys tūkstančių Baltijos kraštų gyventojų atsidūrė teritorijoje, vėliau tapusioje Vokietijos Federacine Respublika. Jų gretose, be estų, latvių ir lietuvių, buvo ir vokiečių nuo Baltijos, tarp jų ir buvusių Mėmelio krašto gyventojų. Atsidūrę toli nuo tėvynės, jie ne tik labai ilgėjosi gimtinės, bet ir būrėsi į grupes, susivienijimus ar asociacijas.

Pagrindinis šio renginio organizatorius – nuo 1947 m. veikianti Baltijos krikščionių asociacija (*Baltischer Christlicher Bund* – BCB). Tai organizacija, krikščioniškomis vertybėmis ne tik siejanti Vokietijos estus, latvius, lietuvius ir vokiečius, bet dar ir jungianti juos savo neabejingu dėmesiu Rytų Baltijos regionui. Iš pradžių ji įsikūrė kaip jaunimo organizacija ir vadinosi Baltijos krikščionių studentų asociacija, kuri šiame šimtmetyje išaugo į jau minėtą BCB, o jos vienas pagrindinių tikslų buvo skatinti estų, latvių ir lietuvių santykius, puoselėti baltiečių krikščionišką bendrystę su kitų tautų atstovais, taip pat įgyvendinti

krikščioniškas vertybes socialiniuose, ekonominiuose ir politiniuose santykiuose. Be to, asociacija, žvelgdama į demokratinių visuomenių vystymąsi atkurtose Baltijos valstybėse, tam tikra prasme neabejotinai atlieka tarpininko vaidmenį, tiesdama tiltus tarp Baltijos regiono ir Vokietijos. Skatinant pastarąjį bendradarbiavimą nemažai pasitarnavo ir periodiniai leidiniai, tarp jų ir 1993–2022 m. ėjęs metraštis „Annaberger Annalen“, skirtas išimtinai Lietuvai, nušviečiantis vokiečių ir lietuvių santykius.

Baltijos krikščionių asociacijos centras įsikūręs Bonoje. Anabergo namai (tiek savo praeitimi, tiek dabartimi labiau primenantys rūmus) buvo įsigyti pokario suirutėje ir, pasak jų šeimininkų, yra vieninteliai pasaulyje namai, bendrai estų, latvių ir lietuvių valdomi. Nuo 2022 m. asociacijai vadovauja generalinė sekretorė Anke Lepa, Vasario 16-osios gimnazijos auklėtinė, tęsdama savo tėvo, išeivio nuo Priekulės, žymiojo Prūsijos istorijos tyrėjo Gerhardo Lepos (1933–2016) tradicijas.

Kitas renginio rėmėjas – irgi ilgametę istoriją turįs Lietuvių kultūros institutas (*Litauisches Kulturinstitut* – LKI). Idėja steigti tokį institutą buvo iškelta dar VLIK'o 1950 m., kai po pasaulį pasklido lietuviai iš DP stovyklų ir kai buvo sušaukta Vokietijos lietuvių švietėjų, kultūrininkų bei visuomenininkų konferencija. Tokia institucija turėjo palaikyti, kurti ir skleisti lietuvių kultūrą. Tačiau steigimo darbai buvo atidėliojami ir nusitęsė net tris dešimtmečius ir tik 1981 m. priimtas statutas paskelbė apie Vokietijos lietuvių mokslo ir kultūros įstaigos atsiradimą. LKI ėmė rūpintis lietuvių kultūrinės veiklos išlaikymu ir plėtra po pasaulį. Ši institucija, skleisdama žinią apie Lietuvą, palaikė ryšius su kitomis panašiomis organizacijomis ir kultūros veikėjais, rėmė tautiečių kūrybinę iniciatyvą, o tarp jaunimo diegė tautinę kultūrą ir, jungdama gimtinės ir gyvenamojo krašto tradicijas, tvirtino vokiečių ir lietuvių kultūrinį bendradarbiavimą. Institutas veikia Hiutenfelde, Romuvos pilyje (*Schloß Rennhof*), šalia pasaulio lietuviams žinomos Vasario 16-osios gimnazijos. Šiais laikais LKI, vadovaujamas dr. Sandros Petraškaitės-Pabst, tęsia tradiciją ir toliau, Vokietijoje skatina domėjimąsi Lietuvos istorija ir kultūra, o į tam skirtus renginius kviečia užsienio mokslininkus, besireiškiančius lituanistiniuose tyrimuose.

Kaip jau minėta, šiomet Bonoje vykęs „Baltijos literatų respublikos“ renginys jau trečiasis ir jis buvo skirtas tautinių mažumų problematikai. Pranešėjai atstovavo Vokietijai, Latvijai ir Lietuvai, o jų pranešimų chronologija aprėpė ištisas epochas: nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) laikų, nepriklausomų Baltijos valstybių laikotarpio, sovietinės okupacijos meto iki atgimusių Baltijos valstybių laikmečio. Šią įvairių epochų ir įvairias tautinių mažumų sritis atspindinčią mokslo tyrėjų konferenciją, vykusią dvi dienas, savo apsilankymu pagerbė Latvijos Respublikos ambasadorė Vokietijoje J. E. Alda Vana-ga ir Lietuvos Respublikos ambasadorius Vokietijoje J. E. Giedrius Puodžiūnas. Jie taipogi perskaitė apžvalginius pranešimus – latvių atstovė kalbėjo apie tautinių mažumų padėtį šių dienų Latvijoje, o lietuvių atstovas savo kalboje išryškino lietuvių išeivijos vaidmenį atkuriant Lietuvos valstybę.

Nuotraukoje: Bonoje vykusios tarptautinės konferencijos „Res publica literaria Baltica“ dalyviai su Lietuvos Respublikos ambasadoriumi Vokietijoje Giedriumi Puodžiūnu.

A. Lepos nuotr.

Mokslininkų pranešimai rikiavosi pagal tyrinėjamų epochų chronologiją. Vokietijos atstovai – abu iš Berlyno – gilinosi į LDK laikus. Vienas iš jų – Simonas Moll, atstovaujantis Freie (Laisvajam) universitetui, – pateikė įdomų tyrimą apie anoniminę, ranka rašytą Danieliaus Kleino gramatikos kopiją, ja remiantis buvo aptarta galima kalbinė situacija LDK. Kartu buvo pateiktos įžvalgos apie Jėzuitų ordino kalbinę veiklą ir tam tikra prasme lietuvių kalbos įsitvirtinimą visuomenėje. Kitas pranešėjas, Markus Falk iš Humboldto universiteto, kalbėjo apie lenkų tolerancijos ribas, remdamasis senaisiais XVII šimtmečio Lietuvos kalvinistų spaudiniais, nagrinėdamas padėtį Rytų Europos istorijos rėmuose. Kaip pastebėjo pranešėjas, to meto lietuviškai kalbantys kalvinistai buvo atsidūrę dviguboje mažumoje. Viena vertus, jų bendruomenės buvo stipriai veikiamos lenkų kultūros ir polonizuojamos, o kita vertus, vykstant kontrreformacijai, mažėjo kalvinistų didikų skaičius Seime, o drauge ir jų įtaka Abiejų Tautų Respublikoje. Ši permaininga istorija atsispindi išlikusiuose kalvinistų spaudiniuose, bylojančiuose, kad lietuviškai kalbantys kalvinistai sugebėjo išlaikyti savo, kaip mažumos, poziciją Lietuvoje. Kai kurie jų spausdinti darbai buvo perspausdinti kelių kartų: XVIII, XIX ir iki pat XX šimtmečio pradžios.

Apie Latvijos tautinę mažumą – Baltijos vokiečius – pranešimą buvo pateikusi Anja Wilhelmi, atstovaujanti Hamburgo universitetui, tačiau renginyje ji nedalyvavo. Iš kon-

ferencijos programoje pateiktos santraukos galima susidaryti įspūdį apie temą, kurioje užsibrežta kalbėti apie šimtmečius gyvavusią vokiečių bendruomenę Baltijos regione ir jos tapsmą mažuma, siejant ją su XX šimtmečio istoriniais įvykiais ir iškeliant vokiečių pastangas priešintis politiniams pokyčiams.

Šių eilučių autorius savo pranešimu nušvietė lietuvių gyvenimą 1944–1949 m. DP (*displaced persons*) stovyklose Vokietijoje. Šie Lietuvos žmonės, išblokšti iš gimtųjų vietų Antrojo pasaulinio karo ar totalitarizmo ideologijų, glaudėsi Vakarų sąjungininkų zonoje (Vakarų Vokietijoje), kūrėsi laikinam gyvenimui ir tikėjosi greito sugrįžimo į laisvą ir nepriklausomą tėvynę. Tokį jų tikėjimą stiprino paskelbtoji Atlanto Charta, o jų viltingi žvilgsniai krypo į Vakarų demokratijas. Šie lietuviai, saugodami tautos tapatybę ir liudydami pasauliui Lietuvos valstybės užgrobimą, DP stovyklose organizavosi į Lietuvių tremtinių bendruomenę. Tačiau ilgainiui tirpstant viltims, kad artimiausiu laiku pavyks atkurti Lietuvos nepriklausomą valstybę, ir susitaikant su tikrove, kad sovietinė Lietuvos okupacija užsitęs, DP lietuviai pasiryžo politinei emigracijai. Tuomet jie, prieš pasklisdami po demokratines pasaulio valstybes, 1949 m. paskelbė Lietuvių Chartą, savotišką „lietuvių katekizmą“, įkūnijantį amžinuosius tautos siekius gyventi laisvą ir nepriklausomą gyvenimą savoje valstybėje.

Kitame Lietuvai atstovaujančiame pranešime Gintarė Lukoševičiūtė iš Lietuvos istorijos instituto pristatė galias istorines šaknis mūsų krašte turinčią totorių tautinės mažumos praeitį ir dabartį. Sklaidydama šiandieninėje Lietuvoje leidžiamo periodinio leidinio „Lietuvos totoriai“ puslapius, ji išryškino šios bendruomenės pastangas puoselėti ir saugoti savo istorinę atmintį. Pasak autorės, šis leidinys – ne tik totorių mažumos istorinės atminties archyvas, atspindintis Lietuvos etninę įvairovę, kultūros ir religijos istoriją, tos mažumos gyvenimo būdo aspektus, bet ir saugodamas bendruomenės istorinę patirtį bei jungdamas skirtingas kartas kuria simbolinę jos tapatybę.

Konferencijoje buvo smagu sutikti Oną Bartusevičienę, kuri drauge su šviesaus atminimo jos vyru Vincu Bartusevičiumi (1939–2020) yra tapę lietuvių gyvenimo Vokietijoje metraštininkais. Jiems buvo tekę patirti DP lietuvių dalį, išgyventi jų būtį ir godas.

Anabergo rūmai, šiandien žinomi kaip Baltijos krikščionių asociacijos būstinė, puikiai liudija Rytų Baltijos tautų, Vokietijoje tapusių tautinėmis mažumomis ir turinčių ne tik turtingą istorinę praeitį, bet ir perspektyvą gyvuoti bei tvirtėti, vienybę.

Konferencija, skirta 1945 m. Lietuvos gyventojų trėmimo į Tadžikiją 80 metų sukakties paminėjimui

Benas Navakauskas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ benas.navakauskas@genocid.lt

2025 m. balandžio 29 d. Tuskulėnų memorialo konferencijų salėje vyko Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) Memorialinio departamento surengta konferencija, skirta 1945 m. Lietuvos gyventojų trėmimo į Tadžikiją 80 metų sukakties paminėjimui.

Ši 1945 m. gegužės 3 d. įvykdyta deportacija daugeliu aspektų buvo išskirtinė masinių trėmimų sovietų okupuotoje Lietuvoje kontekste. Visų pirma, tai buvo pirmasis trėmimas po sovietų reokupacijos, kuriam pradėta ruošti karo veiksams vis dar vykstant Lietuvos teritorijoje. Tai buvo vienintelis trėmimas Lietuvoje, kurio metu sovietinio teroro taikinyje atsidūrė konkreti etninė grupė – Lietuvoje gyvenantys vokiečių tautybės asmenys. Taipogi tai buvo didžiausias Lietuvos gyventojų trėmimas į Centrinę Aziją. Nors lietuviškojoje istorinėje savimonėje trėmimus įprasta laikyti vienais didžiausių sovietinio okupacinio režimo nusikaltimų, trėmimas į Tadžikiją yra mažai žinomas, retai figūruoja lietuviškoje historiografijoje ir viešojoje erdvėje. Jis dažnai iškrenta iš gana etnocentriško požiūrio į masines deportacijas Lietuvoje, taipogi netelpa į stereotipinį trėmimų vaizdinį (Sibiro taiga, Užpoliarė, miško kirtavietės ir t. t.).

Šio trėmimo unikalumą pabrėžė renginį sveikinimu pradėjęs LGGRTC generalinis direktorius dr. Arūnas Bubnys, pažymėjęs, kad „pirmieji Lietuvos gyventojų trėmimai 1945-ųjų pavasarį turėjo ir grupinio baudimo už kolaboravimą su nacių okupantais, ir etninės priklausomybės požymių. Šiuo konkrečiu atveju į tolimus Sovietų Sąjungos regionus turėjo būti iškeldinti visi vokiečiai, gyvenantys Lietuvos teritorijoje, neatsižvelgiant į jų visuomeninę padėtį, veiklą, amžių ir lytį. Tačiau į tremtinių sąrašus pateko ir visi su vokiečių šeima glaudžiai susiję ne vokiečių tautybės asmenys – žmona, vyras, augintiniai, giminaičiai, priklausantys vokiečių šeimai arba tos šeimos išlaikomi“. Sveikinimo kalboje poreikį plačiau ir giliau pažinti šią trėmimo operaciją akcentavo ir Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos (LPKTS) pirmininkas Gvidas Rutkauskas, atkreipęs dėmesį, kad viešojoje erdvėje ir netgi buvusių sovietinių represijų aukų bendruomenėje trūksta informacijos apie šį trėmimą.

Konferencijoje-minėjime pranešimus skaitė LGGRTC Atminimo programų skyriaus vyresnysis patarėjas Benas Navakauskas, šio skyriaus vyriausioji istorikė Elvyra Mickevič ir Klaipėdos universiteto Jono Pauliaus II krikščioniškųjų studijų centro vyresnysis mokslo darbuotojas kun. dr. Darius Petkūnas, kalbėjo tremtinių šeimoje Tadžikijoje gimusi Vilniaus universiteto profesorė dr. Valentina Dagienė.

B. Navakausko pranešime „Masiniai trėmimai į Vachšo slėnį XX a. 4–5-ajame dešimtmetyje“ pristatytas sovietinių tautų baudimo akcijų (etniniu pagrindu grįstų trėmimų) ir masinės kolektyvizacijos deportacijų kontekstas. Keltas klausimas, ar Antrojo pasaulinio karo metų trėmimai, kai SSRS masiškai deportavo asmenis, apibrėžtus kaip esančius „priešo tautybės“ (vokiečius, suomių), bei tariamas nacių kolaborantų tautas (Krymo totorius, čečėnus, ingušus, kalmukus), buvo grįsti karo metų poreikiu izoliuoti ir bausti šias populiacijas, ar tai buvo senesnio ir gilesnio stalinizmo epochos visuomenės naikinimo politikos instrumentas. Pristatytas vokiečių, Krymo totorių, vadinamųjų vlasovininkų ir kitų tremtinių bei kalinių grupių išnaudojimas Tadžikijos medvilnės bei šiaurės regionų (Leninabado ir slapto Tabošaro miesto) urano gavybos ir sodrinimo pramonėje. Taip pat aptarta kiekvienos tremtinių grupės specifika bei sovietinio teroro pasekmės jų tautiniam ir kultūriniam identitetui.

Beno Navakausko pranešimas „Masiniai trėmimai į Vachšo slėnį XX a. 4–5-ajame dešimtmetyje“
LGGRTC darbuotojų nuotr.

E. Mickevič pranešime „Lietuvos tremtinių gyvenimo sąlygos Tadžikijoje“ pristatyti naujausi duomenys apie trėmimo mastą (LGGRTC duomenimis, 1945 m. gegužę į Vachšo upės slėnį buvo ištremti 898 Lietuvos gyventojai), tremtinių patirtis ir likimus Vidurinės Azijos medvilnės plantacijose. Taip pat pranešime pristatyti autentiški iki šiol nepubli-

Istorikės Elvyros Mickevič pranešimas
„Lietuvos tremtinių gyvenimo sąlygos
Tadžikijoje“ LGGRTC darbuotojų nuotr.

Kun. dr. Dariaus Petkūno pranešimas „Liuteronų
Bažnyčios narių įtraukimas į tremtinių sąrašus
vykdant Lietuvos vokiečių tremties direktyvą“
LGGRTC darbuotojų nuotr.

kuoti Tadžikijos tremtinių liudijimai, iliustruojantys, kiek šių žmonių patirtys skyrėsi nuo to, ką patyrė Sibiro tremtiniai. Akcentuoti šio trėmimo nuostoliai – tremtyje Tadžikijoje mirė 319 Lietuvos gyventojų, t. y. daugiau nei trečdalis čia išvežtų žmonių. Analizuotas mirštamumas tarp skirtingų lyčių ir amžiaus grupių bei tą lėmusios priežastys. Taip pat pristatytas komplikotas tremtinių sugrįžimo iš Tadžikijos procesas.

Svarbus renginio akcentas buvo kun. dr. D. Petkūno pranešimas „Liuteronų Bažnyčios narių įtraukimas į tremtinių sąrašus vykdant Lietuvos vokiečių tremties direktyvą“. Jis analizavo tremtinių sąrašų sudarymo procesą, kaip ir kodėl lietuvių kilmės evangelikai liuteronai tapo vokiečiais – prieš tautybės asmenimis – sovietinio režimo akyse. D. Petkūnas pabrėžė skirtumus tarp trėmimo organizavimo miestuose, kur NKVD ir NKGB pareigūnai ir jų vietiniai talkininkai mėgino rasti su vokiečių kilmės ar su nacių okupacine valdžia susijusius asmenis, ir provincijoje, kur tremtinių „vokiškumo“ įrodymu tapo priklausymas evangelikų liuteronų bendruomenei ar atsitiktiniai ryšiai. Mokslininkas plačiai aptarė mažai nagrinėtą temą – vietos bendruomenių pasipriešinimą sovietinių deportacijų organizavimui. Jis akcentavo Liuteronų Bažnyčios bandymus gelbėti tikinčiuosius nuo sovietinio teroro – ypač aktyvią kun. Jurgio Gavėnio veiklą, registruojant nukentėjusiuosius nuo trėmimo ir taip siekiant įrodyti jų lietuvišką kilmę.

Nors renginyje negalėjo dalyvauti buvusi Tadžikijos tremtinė LPKTS Jurbarko filialo valdybos pirmininkė Irina Pažereckienė, jautriomis ir autentiškomis patirtimis Tadžikijoje pasidalijo profesorė dr. Valentina Dagienė. Ji pabrėžė nuolatinį tremtinių balansavimą tarp gyvenimo ir mirties, ekspedicijų į buvusias tremties vietas ir atminties puoselėjimo svarbą.

Minėjime taip pat dalyvavo M. K. Čiurlionio pianistų konkurso laureatė Neringa Valuntonytė (fortepijonas) ir Visvaldas Jonušas (saksofonas), atlikę aukšto lygio muzikinę programą. Renginys buvo filmuojamas LRT laidos „Kelias“ kūrėjų grupės. Kai kurie jo momentai buvo panaudoti kuriant dviejų laidų ciklą „Lietuvos gyventojų trėmimas į Tadžikiją“. Laidose savo tyrimus, asmenines patirtis ir kitus sovietinio teroro aspektus pristatė pranešėjai D. Petkūnas, B. Navakasas, E. Mickevič ir V. Dagienė.

Ši nedidelė konferencija, prasidėjusi kaip siekis bent simboliškai paminėti mažai pažintą Lietuvos gyventojų trėmimą į Tadžikiją, leido kiek plačiau tremtinių ir politinių kaliniių organizacijų atstovams ir dalyvavusiems mokslininkams atskleisti pirmojo sovietų reokupacijos trėmimo kontekstus. Bendradarbiavimas su laidos „Kelias“ kūrybine grupe šią sovietinio teroro akciją, jos išskirtinumą bendrame trėmimų kontekste ir pasekmes liuteronų bendruomenei leido pristatyti platesnei Lietuvos auditorijai.

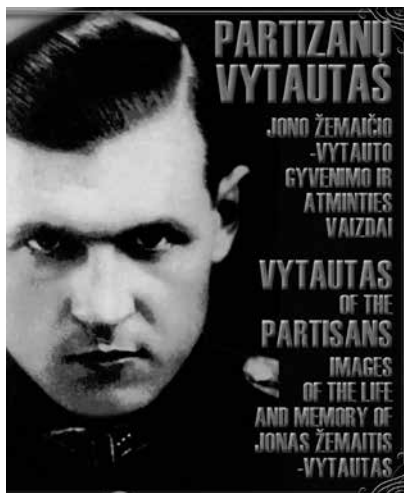

Renginio „1945 m. Lietuvos gyventojų trėmimo į Tadžikiją 80 metų sukakties paminėjimas“ organizatoriai ir pranešėjai

LGGRTC darbuotojų nuotr.

Partizanų Vytautas. Jono Žemaičio-Vytauto gyvenimo ir atminties vaizdai, sudarė Darius Juodis, Vilnius: LGGRTC, 2025, 256 p. (lietuvių ir anglų kalbomis).

Knygoje-albume įvairiais vaizdais pristatomas partizanų generolo Jono Žemaičio-Vytauto visuomeninis ir asmeninis gyvenimas. Nuotraukos iliustruoja jo jaunystės metus, mokslą Karo mokykloje, tarnybą tarpukario Lietuvos kariuomenėje ir svarbiausią gyvenimą laiką – partizanavimo metus.

Arūnas Bubnys, Lietuviai Lenkijos kariuomenėje ir vokiečių karo nelaisvėje 1939–1945 metais, Vilnius, 2025, 64 p. (lietuvių, anglų ir lenkų kalbomis).

Ši knyga atskleidžia mažai žinomą Vilniaus krašto lietuvių, 1939 m. mobilizuotų į Lenkijos kariuomenę, istoriją.

Dr. Arūnas Bubnys išsamiai nagrinėja lietuvių karių likimus Antrojo pasaulinio karo metais, remdamasis Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentais ir kitais istoriniais šaltiniais.

Knygoje aptariama, kaip Vilniaus krašto lietuviai kartu su lenkais, baltarusiais ir kitų tautybių atstovais buvo mobilizuoti į Lenkijos kariuomenę ir dalyvavo kovose su Vokietijos kariuomene. Dalis jų žuvo fronte, tačiau didžioji dalis pateko į vokiečių nelaisvę, kur buvo kalinami karo belaisvių stovyklose ir dirbo įvairius fizinius darbus iki išlaisvinimo 1945 m.

Autorius smulkiai aprašo lietuvių karių dalyvavimą svarbiuose mūšiuose, tokiuose kaip Varšuvos ir Modlino tvirtovės gynyba, bei jų gyvenimo sąlygas vokiečių nelaisvėje. Knygoje taip pat nagrinėjama, kaip karo belaisviai buvo išdalinti darbams pas vokiečių ūkininkus ir kaip jie grįžo į Lietuvą po karo.

Ši knyga yra svarbus indėlis į Antrojo pasaulinio karo ir Lietuvos istoriografiją, atskleidžiantis iki šiol mažai tyrinėtą temą. Ji skirta visiems, besidominantiems Lietuvos istorija, karo istorija ir žmonių likimais karo metu.

Partizano Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštis, sudarė Algis Kašėta, Vilnius: LGGRTC, 2025, 304 p.

2025-aisiais minime vieno žinomiausių Lietuvos laisvės kovotojų Dainavos apygardos vado Liongino Baliukevičiaus-Dzūko gimimo šimtmetį. Ta proga išleista jau septintoji jo dienoraščio laida. Šis, naujasis leidinys papildytas L. Baliukevičiaus šeimos ir autoriaus bendražygių nuotraukomis, gerokai pasikeitė ir knygos dizainas.

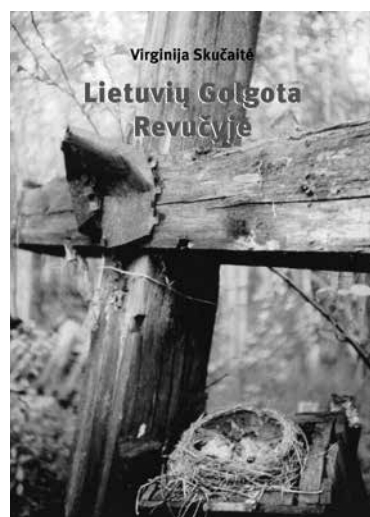
Publikuojamas žuvusio Dainavos apygardos partizano Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštis pusę amžiaus išgulėjo buvusiam KGB archyve Vilniuje. Dienoraštyje iškyla tragiška idealisto asmenybė, drįstanti tiesiai pažvelgti į pasaulį ir save, įvardyti priežastis, atvedusias Lietuvą prie 1940-ųjų katastrofos.

Virginija Skučaitė, *Lietuvių Golgota Revučyje*, Vilnius: LGGRTC, 2025, 246 p.

Pasaulis, iki šiol nepasmerkęs stalinizmo nusikaltimų, dabar skina karčius savo naivumo vaisius Ukrainoje. Žurnalistė Virginija Skučaitė knygoje „Lietuvių Golgota Revučyje“ tuos nusikaltimus atskleidžia, pasitelkdama faktus, skaičius, dokumentus, žemėlapius, schemas, nuotraukas, užrašytus ir gyvus prisiminimus. Pirmoji knygos dalis skirta buvusių politinių kalinių, o antroji – tremtinių būčiai ir bučiai tame pačiame Revučyje.

Sibire, maždaug už 4,5 tūkst. km nuo Maskvos, veikusiame 7-ajame Kraslago mirties lageryje Revučyje

kalėjo prezidentas A. Stulginskis, ministrai ir daug kitų šviesių tarpukario Lietuvos asmenybių. Daugelio jų gyvybes pakirto badas, šaltis, pragariškas darbas miškuose, žiaurus prižiūrėtojų ir sargybinių elgesys. Tremties košmarą Revučyje patyrė ir tremtiniai.

Revučyje žuvusiems kaliniams ir tremtiniam atminti 1989 m. tautiečiai pastatė paminklą, kuriam panaudoti 1941 m. anglų gamybos geležinkelio bėgiai. Kai vietinis gyventojas nusistebėjo, kad negi lietuviai visur tokių paminklų pristatys, kitas jam atsakė: „Jiems gi viso geležinkelio bėgių neužtektų“.

Ši knyga – tai rašytinis paminklas stalinizmo aukoms.

Nematomi, bet reikalingi. Lietuvos ryšininkų atsiminimai, 1991 m. sausis–rugpjūtis, sudarė Valdas Selenis, Vilnius: LGGRTC, 2025, 248 p.

1991-aisiais Maskvoje nusprendus užgniaužti Lietuvos nepriklausomybę, tuo metu mūsų šalyje vyko jos laisvę lemiantys įvykiai.

Viena svarbiausių valstybę funkcionuoti įgaliinančių sričių yra jos ryšiai – televizija, radijas ir telefono ryšys. Juos užgrobti ir kontroliuoti buvo vienas svarbiausių okupantų tikslų. Ryšių objektų užgrobimas truko 222 dienas, nuo pirmojo ryšių objekto – Spaudos rūmų – užgrobimo sausio 11-ąją ir svarbiausio objekto – Vilniaus televizijos bokšto – užgrobimo sausio 13-ąją iki tų pačių metų rugpjūčio 22-osios, kai po nesėkmingo pučo Maskvoje visi sovietinės kariuomenės užimti ryšių objektai buvo grąžinti teisėtiems šeimininkams. Šią knygą sudaro anksčiau publikuoti ir nepublikuoti šiam lediniui atsiųsti tuo laikotarpiu dirbusių Lietuvos Respublikos ryšių specialistų rašytiniai atsiminimai, dokumentai, nuotraukos bei specialiai šiai knygai duoti interviu.

Apie autorius

DR. KRISTINA BURINSKAITĖ – Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento direktorė, sovietinių specialiųjų tarnybų tyrinėtoja, knygų autorė. Svarbiausi darbai: Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė, *Slaptieji KGB archyvai 1954–1991 m.*, dokumentų rinkinys, Vilnius, 2011; Kristina Burinskaitė, *LSSR KGB. Ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*, Vilnius, 2015; *KGB versus Lithuania 1954–1990 m.*, Vilnius, 2020; *Slaptieji KGB bendrininkai. Agentų veikla šeštajame–devintajame dešimtmečiais*, 2022; *Politiniai partijos kariai. KGB kadrinių darbuotojų (1954–1991) biografinis žinynas*, Vilnius, 2025.

DR. EVA KOVALSKA – istorikė, IPN Paieškų ir identifikavimo skyriaus darbuotoja, daugelio mokslinių ir mokslo populiarinimo straipsnių, recenzijų ir knygų apie 1936–1946 m. Sovietų Rusijoje represuotų Lenkijos piliečių likimą autorė. Svarbiausi darbai: *Išgyventi, kad sugrįžtum! 1940–1941 m. į SSRS ištremti lenkai ir jų likimas iki 1946 m.*, Varšuva, 1998; *Į SSRS ištremtų kariškių šeimų sąrašas*, įvadas, istorinis komentaras, priedai su lentelėmis ir žemėlapiais, E. Kowalska, Varšuva–Krokuva, 2014; *Laiko malūnai. Jan Boroń iš Ożechovkos į Starobilską*, Varšuva, 2014; *Mes tvirtai tikime, kad jūs sugrįšite. Iš Charkivo ir Mednojės masinių kapaviečių išgelbėti laišakai iš Katynės muziejaus rinkinių*, įvadas ir istorinė studija, E. Kowalska, Varšuva, 2016; *Nusikaltimo pėdsakai, atminties veidai Katynė–Łączka–Ravensbriukas*, knygos turinio parengimas ir aptarimas: E. Kowalska, Kamila Sachnovska, Varšuva, 2021; *Kai nebylūs kapai ima kalbėti... Dr. Jano Zygmunto Robelio archyvas*, 1–4 dalys ir *Kai nebylūs kapai ima kalbėti... Katynės palikimas*, moksliniai redaktoriai D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Varšuva, 2023; *Vinctis non victis. Katynės žudynių aukų dvasininkų atminimui* (publikuota po konferencijos), moksliniai redaktoriai: Ewa Kowalska, D. Jastrzębska-Golonka, Varšuva, 2025.

RAMONA STAVECKAITĖ-NOTARI – istorikė, Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento Istorinių tyrimų programų skyriaus vedėja. Programos „Antisovietinis pasipriešinimas 1944–1953 m.“ koordinatorė. Moksliniai interesai: antisovietinis ginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje 1944–1953 m.; Baltijos regiono geopolitiniai procesai XX a. pirmojoje ir antrojoje pusėje. Paskelbtos publikacijos: „Partizaninis ginkluotas pasipriešinimas ir jo slopinimas Skapiškio valsčiuje 1944–1953 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, nr. 2 (44), 2018; *Lithuanians – prisoners of Gulag camps and labour settlements, Gulag-Gupvi. The Soviet captivity in Europe*, Budapest, 2017.

Habil. dr. DARIUS PETKŪNAS – Lietuvos Evangelikų Liuteronų Bažnyčios kunigas, habilituotas teologijos daktaras, Helsinkio universiteto docentas, Klaipėdos universiteto vyresnysis mokslo darbuotojas, devynių monografijų ir trisdešimties mokslinių straipsnių autorius Lietuvos ir užsienio akademiniuose žurnaluose lietuvių, anglų, vokiečių ir rusų kalbomis.

Svarbiausios monografijos: *Prussian Liturgies: from the Reformation to the Prussian Union*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2020–2022, t. 1–3; *The Second Reformation in German-Speaking Lands*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2018; *Lithuanian Lutheran Church During World War Two*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2014; *Russian and Baltic Lutheran Liturgy in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2013.

DR. ARŪNAS VYŠNIAUSKAS – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyriausiasis istorikas. Paskelbė virš 80 mokslinių publikacijų recenzuojamuose mokslo leidiniuose istorijos, edukologijos, komunikacijos, politologijos klausimais, taip pat keliasdešimt mokslo populiarinimo straipsnių. Buvo kelių mokslo knygų sudarytojas ir mokslinis redaktorius. Mokslinių tyrimų kryptys: globalinė istorija; istorija ir geopolitika; istorijos perteikimo problemos šiuolaikinėje visuomenėje; Lietuvos istorijos XIX–XX a. problemos. Naujesni straipsniai: „Apie blokadą, bet ne karinę – humanitarinę pagalbą įveikiant rašymo blokadą“, 2019; „Lietuvos Tarybos 1918 m. Vasario 16-osios Nutarimo / *Beschluss* teksto transkripcija“, 2020; „Sakralinė Romo Kalantos auka, jaunimo neramumai Kaune ir katalikų padėtis Lietuvoje pagal 1972 m. užsienio spaudos pranešimus“, 2022; „Apie istorijos politikos vinguriavimą Putino Rusijoje traktuojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartį“, 2022; „Molotovo–Ribbentropo pakto ikonografiniai aspektai: dokumentinių fotografijų lyginamoji analizė“, 2024; „Romas Kalanta – tyrimo tąsa apie jo tragiško protesto pasaulinius atgarsius“, 2024.

Notes on Authors

DR KRISTINA BURINSKAITĖ – director of the Genocide and Resistance Research Department, Soviet special services researcher, author. Kristina Burinskaitė, Lina Okuličiūtė, *Slaptieji KGB archyvai 1954–1991 m., dokumentų rinkinys [Secret KGB Archives, 1954–1991: A Collection of Documents]*, Vilnius, 2011; Kristina Burinskaitė: *LSSR KGB. Ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m. [The LSSR KGB. Ideology, Politics and Activities, 1954–1990]*, Vilnius, 2015; *KGB versus Lithuania 1954–1990*, Vilnius, 2020; *Slaptieji KGB bendrininkai. Agentų veikla šeštajame–devintajame dešimtmėčiais [Secret KGB Accomplices. Agent Activities from the 1950s to the 1980s]*, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2022; *Political soldiers of party. Biographical catalogue of KGB Cadre Employees (1954–1991)*, Vilnius, 2025

DR EWA KOWALSKA – historian, employee of the IPN's Office of Search and Identification; author of numerous scholarly and popular science articles, reviews and books on the fate of Polish citizens repressed in Soviet Russia between 1936 and 1946, e. g.: *Survive to Return! Polish Exiles of 1940–1941 in the USSR and Their Fate to 1946*, Warsaw 1998; *List of Military Families Deported to the USSR*, introduction, historical commentary, annexes with tables and maps, E. Kowalska, Warsaw–Kraków 2014; *Mills of Time. Jan Boroń from Orzechówka to Starobielsk*, Warsaw 2014; *We strongly believe that you will return. Correspondence recovered from the death pits of Kharkiv and Mednoye from the collections of the Katyn Museum*, introduction and historical study by E. Kowalska, Warsaw 2016; *Traces of crime, faces of memory Katyń–Łączka–Ravensbrück*, preparation and discussion of the volume's contents: Ewa Kowalska, Kamila Sachnowska, Warsaw 2021; *When the silent graves speak... The archive of Dr Jan Zygmunt Robel*, parts 1–4 and *When the silent graves speak... The Katyn legacy*, scientific editors D. Jastrzębska-Golonka, E. Kowalska, Warsaw 2023; *Vinctis non victis. In memory of the clergy victims of the Katyn massacre* (post-conference publication), Scientific editors: Ewa Kowalska, D. Jastrzębska-Golonka, Warsaw 2025.

RAMONA STAVECKAITĖ-NOTARI is a historian, Head of the Historical Research Programmes Department of the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Coordinator of the programme “Anti-Soviet Resistance in 1944–1953”. Research interests: anti-Soviet armed resistance in Lithuania in 1944–1953; geopolitical processes in the Baltic region in the first and second half of the 20th century. Publications: “Partisan Armed Resistance and its Suppression in Skapiškis district in 1944–1953”, *Genocidas ir rezistencija*, 2018, No. 2 (44); *Lithuanians – prisoners of Gulag camps and labour settlements, Gulag-Gupvi. The Soviet captivity in Europe*, Budapest, 2017;

DR THEOL. HABIL. DARIUS PETKŪNAS is a priest of the Evangelical Lutheran Church in Lithuania, Associate Professor at the University of Helsinki, and Senior Research Fellow at Klaipėda University. He is the author of nine monographs and has published thirty scholarly articles in Lithuanian, English, German, and Russian, appearing in both Lithuanian and international academic journals. His major monographs include: *Prussian Liturgies: from the Reformation to the Prussian Union*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2020–2022, vols. 1–3; *The Second Reformation in German-Speaking Lands*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2018; *Lithuanian Lutheran Church During World War Two*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2014; *Russian and Baltic Lutheran Liturgy in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2013.

DR ARŪNAS VYŠNIAUSKAS – senior historian at the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania. Has published over 80 scientific papers in peer-reviewed publications on history, education sciences, communication and political science, as well as dozens of popular science articles; was the compiler and scientific editor of several science books. Research directions: global history; history and geopolitics; problems of conveying history in modern society; problems of 19th- and 20th- century Lithuanian history. More recent articles: Arūnas Vyšniauskas, „Apie blokadą, bet ne karinę – humanitarinę pagalbą įveikiant rašymo blokadas“ [“On Blockade, but Not Military – Humanitarian Aid in Overcoming Writing Blockades”], *Šiuolaikinės visuomenės ugdymo veiksniai* [The Factors of Education in Modern Society], 2019, Vol. 4, pp. 377–397; „Lietuvos Tarybos 1918 m. Vasario 16-osios Nutarimo / Beschluss teksto transkripcija“ [„Transcription of the Text of the 16 February 1918 Resolution / Beschluss of the Council of Lithuania“]; *Šiuolaikinės visuomenės ugdymo veiksniai*, 2020, Vol. 5, pp. 215–240; „Sakralinė Romo Kalantos auka, jaunimo neramumai Kaune ir katalikų padėtis Lietuvoje pagal 1972 m. užsienio spaudos pranešimus“ [“Romas Kalanta’s Sacred Sacrifice, Youth Unrest in Kaunas, and the Situation of Catholics in Lithuania According to 1972 Foreign Press Reports”], *Neginkluotas pasipriešinimas: prielaidos, patirtys, retrospektyva minint Romo Kalantos pasiaukojimo jubiliejinius metus 1972–2022* [Unarmed Resistance: Assumptions, Experiences and Retrospective in Commemorating the Jubilee Year of Romas Kalanta’s Sacrifice, 1972–2022], Vilnius, 2022, p. 58–121; „Apie istorijos politikos vinguriavimą Putino Rusijoje traktuojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartį“ [“The Twisted Politics of History in Putin’s Russia: Approach to German-Soviet Non-Aggression Pact of 23 August 1939”], *Genocidas ir rezistencija* [Genocide and Resistance], No 51, 2022; „Molotovo-Ribbentropo pakto ikonografiniai aspektai: dokumentinių fotografijų lyginamoji analizė“ [“Iconographic Aspects of the Molotov–Ribbentrop Pact: A Comparative Analysis of Documentary Photographs”], *Genocidas ir rezistencija* [Genocide and Resistance], No 55, 2024; „Romas Kalanta – tyrimo tąsa apie jo tragiško protesto pasaulinius atgarsius“, [“Romas Kalanta – continuation of the investigation into the global repercussions of his tragic protest”], *Visuomenės atsparumas ir pilietinis pasipriešinimas: teoriniai ir praktiniai aspektai* [Societal Resilience and Civil Resistance: Theoretical and Practical Aspects], Vilnius, 2024 [2025], pp. 82–166.

Gairės autoriams

Recenzuojami tik straipsniai, atitinkantys toliau išdėstytus formaliuosius žurnalo reikalavimus. Straipsniai turi būti pateikti sklandžia ir taisyklinga lietuvių ar anglų kalba, techniškai tvarkingi.

Redakcija pasilieka teisę nepublikuoti kalbos reikalavimų neatitinkančio straipsnio.

1. Formalieji reikalavimai

Visų žurnalui siūlomų tekstų autoriai pateikia duomenis apie save – vardas, pavardė, mokslo laipsniai, institucinė prieskyra, el. pašto adresas korespondencijai, ORCID ID (rekomenduojama).

Teikiamuose straipsniuose turi būti suformuluotas tyrimo tikslas, nurodyti uždaviniai, įvardytas objektas, metodas, aptartas nagrinėjamos problemos ištirtumo laipsnis. Taip pat tikimasi, kad bus nurodomi šaltiniai, paisoma citavimo tikslumo, pateikiami ir pagrindžiami tyrimų rezultatai, daromos išvados, pateiktas literatūros ir šaltinių sąrašas.

Su straipsniu pateikiama santrauka, kurioje turi būti:

straipsnio pavadinimas (ir anglų k.);

santrauka (pasirinktinai lietuvių, anglų, vokiečių arba prancūzų kalbomis) iki 2000 spaudos ženklų, reikšminiai žodžiai (iki 5 žodžių, lietuvių ir anglų bei kita pageidaujama kalba).

Optimali publikuojamo straipsnio apimtis – 1 autorinis lankas (40 000 spaudos ženklų, įskaitant išnašų tekstą ir tarpus). Jei siūlomos medžiagos (straipsnių ir šaltinių publikacijų) apimtis viršija 1 autorinį lanką, dėl galimybės ją paskelbti reikia tartis su vyriausioju redaktoriumi. Minimali publikuojamo straipsnio apimtis – 0,5 autorinio lanko. Į autoriinį lanką įeina straipsnio tekstas, priedai (šaltiniai, lentelės, schemas, žemėlapiai ir pan.), iliustracijos, dvi santraukos (lietuvių ir anglų kalbomis, o reikalui esant – ir kita užsienio kalba, parinkta atsižvelgiant į tikėtiną publikacijos adresatą). Priedai turi būti siunčiami atskirais failais, o ne tik patalpinti tekste. Mokslinio veikalo recenzijos ir apžvalgos rekomenduojama apimtis yra 5000–11 000 ženklų. Kronika (mokslinio įvykio / renginio apžvalga) rekomenduojamas ilgis yra 2000–5000 ženklų.

1. Straipsnio įteikimas

Tekstai ir jų priedai priimami tik elektroniniu pavidalu *Microsoft Word* formatu (siunčiant el. paštu kristina.burinskaite@genocid.lt, asmeniškai įteikiant laikmeną arba prisiregistravusi žurnalo tinklapyje (<http://www.zurnalai.vu.lt/gr/>). Tekstas rengiamas *Times New Roman* šriftu 12 pt dydžiu, 1,5 linijų intervalu. Pateikiant straipsnio rankraštį el. paštu, laiške turi būti deklaruota straipsnio originalumas, t. y., kad jis nebuvo publikuotas kitame leidinyje.

2. Mokslinis aparatas

Genocidas ir rezistencija laikosi toliau aptartos citavimo, nuorodų pateikimo ir literatūros sąrašo sudarymo tvarkos, kurią rekomenduojame mūsų autoriams.

1. Cituojant lietuvišką šaltinį, citata žymima kabutėmis, kitakalbės citatos pateikiamos kursyvu. Cituojant kabutėse skyrybos ženklas (kablelis, taškas) po citatos rašomas už kabučių, pvz., A a a „b b b“. Tik tuomet, kai sakinyš ir prasideda ir baigiasi citata, skyrybos ženklas rašomas prieš paskutines kabutes, pvz., „A a a, a a a.“ Vidinės kabutės rašomos viengubos, pvz., „A a a, b b b' a a a“.

1.1. Kai citata yra didesnės apimties negu kelios eilutės, ji iškeliamą į atskirą pastraipą. Iškeltinės citatos pateikiamos be kabučių, jos atskiriamos tarpu tarp eilučių ir renkamos mažesniu šriftu (11 pt dydžiu, 1,15 linijų intervalu).

1.2. Visos darbo autoriaus korekcijos citatoje žymimos laužtiniais skliaustais [aaa]. Pateikiant citatą ne nuo sakinio pradžios, ji pradeda rašyti mažąja raide, pradžioje daugtaškis nerašomas. Kai citata baigiama anksčiau nei cituojamo sakinio pabaiga, po jos rašomas daugtaškis laužtiniuose skliaustuose [...].

1.3. Citatas kitomis kalbomis rekomenduojama pateikti išverstas į lietuvių kalbą. Prireikus citatos pateikiamos ir originalo kalbomis, tada jas rekomenduojama išversti.

2. Metai rašomi arabiškais skaitmenimis ir santrumpa m., pvz., 1861 m.; dešimtmečiai rašomi arabiškais skaitmenimis arba visu žodžiu, pvz., 8-as dešimtmetis arba aštuntas dešimtmetis, 7-ame dešimtmetyje arba septintame dešimtmetyje; amžiai rašomi romėniškais skaitmenimis ir santrumpa a., pvz., XVI a.; kai laiko tarpas rašomas pilnai, tarp arabiškų ir romėniškų skaitmenų rašomas ilgasis brūkšnyš be tarpelių, pvz., 1815–1831 m.; VI–XX a.; kai metai pateikiami skliausteliuose, santrumpa m. nerašoma, pvz., (1900) arba (1579–1832).

2.1. Pilna data gali būti rašoma ilguoju arba trumpuoju būdu. Trumpuoju būdu rašoma arabiškais skaitmenimis tokia tvarka: metai, mėnuo, diena; skaičiai atskiriami trumpais brūkšneliais, pvz.: 1987-06-16. Ilguoju būdu metai ir diena rašoma arabiškais skaitmenimis su santrumpomis m. ir d., mėnuo visu žodžiu, pvz., 1987 m. birželio 16 d.

3. Lotynišku alfabetu rašyti asmenvardžiai pateikiami originalo rašybos forma su pilnais vardais, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą

pagal Lietuvių kalbos komisijos patvirtintas taisykles. Pirmą kartą paminėjus pilną asmenvardį, toliau rašoma pirma vardo raidė ir pilna pavardė, o esant reikalui (kai sutampa kelių asmenų pavardės) – pavardė su inicialu. Dievų, šventųjų, karalių, imperatorių, kunigaikščių, popiežių, kardinolų, arkivyskupų ir vyskupų vardai tradiciškai rašomi lietuviškai.

4. Nelietuviški vietovardžiai pateikiami pagal dabar nusistovėjusią tvarką – transkribuoti lietuviškai, vadovaujamosi Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimais. Klaidingai ar pagal senąsias normas parašyti vietovardžiai – pagal dabartinę vartoseną. Sutrumpintos vietovardžių formos rašomos pilnos. Išimtiniais atvejais paliekama originalo rašyba, kai vietovardžio tarimas ir rašymas lietuviškoje literatūroje įvairuoja, turi seną tradiciją arba yra visiškai nežinomas, neįtrauktas į žinybus ar enciklopedijas.

5. Didžiąja raide rašomi tikriniai vardai ir išskirtinę reikšmę turintys pavadinimai bei terminai. Jeigu juos sudaro daugiau nei vienas žodis, didžiąja raide rašomi visi žodžiai, pvz., Bažnyčia, Švč. Gailestingumo Motina, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis.

5.1. Religinį bendrijų pavadinimuose didžiosiomis raidėmis rašomi visi pavadinimo žodžiai, pvz.: Romos Katalikų Bažnyčia, Evangelikų Liuteronų Bažnyčia ir kt.

6. Knygų ar kitų leidinių, filmų, paveikslų, įmonių pavadinimai tekste rašomi tiesiai, , pvz., uždaroji akcinė bendrovė „Sapnas“. Straipsnių, eilėraščių ar teksto smulkesnių dalių pavadinimai rašomi kabutėse.

7. Lotynišku alfabetu rašyti institucijų pavadinimai tekste išverčiami, prireikus skliaustuose ar išnašoje kursyvu pateikiant originalią formą. Simboliniai pavadinimai rašomi originalo forma, kitais alfabetais užrašyti asmenvardžiai transliteruojami į lotynišką alfabetą.

8. Kai knygoje ar leidinyje niekur nėra nurodyta leidimo vieta, metai, tai žymima santrumpomis laužtiniuose skliaustuose, pvz., be vietos – [s. l.], be metų – [s. a.]; rekonstruota tikroji leidimo vieta ir metai nurodomi laužtiniuose skliaustuose.

9. Išnašos dedamos tik puslapio apačioje (*footnotes*), numeruojamos arabiškais skaitmenimis; išskyrus atvejį, jei tekste yra viena išnaša, ji gali būti pažymėta žvaigždute; taip pat panašiu būdu galima išskirti teksto turiniui nepriklausančią išnašą, pvz., nuoroda apie tekste pristatomo tyrimo rėmimą, projektą, kurio metu parengtas tekstas ir kt. Tekste išnašos ženklas dedamas prieš skyrybos ženklą, pvz., ---¹; „---“¹. Išskirtinėje (atskira pastraipa teikiamoje) citatoje išnašos ženklas dedamas po paskutinio skyrybos ženklo. Straipsnyje ar publikacijoje taikoma ištisinė išnašų numeracija.

10. Kitakalbį leidinių aprašas pateikiamas originalo kalba ir rašmenimis; nelotyniško alfabeto antraštiniai duomenys transliteruojami į lotynišką alfabetą, antraštiniai duomenys kirilica pateikiami originalo forma arba transliteruoti į lotynišką alfabetą. Jei nuoroda turi DOI kodą, jį reikia nurodyti. Esant reikalui laužtiniuose skliaustuose galima pateikti pavadinimo ar kitų duomenų vertimą į lietuvių kalbą:

1. Autorių teisės

Genocidas ir rezistencija – atvirosios prieigos žurnalas ir remiasi Kūrybinių bendrijų licencija – Priskyrimas (kategorija CC BY). Tai reiškia, kad autoriaus teisės (©) garantuojamos teksto autoriui, tačiau pagal CC BY licenciją kūrinį leidžiama laisvai ir neribotai naudoti, be kita ko, kopijuoti, daryti pakeitimus ir kurti išvestinius kūrinius, naudoti komerciniais ir nekomerciniais tikslais, su sąlyga, kad nurodomas pradinis informacijos šaltinis ir autorius. Plačiau apie licencijos sąlygas

Pateiktų rankraščių ar jų dalių sutapties tikrinimas ir autorystės nustatymas atliekamas naudojant *Crossref Similarity Check* / *iThenticate*. Tačiau redakcinė kolegija, net ir naudodamasi šiuolaikinėmis elektroninės patikros sistemomis bei patyrusių recenzentų pagalba, neturi galimybės sulygtinti pateikiamų straipsnių su didžiule paskelbtų istorijos tekstų visuma, todėl straipsnių originalumas ir kitų autorių teisių paisymas cituojant ar perfrazuojant kitų idėjas, ar svetimo kūrinio dalį yra publikuojamų autorių atsakomybės objektas. Pastebėjus plagiatą po straipsnio publikavimo Redakcija skelbia straipsnio atšaukimą.

Redakcinė kolegija

Guidelines for Authors

The peer review process is initiated only if the manuscript: is written in clear and concise Lithuanian or English language; papers below the journal's standard can be rejected for this reason alone; is a technically as well as grammatically correct copy; satisfies the formal requirements of the journal.

1. Formal requirements

Authors of all texts submitted to the journal must provide information about themselves – name, surname, degrees, e-mail address for correspondence and institutional affiliation. Submitted papers must state the aim of the research, the objectives, the object, the method and the degree of investigation of the problem under study. The research methodology, the style of the text or the type of discourse (structure of the paper, argumentation model) are a matter of free choice for the authors. A list of literature and sources should be included. ORCID ID (is recommended)

The article should be accompanied by abstracts:

the title of the article;

an abstract (optionally in Lithuanian, English, German or French) of up to 2,000 characters;

Keywords (up to five words in English and Lithuanian, and any other preferred language);

The optimum length of a published article is 40,000 characters, including footnotes and spaces. If the length of the proposed material (articles and source publications) exceeds 40,000 characters, the possibility of publication should be discussed with the Editor-in-Chief. The minimum length of an article to be published is 20,000 characters. This includes the text of the article, appendices (such as sources, tables, charts or maps), illustrations and two abstracts (in Lithuanian and English, and, if necessary, in another foreign language, chosen according to the likely audience of the publication). The recommended length of the review and the synopsis of the work is between 5,000 and 11,000 characters. The recommended length of a review of a scientific or other event is 2,000–5,000 characters.

2. Paper submission

Texts and their appendices are accepted only in electronic form (by e-mail to *kristina.burinskaite@genocid.lt*, or on the webpage of journal (<https://www.journals.vu.lt/gr/>). Files must be drafted using Microsoft Word, illustrations must be saved in the following for

mats: *.gif, *.jpg (*.jpeg), *.tif, the latter without compression. The text must be prepared in accordance with the Lithuanian character encoding standards supported by Microsoft Office and later versions, in Times New Roman font, 12 pt size, 1.5 line spacing. Emailed submissions should be accompanied by a letter which declares that the paper is original, i.e., has not been published previously and is not submitted for publication in any other journal or book.

1. Scientific framework

“Genocidas ir rezistencija” follows the procedures for citation, referencing and the compilation of the list of references discussed below, which our authors are strongly recommended to follow.

1. When citing a Lithuanian source, a quotation should be marked with quotation marks; quotations in foreign languages should be in italics. When using quotation marks, the punctuation mark (comma, full stop) at the end of the quotation is placed after the final quotation mark, e.g. A a a “b b b b”. Only when a sentence begins and ends with a quotation is the punctuation mark placed before the last quotation mark, e.g. “A a a, a a a a”. Internal quotation marks are single, e.g. “A a a ‘b b b’ a a a”.

1.1. When a quotation is more than a few lines long, it should be given in a separate paragraph. Quotations presented in a separate paragraph have no quotation marks, but be separated by line spacing and set in a smaller font.

1.2. All changes to a quotation by the author are indicated by square brackets [aaa]. If the quotation does not start at the beginning of a sentence, it should be lowercased and is not preceded by an ellipsis. Where the quotation ends before the end of the quoted sentence, it is followed by an ellipsis in square brackets [...].

2. Years are written with Arabic numerals, e.g. 1861; decades are written with Arabic numerals or the full word, e.g. 1970s or eighties, in the 1960s or in the seventies; centuries are written with Arabic numerals and the abbreviation century, e.g. 16th century.; when a time period is written in full, an en-dash without spaces is used between the Arabic numerals, e.g. 1815–1831; 6th–20th centuries.

2.1. The full date may be written in a long or short form. The short form is written in Arabic numerals in the following order: day, month, year, separated by slash, e.g. 16/06/1987. In the long form, the day and the year are written in Arabic numerals, the month in full, e.g. 16 June 1987.

3. Surnames written in the Latin alphabet are given in their original spelling with their first names; surnames written in other alphabets are transliterated into the Latin alphabet in accordance with the rules approved by the Lithuanian Language Commission. After the first mention of a full name, only the surname is used, and where appropriate (in the

case of duplicate surnames) by the surname followed by the first letter of the first name. The names of gods, saints, kings, emperors, princes, popes, cardinals, archbishops bishops and the like are traditionally spelled in Lithuanian.

4. Non-Lithuanian place names are given in accordance with the current procedure – they are transcribed in Lithuanian, in accordance with the decisions of the State Commission of the Lithuanian Language. Place names spelled incorrectly or according to the old spelling norms are spelled in accordance with their modern-day usage. Abbreviated forms of place names must be written in full. In exceptional cases, the original spelling may be retained when the pronunciation and spelling of the place name varies in Lithuanian literature, has an old tradition or is completely unknown, or is not included in dictionaries or encyclopaedias.

5. Proper names, names and terms with a distinctive meaning are capitalised. If such names or terms are made up of more than one word, each constituent word is capitalised, e.g. the Church, the Mother of Mercy, the Lithuanian Reform Movement.

5.1. In the names of religious communities, all words in the name are capitalised, e.g. the Roman Catholic Church, the Evangelical Lutheran Church.

6. The names of books or other publications, films, paintings and companies are italicised in the text, except where they are given in an expanded form, i.e. with a commonplace term and the name in quotation marks, e.g. private limited liability company “Sapnas”. Titles of articles, poems or smaller textual elements are given in quotation marks.

7. Names of institutions written in the Latin alphabet are translated in the text, with the original form in italics in brackets or a footnote, as appropriate. Official names (e.g. company or place names) are written in their original form, and personal names written in other alphabets must be transliterated into the Latin alphabet.

8. Footnotes are placed at the bottom of the page, using Arabic numerals, except if there is a single footnote in the text, which may be marked with an asterisk. Similarly, a footnote not belonging to the content of the text may be distinguished in a similar way, e.g. references to the sponsorship of research presented in the text, or the project on which the text was based. In the text, the footnote mark is placed before a punctuation mark, e.g. ---¹; “---”¹. In a citation given as a separate paragraph, the footnote mark is placed after the last punctuation mark. Footnotes must be numbered consecutively within the article or publication.

9. The description of publications in other languages shall be given in the original language and characters; non-Latin titles shall be transliterated into Latin, Cyrillic titles shall be given in their original form or transliterated into Latin. Where appropriate, a translation of the title or other data into Lithuanian may be given in square brackets.

9.1. Bibliography (sources, references) shall be given in the end of the articles. The data for the description of the publication shall be taken from the title page of the publication and shall be presented without abbreviations or corrections.

9.2. The description of books and other publications shall first of all indicate the author's first name(s) and surname; no punctuation shall be used in between. Next, the title of the book shall follow in italics, separated by a comma. This is followed by the place of publication (no more than two cities), the publishing house or publisher and the year. The place of publication is separated from the publishing house or publisher by a colon; the publisher is separated from the year by a comma. The page of the book is indicated after the year; it is separated by a comma and followed by the Lithuanian abbreviation.

Examples of references in a list of literature:

The Unknown War: Anti-Soviet armed resistance in Lithuania and its legacies, compiled by Arūnas Streikus, (ser.: *Europa Country Perspectives*, 6), London and New York: Routledge, 2002.

Bahry Donna, Silver Brian, „Intimidation and the Symbolic Uses of Terror in the USSR“, *American Political Science Review*, 1987, Vol. 81, No. 4, pp. 1065–1096, <https://pure.psu.edu/en/publications/intimidation-and-the-symbolic-uses-of-terror-in-the-ussr>

Arvydas Anušauskas [et. al.], *Lithuania in 1940–1991: the History of Occupied Lithuania*, Vilnius: Genocide and resistance research centre of Lithuania.

Трацевский Р., *Истинная история Литвы XX века*, Вильнюс, 2014. Should be transliterated and presented in this way [Tracevskis R., *Istinaja istorija Litvy XX veka*, Vilnius, 2014].

Jurkutė Mingailė, „Du Noreikos: Optinis taikiklis prieš titnago kirvuką informaciniuose karuose“, in: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/mingaile-jurkute-du-noreikos-optinis-taikiklis-pries-titnago-kirvuka-informaciniuose-karuose.d?id=86454141>

Quoting

Aurimas Švedas, *Istoriko teritorija*, Vilnius: Aukso žuvis, 2020, p. 13.

Aurimas Švedas, *op. cit.*, p. 126.

Ibid., p. 29.

Tomas Vaiseta, *Vasarnamis...*, p. 101.

The Unknown War, p. 52.

Acta Academiae Artium Vilnensis, 2006, Vol. 41: *Šventųjų relikvijos Lietuvos kultūroje*, compiled by Tojana Račiūnaitė, p. 145.

Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis, 2011, Vol. 35, p. 213.

Lituanus, Chicago, 2010, Vol. 56, No. 1, p. 10.

Naujasis Židinyš-Aidai, 2011, No. 5, pp. 317–327.

Pasaulio lietuvis, Lemont, 1997, No. 2, pp. 11–13.

Viltis: Visuomenės, literatūros ir politikos laikraštis, 1913-01-06 (19), No. 3 (790), p. 2.

Enrika Kripienė, „Juozas Šibaila-Merainis“, *Genocidas ir rezistencija*, 2021, No. 2 (50), p. 80–106.

Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė, „Žydai“, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, compiled by Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila, Vilnius: Aidai, 2001, p. 796–809.

Monikos Alūzaitės tardymo protokolas, transcript of 16-01-1951, in: Lietuvos ypatingasis archyvas (hereafter – LYA), f. K-1, descr. 58, file No. 28598/3, vol. 3, envelope No. 6, p. 6–2.

The Editorial Board undertakes to advise, where necessary, postgraduate and doctoral students and young researchers preparing their first scientific publications.

All articles and source publications in *Genocidas ir rezistencija* journal are peer-reviewed anonymously by two reviewers. Authors are only informed of the reviews if the texts have been assessed as being in need of revision and if the reviewers' comments may contribute to necessary corrections. The Editorial Board does not undertake to provide explanations to the authors of rejected texts. The maximum time limit for the Editorial Board to decide whether to publish, reject or return a text for revision is 4 months. This deadline is not directly linked to the timing of the eventual publication, which may depend on the formatting of thematic issues.

All texts to be published are reviewed from a linguistic point of view and, if necessary, corrected by editors. Authors are provided with the typeset texts in electronic format for proofreading and authorisation. When returning the text to the editorial board, authors shall confirm their authorisation and consent to its publication in *Genocidas ir rezistencija* and access through associated databases by simple or electronic signature or by e-mail.

In case of any uncertainties concerning the subject matter, the principles of preparati-on or any other issues related to the subject matter of the *Genocidas ir rezistencija* journal, please contact the Editor-in-Chief.

Editorial board

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2025, 2(58)

Į anglų kalbą vertė ir korektūrą skaitė **UAB „Metropolio vertimai“**

Lietuvių kalbos redaktorė **Sigita Šimelionytė**

Maketo autorė **Evelina Garliauskienė**

Maketavo **Dalė Dubonienė**

Pirmame viršelyje – Lietuvos tremtiniai (išstremti 1945 m. gegužės 3 d.),

einantys į Lenino kolūkio medvilnės laukus.

Kuibyševsko (dabar – Abdurahmano Džami) r., 1959 m.

(saugoma LGGRTC programos „Tremties ir kalinimo vietos“ archyve, MTF2351)

Lithuanian exiles (deported on 3 May 1945)

walking to the cotton fields at the Lenin Collective Farm

Ketvirtame viršelyje – “U. S. Withholds Recognition of Memel Seizure”,
Chicago Daily Tribune (Chicago, Illinois, USA), March 24, 1939, Final [Edition], p. 4
(JAV atsikaro pripažinti Mėmelio (Klaipėdos krašto) aneksiją)

Vokiečių kilmės tremtiniai, Kuibyševskio MTS darbuotojai,

renka medvilnę Chruščiovo kolūkyje (dabar – Abdurahmano Džami) r.,

LGGRTC (saugoma LGGRTC programos „Tremties ir kalinimo vietos“ archyve)

Lithuanians deportees of german nationality in Kuibyshev,

Chruschiov collective farm, collecting cotton, 1949

Tarp Jungtinės Kęstučio apygardos štabo narių viduryje

stovi Vytautas Gužas-Kardas (*Okupacijų ir laisvės kovų muziejus*)

Standing in the centre among members of the Joint Kęstutis Military District
headquarters is Vytautas Gužas

Operatyvinio-techninio skyriaus darbo kambarys (*Okupacijų ir laisvės kovų muziejus*)

Operational-technical department workroom

Katynės aukų kapinės, <<https://katyn.ipn.gov.pl/kat/miejsca-pamie/cmentarz/12231>,

Polski-Cmentarz-Wojenny-w-Katyniu.html#>

Cemetery for the victims of the Katyn Massacre

2025-12-10. Tiražas 150 egz. 11 sp. l.

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17, 01128 Vilnius,

leidyba@genocid.lt

www.genocid.lt

Spausdino UAB „Petro ofsetas“

Naujoji Riovonių g. 25C,

LT-03153 Vilnius

Arūnas Vyšniauskas

Klaipėdos krašto atplėšimas
nuo Lietuvos 1939 metais –
Antrojo pasaulinio karo
katalizatorius?

II dalis

U. S. WITHHOLDS RECOGNITION OF MEMEL SEIZURE

[Chicago Tribune Press Service.]
Washington, D. C., March 23.—(Special.)—The United States will not recognize the absorption of Memel by Germany. This was made clear today by Sumner Welles, acting secretary of state. Welles acknowledged that taking Memel from Lithuanian control differed from the German seizure of

Darius Petkūnas

Liuteronų Bažnyčios
narių įtraukimas į
tremtinių sąrašus vykdant
1944 m. Lietuvos vokiečių
tremties direktyvas

Ramona Staveckaitė-Notari

Vytautas Gužas: asmenybė
ir likimas Lietuvos
partizaninio
pasipriešinimo istorijoje.
Partizano Vytauto Gužo
veikla ir reikšmė Lietuvos
partizaninio karo istorijoje

Kristina Burinskaitė

KGB operatyvinių-
techninių priemonių
taikymas prieš
antisovietinio
pasipriešinimo dalyvius

Ewa Kowalska

In the footsteps of prisoners
of war from special NKVD
camps in 1939–1940.
Selected figures related to
the Vilnius region

